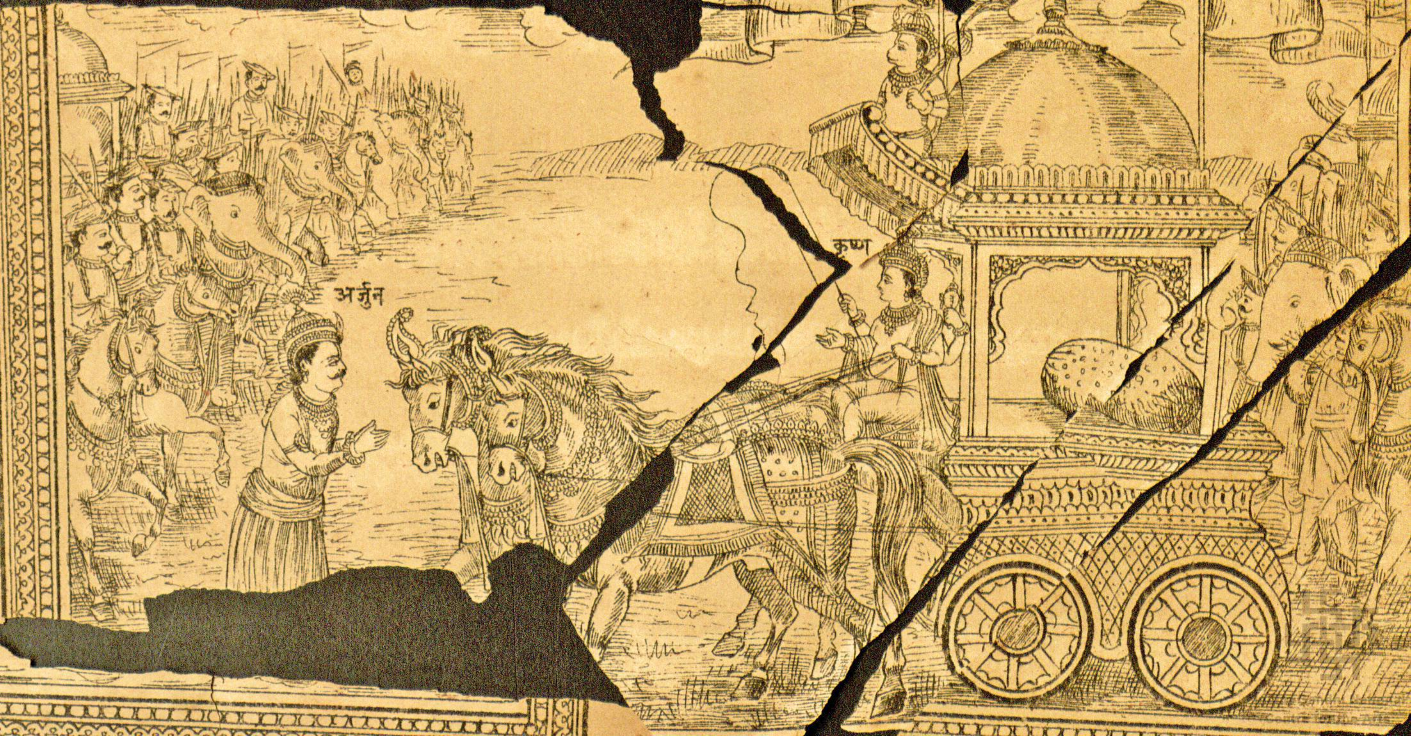

अर्जुन
कृष्ण

॥ अथ श्रीमाधुसूदनटीकायुतभगवद्गीताप्रारंभः ॥

श्रीगणेशायनमः

श्रीमद्वचः सकलविद्वज्जनेभ्योऽतिविनयपूर्वकं किंचिन्निवेद्यते । श्रीकृष्णपरमात्मना भगवता प्रायेण कलिकल्मषापमर्दितान्दुःखसागरे निमग्नान् जनानालोच्यानुकम्पयार्जुनोपदेशव्याजेन तेषामुद्धाराय सकलवेदान्तसारभूतं गीताशास्त्रं प्रणीतमिति सुप्रसिद्धमेव । तच्च व्यक्तार्थमपि कलिमालिन्यापहृतसुमतिभिर्मन्दमतिभिरवगन्तुं न शक्यतेति परमेश्वर एव तत्तदाचार्यरूपेणाविर्भूय तत्तज्जनाधिकारानुसारेण तदेव व्याचचक्षे। तत्राद्वैतसिद्धान्तप्रकाशकश्रीमच्छङ्कराचार्यकृतभाष्यतात्पर्यमेव व्यक्तीकर्तुं श्रीमधुसूदनसरस्वतीतिप्रसिद्धैर्यतिवर्यैर्या व्याख्या कृता तत्र कश्चिद्बोधार्थं वादिविप्रतिपत्तिसद्भावेऽपि निरर्थकक्लिष्टशुष्कविप्रतिपत्त्यभावेन पाठकानां गीताशास्त्रत्द्दयस्य सुबोधतया च महान्विशेषोऽस्यां व्याख्यान्तरेभ्यः । एतेषां यतिवर्याणामखिलशास्त्रपारंगतता तत्कृताद्वैतसिद्धिसिद्धान्तबिन्दुप्रभृतिग्रन्थानालोचयद्भिः सर्वविद्भिर्भगवतोमधुरिपोरिवातिमान्यत्वेनाङ्गीकृता । किंचैषांनामैव श्रीपरमेश्वरः स्वमायाविर्भावितमोमयमधुकैटभादिदुष्टानां क्षरणे वृत्तेऽपि प्राणिनां बन्धहेत्वविद्यातमसः क्षरणं न संपन्नमितिकृत्वैतद्रूपेण प्रादुर्बभूवेति व्यक्तीकरोतीति तत्कृतप्रदर्शितग्रन्थपर्यालोचनया निश्चेतुं शक्यते । किमत्र बहुना एतद्ग्रन्थनिर्मित्यैवद्वैतध्वान्तविदारणादद्वैतचण्डभास्करप्रकाशो जगति विजयतेतराम् । किंच विष्णुशिवयोर्निश्चस्तादात्म्यमर्थतः स्थितमपि पुष्पदन्तविरचितमहिम्नस्तोत्रस्य शिवविष्णूभयपरत्वेन वर्णनाच्छब्दतोऽपि अस्त्येवेत्येभिरेव बोधितम् । भगवद्गीतायामपि बहुशास्त्रसिद्धान्तानां सारस्य नवनीतरूपेण संग्रहो वर्तते तस्य सर्वस्य विस्तरेण सुगमभाषयाचैभिरतीव समीचीनं विवरणं कृतम् । निवेदनतात्पर्यं तु सांप्रतमस्मिन्भारतवर्षे विविधपुरातनग्रन्थानां मुद्रणयन्त्रद्वारातिप्रकाशने सत्यपि परममान्यस्यास्य ग्रन्थस्य मुद्रणमद्यापि न संपन्नमिति महदाश्चर्यम् । मुद्रणात्प्राग्विद्वधिष्ठितभिन्नभिन्नमहाक्षेत्रेभ्यस्त्रिचतुराणि पुस्तकान्याहृत्य तदनुसारेण मूलपाठनिश्चयः कृत एतत्कार्यंकियच्छ्रमापेक्षमस्तीति व्युत्पन्नवाचकानामनुमानं भवत्येव । ग्रन्थोऽयंशुद्धो मुद्रितो भवत्विति ते सर्वे श्रमा यथाशक्त्यस्माभिर्विद्वज्जनसाहाय्येन कृता इत्यलं पल्लवितेन

मुद्रयिता

मुंबई, १८२३.

॥ अथ कृत्स्नस्य गीताशास्त्रस्य प्रतिकाण्डं प्रत्यध्यायं च संगतिर्ग्रथ्यते ॥

तत्र षण्णामध्यायानामेकं काण्डमित्यष्टादशानामध्यायानां काण्डत्रयं भवति

तत्र प्राथमिके काण्डे कर्मतत्त्यागमार्गेण विशुद्धात्मा त्वंपदार्थः सोपपत्तिर्निरूपितः १ प्रथमेनाध्यायेनोपोद्घातः २ द्वितीयेन कृत्स्नः शास्त्रार्थः सूत्रितस्तथाहि आदौ निष्कामकर्मनिष्ठा ततोऽन्तःकरणशुद्धिः ततः शमादिपूर्वकसर्वकर्मसंन्यासः ततो वेदान्तवाक्यविचारेण भगवति निष्ठा ततस्तत्त्वज्ञाननिष्ठा तस्याः फलमविद्यानिवृत्त्या जीवन्मुक्तिरारब्धकर्मभोगान्ते च विदेहमुक्तिर्जीवन्मुक्तिदशायां वैराग्यप्राप्तिर्दैवसंपदाख्या च वासना आदेया तद्विरोधिनी आसुरसम्पदाख्या वासना हेया दैवसम्पदः कारणं सात्त्विकी श्रद्धा आसुरसम्पदस्तु राजसी तामसी चेति हेयोपादेयविभागेन कृत्स्नशास्त्रार्थसमाप्तिः ३।४ योगस्थः कुरु कर्माणीत्यादिना सूत्रिता सत्त्वशुद्धिसाधनभूता निष्कामकर्मनिष्ठा सामान्यविशेषरूपेण तृतीयचतुर्थाभ्यां प्रपञ्च्यते ५।६ ततः शुद्धान्तःकरणस्य शमदमादिसाधनसम्पत्तिपुरस्सरा विहाय कामान् यः सर्वानित्यादिना सूत्रिता सर्वकर्मसंन्यासनिष्ठा सङ्क्षेपविस्तररूपेण पञ्चमषष्ठाभ्यां एतावता च त्वम्पदार्थो निरूपितः ७।८।९।१०।११।१२ द्वितीयकाण्डेतु वेदान्तवाक्यविचारसहिता युक्त आसीतमत्पर इत्यादिना सूत्रितानेकप्रकारा भगवद्भक्तिनिष्ठाऽध्यायषट्केन प्रतिपाद्यते तावता च तत्पदार्थो निरूपितः तृतीये काण्डेतु तत्त्वंपदार्थैक्यज्ञानरूपा तत्त्वज्ञाननिष्ठा प्रदर्शिता १३ वेदाविनाशिनं नित्यमित्यादिना सूत्रिता तत्त्वज्ञाननिष्ठा त्रयोदशे १४ प्रकृतिपुरुषविवेकद्वारा सूत्रितज्ञाननिष्ठायाश्च फलं त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुनेत्यादिना त्रैगुण्यनिवृत्तिश्चतुर्दशे १५ सैव त्रैगुण्यनिवृत्तिर्जीवन्मुक्तिरिति गुणातीतलक्षणकथनेन प्रपञ्चिता तदा गन्तासि निर्वेदमित्यादिना सूत्रिता परमवैराग्यनिष्ठा संसारवृक्षच्छेदद्वारेण पञ्चदशे १६ दुःखेष्वनुद्विग्नमना इत्यादिना स्थितप्रज्ञलक्षणेन सूत्रिता परवैराग्योपकारिणी दैवी सम्पदादेया यामिमां पुष्पितां वाचमित्यादिना सूत्रिता तद्विरोधिन्यासुरीसंपच्च हेयेत्युक्तं षोडशे १७ दैवसम्पदोऽसाधारणं कारणं सात्त्विकी श्रद्धा निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थ इत्यादिना सूत्रिता तद्विरोधपरिहारेण सप्तदशे १८ पूर्वोक्तसर्वोपसंहारोऽष्टादशे ।

श्रीगणेशायनमः ॥ ओंनमः परमहंसास्वादितचरणकमलचिन्मकरन्दाय भक्तजनमानसनिवासाय श्रीमद्रामचन्द्राय ॥ भगवत्पादभाष्यार्थ-
मालोच्यातिप्रयत्नतः ॥ प्रायः प्रत्यक्षरं कुर्वे गीतागूढार्थदीपिकाम् ॥ १ ॥ सहेतुकस्य संसारस्यात्यन्तोपरमात्मकम् ॥ परं निश्रेयसं
गीताशास्त्रस्योक्तं प्रयोजनम् ॥ २ ॥ सच्चिदानन्दरूपं तत्पूर्णं विष्णोः परं पदम् ॥ यत्प्राप्तये समारब्धा वेदाः काण्डत्रयात्मकाः ॥ ३ ॥
कर्मोपास्तिस्तथा ज्ञानमिति काण्डत्रयं क्रमात् ॥ तद्रूपाष्टादशाध्यायैर्गीता काण्डत्रयात्मिका ॥ ४॥ एकमेकेन षट्केन काण्डमत्रोपलक्षयेत् ॥
कर्मनिष्ठाज्ञाननिष्ठे कथिते प्रथमान्त्ययोः ॥५॥ यतः समुच्चयो नास्ति तयोरतिविरोधतः ॥ भगवद्भक्तिनिष्ठा तु मध्यमे परिकीर्तिता॥६॥
उभयानुगता सा हि सर्वविघ्नापनोदिनी ॥ कर्ममिश्रा च शुद्धा च ज्ञानमिश्रा च सा त्रिधा ॥ ७ ॥ तत्र तु प्रथमे काण्डे कर्म तत्त्या-
गवर्त्मना ॥ त्वंपदार्थो विशुद्धात्मा सोपपत्तिर्निरूप्यते ॥ ८ ॥ द्वितीये भगवद्भक्तिनिष्ठावर्णनवर्त्मना ॥ भगवान् परमानन्दस्तत्पदार्थोऽ-
वधार्यते ॥ ९ ॥ तृतीये तु तयोरैक्यं वाक्यार्थो वर्ण्यते स्फुटम् ॥ एवमप्यत्र काण्डानां सम्बन्धोस्ति परस्परम् ॥ १० ॥ प्रत्यध्यायं
विशेषस्तु तत्र तत्रैव वक्ष्यते ॥ मुक्तिसधनपर्वेदं शास्त्रार्थत्वेन कथ्यते ॥ ११ ॥ निष्कामकर्मानुष्ठानं त्यागात्काम्यनिषिद्धयोः ॥ तत्रापि
परमो धर्मो जपस्तुत्यादिकं हरेः ॥ १२ ॥ क्षीणपापस्य चित्तस्य विवेके योग्यता यदा ॥ नित्यानित्यविवेकस्तु जायते सुदृढस्तदा ॥ १३ ॥
इहामुत्रार्थवैराग्यं वशीकाराभिधं क्रमात् ॥ ततः शमादिसम्पत्त्या संन्यासो निष्ठितो भवेत् ॥ १४ ॥ एवं सर्वपरित्यागान्मुमुक्षा जायते
दृढा ॥ ततो गुरूपसदनमुपदेशग्रहस्ततः ॥ १५ ॥ ततः सन्देहहानाय वेदान्तश्रवणादिकम् ॥ सर्वमुत्तरमीमांसाशास्त्रमत्रोपयुज्यते ॥ १६ ॥
ततस्तत्परिपाकेण निदिध्यासननिष्ठता ॥ योगशास्त्रं तु सम्पूर्णमुपक्षीणं भवेदिह ॥ १७ ॥ क्षीणदोषे ततश्चित्ते वाक्यात्तत्त्वमतिर्भवेत् ॥
साक्षात्कारो निर्विकल्पः शब्दादेवोपजायते ॥ १८ ॥ अविद्याविनिवृत्तिस्तु तत्वज्ञानोदये भवेत् ॥ ततआवरणे क्षीणे क्षीयेते भ्रमसंशयौ
॥ १९ ॥ अनारब्धानि कर्माणि नश्यन्त्येव समन्ततः ॥ नत्वागामीनि जायन्ते तत्वज्ञानप्रभावतः ॥ २० ॥ प्रारब्धकर्मविक्षेपाद्वासना
तु न नश्यति ॥ सा सर्वतोबलवता संयमेनोपशाम्यति ॥ २१ ॥ संयमो धारणा ध्यानं समाधिरिति यत्त्रिकम् ॥ यमादिपञ्चकं पूर्वं तद-
र्थमुपयुज्यते ॥ २२ ॥ ईश्वरप्रणिधानात्तु समाधिः सिध्यति द्रुतं ॥ ततोभवेन्मनोनाशोवासनाक्षयएव च ॥ २३ ॥ तत्वज्ञानं मनोनाशो
वासनाक्षय इत्यपि ॥ युगपत्त्रितयाभ्यासाज्जीवन्मुक्तिर्दृढा भवेत् ॥ २४ ॥ विद्वत्संन्यासकथनमेतदर्थं श्रुतौ कृतम् ॥ प्रागसिद्धोयएवां-
शोयत्नः स्यात्तस्य साधने ॥ २५ ॥ निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना ॥ निर्विकल्पसमाधिस्तु भवेदत्र त्रिभूमिकः ॥ २६ ॥
व्युत्तिष्ठते स्वतस्त्वाद्ये द्वितीये परबोधितः ॥ अन्ते व्युत्तिष्ठते नैव सदा भवति तन्मयः ॥ २७ ॥ एवंभूतो ब्राह्मणः स्याद्वरिष्ठो ब्रह्मवादि-
नाम् ॥ गुणातीतः स्थितप्रज्ञो विष्णुभक्तश्च कथ्यते ॥ २८ ॥ अतिवर्णाश्रमी जीवन्मुक्तआत्मरतिस्तथा ॥ एतस्य कृतकृत्यत्वाच्छास्त्रमस्मा-

न्निवर्तते ॥ २९ ॥ यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ॥ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ ३० ॥ इत्यादिश्रुतिमानेन कायेन मनसा गिरा ॥ सर्वावस्थासु भगवद्भक्तिरत्रोपयुज्यते ॥ ३१ ॥ पूर्वभूमौ कृता भक्तिरुत्तरां भूमिमानयेत् ॥ अन्यथा विघ्नबाहुल्यात्फलसिद्धिः सुदुर्लभा ॥ ३२ ॥ पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोपि सः ॥ अनेकजन्मसंसिद्धइत्यादि च वचो हरेः ॥ ३३ ॥ यदि प्रागूभवसंस्कारस्याचिन्त्यत्वात्तु कश्चन ॥ प्रागेव कृतकृत्यः स्यादाकाशफलपातवत् ॥ ३४ ॥ न तंप्रति कृतार्थत्वाच्छास्त्रमारब्धुमिष्यते ॥ प्राक्सिद्धसाधनाभ्यासा दुर्ज्ञेया भगवत्कृपा ॥ ३५ ॥ एवं प्राग्भूमिसिद्धावप्युत्तरोत्तरभूमये ॥ विधेया भगवद्भक्तिस्तां विना सा न सिध्यति ॥ ३६ ॥ जीवन्मुक्तिदशायां तु न भक्तेः फलकल्पना ॥ अद्वेष्टृत्वादिवत्तेषां स्वभावोभजनं हरेः ॥ ३७ ॥ आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्थाअप्युरुक्रमे ॥ कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थम्भूतगुणो हरिः ॥ ३८ ॥ तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ॥ इत्यादिवचनात्प्रेमभक्तोयं मुख्यउच्यते ॥ ३९ ॥ एतत्सर्वं भगवता गीताशास्त्रे प्रकाशितम् ॥ अतो व्याख्यातुमेतन्मे मन उत्सहते भृशम् ॥ ४० ॥ निष्कामकर्मानुष्ठानं मूलं मोक्षस्य कीर्तितम् ॥ शोकादिरासुरः पाप्मा तस्य च प्रतिबन्धकः ॥ ४१ ॥ यतः स्वधर्मविभ्रंशः प्रतिषिद्धस्य सेवनम् ॥ फलाभिसान्धिपूर्वा वा साहंकारा क्रिया भवेत् ॥ ४२ ॥ आविष्टः पुरुषो नित्यमेवमासुरपाप्मभिः ॥ पुमर्थलाभायोग्यः सन् लभते दुःखसन्ततिम् ॥ ४३ ॥ दुःखं स्वभावतोद्वेष्यं सर्वेषां प्राणिनामिह ॥ अतस्तत्साधनं त्याज्यं शोकमोहादिकं सदा ॥ ४४ ॥ अनादिभवसन्ताननि (रू) गूढं दुःखकारणम् ॥ दुस्त्यजं शोकमोहादि केनोपायेन हयिताम् ॥ ४५ ॥ एवमाकाङ्क्षयाविष्टं पुरुषार्थोन्मुखं नरम् ॥ बुबोधयिषुराहेदं भगवान् शास्त्रमुत्तमम् ॥४६॥ तत्राशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यादिना शोकमोहादिसर्वासुरपाप्मानिवृत्त्युपायोपदेशेन स्वधर्मानुष्ठानात्पुरुषार्थः प्राप्यतामिति भगवदुपदेशः सर्वसाधारणः भगवदर्जुसंवादरूपा चाख्यायिका विद्यास्तुत्यर्था जनकयाज्ञवल्क्यसंवादादिवदुपनिषत्सु कथं प्रसिद्धमहानुभावोप्यर्जुनोराज्यगुरुपुत्रमित्रादिष्वहमेषां ममैतइत्येवम्प्रत्ययानिमित्तस्नेहनिमित्ताभ्यां शोकमोहाभ्यामभिभूतविवेकविज्ञानः स्वतएव क्षत्रधर्मे युद्धे प्रवृत्तोपि तस्माद्युद्धादुपरराम परधर्मंच भिक्षाजीवनादि क्षत्रियंप्रति प्रतिषिद्धं कर्तुं प्रववृते तथा च महत्यनर्थे मग्नोऽभूत् भगवदुपदेशाच्चेमां विद्यां लब्ध्वा शोकमोहावपनीय पुनः स्वधर्मे प्रवृत्तः कृतकृत्यो बभूवेति प्रशस्ततरेयं महाप्रयोजना विद्येति स्तूयते अर्जुनोपदेशेन चोपदेशाधिकारी दर्शितः तथा च व्याख्यास्यते स्वधर्मप्रवृत्तौ जातायामपि तत्प्रच्युतिहेतुभूतौ शोकमोहौ कथं भीष्ममहं संख्ये इत्यादिनार्जुनेन दर्शितौ अर्जुनस्य युद्धाख्ये स्वधर्मे विनापि विवेकं किन्निमित्ता प्रवृत्तिरिति दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकमित्यादिना परसैन्यचेष्टितं तन्निमित्तमुक्तम् तदुपोद्घातत्वेन धृतराष्ट्रप्रश्नः संजयंप्रति धर्मक्षेत्रइत्यादिना श्लोकेन तत्र धृतराष्ट्रउवाचेति वैशम्पायनवाक्यं जनमेजयंप्रति पाण्डवानां जयकारणं बहुविधं पूर्वमाकर्ण्य स्वपुत्रराज्यभ्रंशाद्भीतो धृतरा-

ष्ट्रः पप्रच्छ स्वपुत्रजयकारणमाशंसन् पूर्वं युयुत्सवो योद्धुमिच्छवोपि सन्तः कुरुक्षेत्रे समवेताः सङ्गताः मामकाः मदीयाः दुर्योधनादयः पाण्डवाश्च युधिष्ठिरादयः किमकुर्वत किं कृतवन्तः किं पूर्वोद्भूतयुयुत्सानुसारेण युद्धमेव कृतवन्तः उत केनचिन्निमित्तेन युयुत्सानिवृत्त्यान्यदेव किञ्चित्कृतवन्तः भीष्मार्जुनादिवीरपुरुषनिमित्तं दृष्टभयं युयुत्सानिवृत्तिकारणं प्रसिद्धमेव अदृष्टभयमपि दर्शयितुमाह धर्मक्षेत्रइति धर्मस्य पूर्वमविद्यमानस्योत्पत्तेर्विद्यमानस्य च वृद्धेर्निमित्तं सस्यस्येवक्षेत्रं यत्कुरुक्षेत्रं सर्वश्रुतिस्मृतिप्रासिद्धं बृहस्पतिरुवाच याज्ञवल्क्यं यदनुकुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनमिति जाबालश्रुतेः कुरुक्षेत्रं वै देवयजनमिति शतपथश्रुतेश्च तस्मिन् गताः पाण्डवाः पूर्वमेव धार्मिकाः यदि पक्षद्वयहिंसानिमित्तादधर्माद्भीता निवर्तेरंस्ततः प्राप्तराज्या एव मत्पुत्राः अथवा धर्मक्षेत्रमाहात्म्येन पापानामपि मत्पुत्राणां कदाचिच्चित्तप्रसादः स्यात्तदा च तेऽनुतप्ताः प्राक्कपटोपात्तं राज्यं पाण्डवेभ्यो यदि दद्युस्तर्हि विनापि युद्धं हता एवेति स्वपुत्रराज्यलाभे पाण्डवराज्यलाभे च दृढतरमुपायमपश्यतोमहानुद्वेगएव प्रश्नबीजम् संजयेति च सम्बोधनं रागद्वेषादिदोषान् सम्यग्जित-

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ॥ मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥ १ ॥ संजयउवाच ॥ दृष्ट्वातुपाण्डवानीकंव्यूढं दुर्योधनस्तदा ॥ आचार्यमुपसंगम्यराजावचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

वानसीतिकृत्वा निर्व्याजमेव कथनीयं त्वयेतिसूचनार्थम् मामकाः किमकुर्वतेत्येतावतैव प्रश्ननिर्वाहे पाण्डवाश्चेति पृथङ्निर्दिशन्पाण्डवेषु ममकाराभावप्रदर्शनेन तद्द्रोहमभिव्यनक्ति ॥ १ ॥ एवं कृपालोकव्यवहारनेत्राभ्यामपि हीनतया महतोन्धस्य पुत्रस्नेहमात्राभिनिष्ठस्य धृतराष्ट्रस्य प्रश्ने विदिताभिप्रायस्य संजयस्यातिधार्मिकस्य प्रतिवचनमवतारयति वैशम्पायनः तत्र पाण्डवानां दृष्टभयसंभावनापि नास्ति अदृष्टभयं तु भ्रान्त्यार्जुनस्योत्पन्नं भगवतोपशमितमिति पाण्डवानामुत्कर्षस्तुशब्देन द्योत्यते स्वपुत्रकृतराज्यप्रत्यर्पणशङ्कया तु माग्लासीरिति राजानं तोषयितुं दुर्योधनदौष्टचमेव प्रथमतोवर्णयति दृष्ट्वेति पाण्डवसुतानामनीकं सैन्यं व्यूढं व्यूहरचनया धृष्टद्युम्नादिभिः स्थापितं दृष्ट्वा चाक्षुषज्ञानेन विषयीकृत्य तदा संग्रामोद्यमकाले आचार्यं द्रोणनामानं धनुर्विद्यासम्प्रदायप्रवर्तयितारं उपसंगम्य स्वयमेव तत्समीपं गत्वा नतु स्वसमीपमाहूय एतेन पाण्डवसैन्यदर्शनजनितं भयं सूच्यते भयेन स्वरक्षार्थं तत्समीपगमनेपि आचार्यगौरवव्याजेन भयसंगोपनं राजनीतिकुशलत्वादित्याह राजेति आचार्यं दुर्योधनोब्रवीदित्येतावतैव निर्वाहे वचनपदं संक्षिप्तबह्वर्थत्वा

दिबहुगुणविशिष्टे वाक्यविशेष संक्रमितं वचनमात्रमेवाब्रवीन्नतु कंचिदर्थमिति वा ॥ २ ॥ तदेव वाक्यविशेषरूपं वचनमुदाहरति पश्यैतामित्यादिना तस्य संजनयन्हर्षमित्यतः प्राक्तनेन पाण्डवेषु प्रियशिष्येष्वतिस्निग्धहृदयत्वादाचार्योयुद्धं नकरिष्यतीति सम्भाव्य तस्मिन्परेषामवज्ञां विज्ञापयन् तस्यक्रोधातिशयमुत्पादयितुमाह एतामत्यासन्नत्वेन भवद्विधानपि महानुभावानवगणय्य भयशून्यत्वेन स्थितां पाण्डुपुत्राणां चमूं महतीमनेकाक्षौहिणीसहितत्वेन दुर्निवारां पश्यापरोक्षीकुरु प्रार्थनायां लोट् अहं शिष्यत्वात्त्वामाचार्यं प्रार्थ-यामीत्याह आचार्येति दृष्ट्वा च तत्कृतामवज्ञां स्वयमेव ज्ञास्यसीतिभावः ननु तदीयावज्ञा सोढव्यैवास्माभिः प्रतिकर्तुमशक्यत्वा-दित्याशङ्क्य तन्निरसनं तव सुकरमेवेत्याह व्यूढां तवशिष्येणेति शिष्यापेक्षया गुरोराधिक्यं सर्वसिद्धमेव व्यूढां तु धृष्टद्युम्नेनेत्यनुक्त्वा द्रुपदपुत्रेणेतिकथनं द्रुपदपूर्ववैरसूचनेन क्रोधोद्दीपनार्थं धीमतेति पदमनुपेक्षणीयत्वसूचनार्थं व्यासङ्गान्तरनिराकरणेन त्वरातिशयार्थं पश्येति प्रार्थनं अन्यच्च हे पाण्डुपुत्राणामाचार्य नतु मम तेषु स्नेहातिशयात् द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येणेति त्वद्वधार्थमुत्पन्नोपि त्वयाध्या-

पश्यैतांपाण्डुपुत्रणामाचार्य महतीं चमूं ॥ व्यूढांद्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥
अत्र शूरामहेष्वासाभीमार्जुनसमायुधि ॥ युयुधानोविराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥ धृष्टकेतु-
श्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ॥ पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ॥ ५ ॥ युधाम-
न्युश्च विक्रान्तउत्तमौजाश्च वीर्यवान् ॥ सौभद्रोद्रौपदेयाश्च सर्वएव महारथाः ॥ ६ ॥

पितइति तव मौढ्यमेव ममानर्थकारणमितिसूचयति शत्रोरपि सकाशात्तद्वधोपायभूता विद्या गृहीतेति तस्यधीमत्वं अतएव तच्चमूदर्श-नेनानन्दस्तवैव भविष्यति भ्रान्तत्वात् नान्यस्य कस्यचिदपि यं प्रतीयं प्रदर्शनीयेति त्वमेवैतां पश्येत्याचार्यप्रति तत्सैन्यं प्रदर्शयन्निगूढं द्वेषं द्योतयति एवंच यस्य धर्मक्षेत्रं प्राप्यापीदृशी दुष्टबुद्धिस्तस्य का नु तापशङ्का सर्वाभिशङ्कित्वेनातिदुष्टाशयत्वादितिभावः ॥ ३ ॥ नन्वेकेन द्रुपदपुत्रेणाप्रसिद्धेनाधिष्ठितां चमूमेतां अस्मदीयोयः कश्चिदपि जेष्यति किमिति त्वमुत्ताम्यसीत्यतआह अत्रशूराइत्यादिभिस्त्रिभिः न केवलमत्र धृष्टद्युम्नएवच शूरः येनोपेक्षणीयता स्यात् किन्तु अस्यां चम्वां अन्येपि बहवः शूराःसन्तीत्यवश्यमेव तज्जये यतनीयमित्यभि-प्रायः शूरानेव विशिनष्टि महेष्वासाइति महान्तोन्यैरप्रधृष्याइष्वासाधनूंषियेषांतेतथा दूरतएव परसैन्यविद्रावणकुशलाइतिभावः महाधनु-रादिमत्त्वेपि युद्धकौशलाभावमाशङ्क्याह युधि युद्धे भीमार्जुनाभ्यां सर्वसम्प्रतिपन्नपराक्रमाभ्यां समास्तुल्यास्तानेवाह युयुधानइत्यादिना

महारथ इत्यन्तेन युयुधानः सात्यकिः द्रुपदश्च महारथइत्येकः अथवा युयुधानविराटद्रुपदानां विशेषणं महारथइति धृष्टकेतुचेकितान-काशिराजानां विशेषणं वीर्यवानिति पुरुजित्कुन्तिभोजशैब्यानां विशेषणं नरपुंगवइति विक्रान्तोयुधामन्युः वीर्यवांश्चोत्तमौजाइति द्वौ अथवा सर्वाणि विशेषणानि समुच्चित्य सर्वत्र योजनीयानि सौभद्रोभिमन्युः द्रौपदेयाश्च द्रौपदीपुत्राः प्रतिविन्ध्यादयः पञ्च चकारादन्येपि पाण्ड्यराजघटोत्कचप्रभृतयः पञ्चपाण्डवास्त्वतिप्रसिद्धाएवेति न गणिताः ये गणिताः सप्तदश अन्येपि तदीयाः सर्वएव महारथाः सर्वेपि महारथाएव नैकोपि रथोर्द्धथोवा महारथाइत्यतिरथत्वस्याप्युपलक्षणं तल्लक्षणं च एकोदशसहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् शस्त्रशास्त्र-प्रवीणश्च महारथइति स्मृतः अमितान्योधयेद्यस्तु सम्प्रोक्तोतिरथस्तु सः रथस्त्वेकेन योयोद्धा तन्यूनोर्धरथः स्मृतइति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ यद्येवं परबलमतिप्रभूतं दृष्ट्वा भीतोसि हन्त तर्हि सन्धिरेव परैरिष्यतां किं विग्रहाग्रहेणेत्याचार्याभिप्रायमाशङ्क्याह तुशब्देनान्तरुत्पन्न-मपि भयं तिरोदधानोधृष्टतामात्मनोद्योतयति अस्माकं सर्वेषां मध्ये ये विशिष्टाः सर्वेभ्यः समुत्कर्षजुषस्तान्मयोच्यमानान्निबोध निश्चयेन

अस्माकं तु विशिष्टाये तान्निबोध द्विजोत्तम ॥ नायकामम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥७॥
भवान् भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिंजयः ॥ अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैवच* ॥ ८ ॥
अन्ये च बहवः शूरामदर्थे त्यक्तजीविताः ॥ नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९ ॥

मद्वचनादवधारयेति भौवादिकस्य परस्मैपदिनोबुधेरूपं ये च मम सैन्यस्य नायकामुख्यानेतारस्तान्संज्ञार्थं असंख्येषु तेषु मध्ये कतिचि-न्नामभिर्गृहीत्वा परिशिष्टानुपलक्षयितुं ते तुभ्यं ब्रवीमि नत्वज्ञातं किञ्चिदपि तव ज्ञापयामीति द्विजोत्तमेति विशेषणेनाचार्यं स्तुवन्स्वकार्ये तदाभिमुख्यं संपादयति दौष्टयपक्षे द्विजोत्तमेति ब्राह्मणत्वात्तावद्युद्धाकुशलस्त्वं तेन त्वयि विमुखेपि भीष्मप्रभृतीनां क्षत्रियप्रवराणां सत्त्वान्नास्माकं महती क्षतिरित्यर्थः संज्ञार्थमिति प्रियशिष्याणां पाण्डवानां चमूं दृष्ट्वा हर्षेण व्याकुलमनसस्तव. स्वीयवीरविस्मृतिर्माभू-दिति ममेयमुक्तिरितिभावः तत्र विशिष्टान् गणयति भवान् द्रोणः भीष्मः कर्णः कृपश्च समितिं संग्रामं जयतीति समितिंजयइति कृप-विशेषणं कर्णादनन्तरं गण्यमानत्वेन तस्य कोपमाशङ्क्य तन्निरासार्थं एते चत्वारः सर्वतोविशिष्टाः नायकान् गणयति अश्वत्थामा द्रोणपुत्रः भीष्मापेक्षयाचार्यस्य प्रथमगणनवद्विकर्णाद्यपेक्षया तत्पुत्रस्य प्रथमगणनमाचार्यपरितोषार्थं विकर्णः स्वभ्राताकनीयान् सौमदत्तिः

* सिन्धुराजस्तथैवच

सोमदत्तस्य पुत्रः श्रेष्ठत्वाद्भूरिश्रवाः सिन्धुराजस्तथैव चेति क्वचित्पाठः सिन्धुराजः जयद्रथः किमेतावन्तएव नायकानित्याह अन्ये च
शल्यकृतवर्मप्रभृतयः मदर्थे मत्प्रयोजनाय जीवितमपि त्यक्तुमध्यवसिताइत्यर्थेन त्यक्तजीविताइत्यनेन स्वस्मिन्ननुरागातिशयस्तेषां कथ्यते
॥ ३ ॥ एवं स्वसैन्यबाहुल्यं तस्य स्वास्मिन् भक्तिं शौर्यं युद्धोद्योगं युद्धकौशलं च दर्शितं शूराइत्यादिविशेषणैः ॥ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥
राजा पुनरपि सैन्यद्वयसाम्यमाशङ्क्य स्वसैन्याधिक्यमावेदयति अपर्याप्तमनन्तमेकादशाक्षौहिणीपरिमितं भीष्मेण च प्रथितमहिम्ना
सूक्ष्मबुद्धिनाभितः सर्वतोरक्षितं तत्तादृशगुणवत्पुरुषाधिष्ठितमस्माकं बलं एतेषां पाण्डवानां बलं तु पर्याप्तं परिमितं सप्ताक्षौहिणीमात्रात्मक-
त्वान्न्यूनं भीमेन चातिचपलबुद्धिना रक्षितं तस्मादस्माकमेव विजयोभविष्यतीत्यभिप्रायः अथवा तत्पाडवानां बलमपर्याप्तं नालं अस्मा-
कमस्मभ्यं कीदृशंतद्भीष्मोभिरक्षितोस्माभिर्यस्मैयन्निवृत्त्यर्थमित्यर्थः तत्पाण्डवबलं भीष्माभिरक्षितं इदं पुनरस्मदीयं बलं एतेषां पाण्डवानां
पर्याप्तं परिभवे समर्थं भीमोतिदुर्बलहृदयोरक्षितोयस्मै तदस्माकं बलं भीमाभिरक्षितं यस्माद्भीमोऽत्ययोग्यएवैतन्निवृत्त्यर्थं तैरक्षितस्त-

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितं ॥ पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितं ॥ १० ॥
अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ॥ भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्वएव हि ॥ ११ ॥
तस्य संजयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ॥ सिंहनादं विनद्योच्चैःशङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२ ॥

स्मादस्माकं न किञ्चिदपि भयकारणमस्तीत्यभिप्रायः एवंचेन्निर्भयोसि तर्हिकिमितिबहुजल्पसीत्यतआह कर्त्तव्यविशेषद्योती तुशब्दः
॥ १० ॥ समरसमारम्भसमये योधानां यथाप्रधानं युद्धभूमौ पूर्वापरादिदिग्विभागेनावस्थितिस्थानानि यानि नियम्यन्ते तान्यत्रायना-
न्युच्यन्ते सेनापतिश्च सर्वसैन्यमधिष्ठाय मध्ये तिष्ठति तत्रैवंसति यथाभागं विभक्तां स्वां स्वां रणभूमिमपरित्यज्यावस्थिताः सन्तोभवन्तः
सर्वेपि युद्धाभिनिवेशात्पुरतः पृष्ठतः पार्श्वतश्चानिरीक्षमाणं भीष्मं सेनापतिमेव रक्षन्तु भीष्मे हि सेनापतौ रक्षिते तत्प्रसादादेव सर्वं सुर-
क्षितं भविष्यतीत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥ स्तौतु वा निन्दतु वा एतदर्थे देहः पतिष्यत्येवेत्याशयेन तं हर्षयन्नेव सिंहनादं शङ्खवाद्यं च का-
रितवानित्याह एवं पाण्डवसैन्यदर्शनादतिभीतस्य भयनिवृत्त्यर्थमाचार्यं कपटेन शरणं गतस्य इदानीमप्ययं मां प्रतारयतीत्यसंतोषवशादा- ॥ ३ ॥
चार्येण वाङ्मात्रेणाप्यनादृतस्याचार्योपेक्षां बुद्ध्वायनेष्वित्यादिना भीष्ममेव स्तुवतस्तस्य राज्ञोभयनिवर्तकं हर्षं बुद्धिगतमुल्लासविशेषं स्ववि-
जयसूचकं जनयन् उच्चैर्महान्तं सिंहनादं विनद्य कृत्वा सिंहनादमिति णमुलन्तं अतोरैपोषं पुष्यतीतिवत्तस्यैव धातोः पुनः प्रयोगः शङ्खं

दध्मौ वादितवान् कुरुवृद्धत्वादाचार्यदुर्योधनयोरभिप्रायपरिज्ञानं नत्वचार्यवदुपेक्षणं पितामहत्वादनुपेक्षणं प्रतापवत्वादुच्चैः सिंहनादपूर्वकशङ्खवादनं परेषां भयोत्पादनाय अत्र सिंहनादशङ्खवाद्ययोर्हर्षजनकत्वेन पूर्वापरकालत्वेप्यभिचरन्यजेतेतिवज्जनयन्निति शतावश्यंभावित्वरूपवर्तमानत्वं व्याख्यातव्यः ॥१२॥ ततोभीष्मस्य सेनापतेः प्रवृत्त्यनन्तरं पणवाश्चानकागोमुखाश्च वाद्यविशेषाः सहसा तत्क्षणमेव अभ्यहन्यन्त वादिताः ॥ कर्मकर्तरिप्रयोगः सशब्दस्तुमुलोमहानासीत्तथापि न पाण्डवानां क्षोभोजातइत्यभिप्रायः ॥१३॥ अन्येषामपि रथस्थत्वे स्थितएव असाधारण्येन रथोत्कर्षकथनार्थं ततः श्वेतैर्हयैर्युक्तइत्यादिना रथस्थत्वकथनं तेनाग्निदत्ते दुष्प्रधृष्ये रथे स्थितौ सर्वथा जेतुमशक्यावित्यर्थः पाञ्चजन्योदेवदत्तः पौंड्रोनन्तविजयः सुघोषोमणिपुष्पकश्चेति शङ्खनामकथनं परसैन्ये स्वनामभिः प्रसिद्धाएतावन्तः शङ्खाः

ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ॥ सहसैवाभ्यहन्यन्त सशब्दस्तुमुलोभवत् ॥ १३ ॥
ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ॥ माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥
पाञ्चजन्यं हृषीकेशोदेवदत्तं धनंजयः ॥ पौंड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५ ॥
अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥
काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ॥ धृष्टद्युम्नोविराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥१७॥
द्रुपदोद्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथवीपते ॥ सौभद्रश्च महाबाहुः शङ्खान् दध्मुः पृथक् पृथक् ॥ १८ ॥

भवत्सैन्ये तु नैकोपि स्वानामप्रसिद्धः शङ्खोस्तीति परेषामुत्कर्षातिशयकथनार्थं सर्वेन्द्रियप्रेरकत्वेन सर्वान्तर्यामी सहायः पाण्डवानामिति कथयितुं हृषीकेशपदं दिग्विजये सर्वान् राज्ञोजित्वा धनमाहृतवानिति सर्वथैवायमजेयइति कथयितुं धनंजयपदं भीमं हिडिम्बवधादिरूपं कर्मयस्य तादृशः वृकोदरत्वेन बव्हन्नपाकादतिबलिष्ठोभीमसेनइति कथितं कुन्तीपुत्रइति कुन्त्या महता तपसा धर्ममाराध्य लब्धः स्वयं च राजसूययाजित्वेन मुख्योराजा युधि चायमेव जयभागित्वेन स्थिरोनत्वेतद्विपक्षाः स्थिराभविष्यन्तीति युधिष्ठिरपदेन सूचितं नकुलः सुघोषं सहदेवोमणिपुष्पकं दध्मावित्यनुषज्यते परमेष्वासः काश्यः महाधनुर्धरः काशिराजः नपराजितः पारिजातहरणबाणयुद्धादिमहासंग्रामेषु एतादृशः सात्यकिः हेपृथिवीपते धृतराष्ट्र स्थिरोभूत्वा शृण्वित्यभिप्रायः सुगममन्यत् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥१८॥

धार्तराष्ट्राणां सैन्ये शङ्खादिध्वनिरतितुमुलोपि न पाण्डवानां क्षोभकोभूत् पाण्डवानां सैन्ये जातस्तु सशङ्खघोषोधार्तराष्ट्राणां धृतराष्ट्रस्य तव सम्बन्धिनां सर्वेषां भीष्मद्रोणादीनामपि हृदयानि व्यदारयत् हृदयविदारणतुल्यां व्यथां जनितवानित्यर्थः यतस्तुमुलस्तीव्रः नभश्च पृथिवींच प्रतिध्वनिभिरापूरयन् ॥१९॥ धार्तराष्ट्राणां भयप्राप्तिं प्रदर्श्य पाण्डवानां तद्वैपरीत्यमुदाहरति अथेत्यादिना भीतिप्रत्युपस्थितेरनन्तरं पलायने प्राप्तेपि तद्विरुद्धतया युद्धोद्योगेनावस्थितानेव परान् प्रत्यक्षेणोपलभ्य तदा शस्त्रसम्पाते प्रवर्तमाने सति वर्तमाने क्तः कपिध्वजः पाण्डवः हनूमता महावीरेण ध्वजरूपतयानुगृहीतोर्जुनः सर्वथा भयशून्यत्वेन युद्धाय गाण्डीवं धनुरुद्यम्य हृषीकेशमिन्द्रियप्रवर्तकत्वेन सर्वान्तःकरणवृत्तिज्ञं श्रीकृष्णमिदं वक्ष्यमाणं वाक्यमाहोक्तवान् नत्वविमृश्यकारितया स्वयमेव यत्किंचित्कृतवानिति परेषां विमृश्यकारित्वेन नीतिधर्मयोः कौशलं वदन्नविमृश्यकारितया परेषां राज्यं गृहीतवानसीति नीतिधर्मयोरभावात्तव जयोनास्तीति महीपते

॥ ४ ॥

सघोषोधार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ॥ नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलोव्यनुनादयन् ॥१९॥
अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपिध्वजः ॥ प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः
॥ २० ॥ हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ॥ सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय
मेच्युत ॥ २१ ॥ यावदेतान्निरीक्षेहं योद्धुकामानवस्थितान् ॥ कैर्मयासह योद्धव्यमस्मिन्
रणसमुद्यमे ॥ २२ ॥

इति सम्बोधनेन सूचयति तदेवार्जुनवाक्यमवतारयति सेनयोरुभयोः स्वपक्षप्रतिपक्षभूतयोः सन्निहितयोर्मध्ये मम रथं स्थापय स्थिरीकुर्विति सर्वेश्वरोनियुज्यतेर्जुनेन किंहिभक्तानामशक्यं यद्भगवानपि तन्नियोगमनुतिष्ठतीति ध्रुवोजयः पाण्डवानामिति नन्वेवं रथं स्थापयन्तं मामेते शत्रवोरथात् च्यावविष्यन्तीति भगवदाशङ्कामाशङ्क्याह अच्युतेति देशकालवस्तुष्वच्युतं त्वां कोवा च्यावयितुमर्हतीतिभावः एतेन सर्वदा निर्विकारत्वेन नियोगनिमित्तकोपोपि परिहृतः ॥ २० ॥ २१ ॥ मध्ये रथस्थापनप्रयोजनमाह योद्धुकामान् नत्वस्माभिःसह सन्धिकामान् अत्रास्थितान् न तु भयात्प्रचलितान् एतान्भीष्मद्रोणादीन् यावद्गत्वाहं निरीक्षितुं क्षमः स्यां तावत्प्रदेशे रथं स्थापयेत्यर्थः यावदिति कालपरं वा ननु त्वं योद्धा नतु युद्धप्रेक्षकः अतस्तव किमेषां दर्शनेनेत्यत्राह कैरिति अस्मिन् रणसमुद्यमे बन्धूनामेव परस्परं

॥ ४ ॥

युद्धोद्योगे मया कैःसह योद्धव्यं मत्कर्तृकयुद्धप्रतियोगिनः के कैर्मयासह योद्धव्यं किंकर्तृकयुद्धप्रतियोग्यहमिति च महदिदं कौतुकमेतज्ज्ञानमेव मध्ये रथस्थापनप्रयोजनमित्यर्थः ॥ २२ ॥ ननु बन्धवएव एते परस्परं सन्धिं कारयिष्यन्तीति कुतोयुद्धमित्याशङ्क्याह यएते भीष्मद्रोणादयः धार्तराष्ट्रस्य दुर्योधनस्य दुर्बुद्धेः स्वरक्षणोपायमजानतः प्रियचिकीर्षवोयुद्धे नतु दुर्बुद्धयपनयनादेतान् योत्स्यमानानहमवेक्षे उपलभे नतु सन्धिकामान् अतोयुद्धाय तत्प्रतियोग्यवलोकनमुचितमेवेतिभावः ॥ २३ ॥ एवमर्जुनेन प्रेरितोभगवानहिंसारूपं धर्ममाश्रित्य प्रायशोयुद्धात्तं व्यावर्तयिष्यतीति धृतराष्ट्राभिप्रायमाशंक्य तन्निराचिकीर्षुः संजयोधृतराष्ट्रंप्रत्युक्तवानित्याह वैशम्पायनः हेभारत धृतराष्ट्र भरतवंशमर्यादामनुसन्धायापि द्रोहं परित्यज ज्ञातीनामिति सम्बोधनाभिप्रायः गुडाकायानिद्रायाईशेन जितनिद्रतय सर्वत्र सावधानेन अर्जुनेनैवमुक्तोभगवान् अयं मद्भृत्योपि सारथ्ये मां नियोजयतीति दोषमासज्य नाकुप्यत् नवा तं युद्धात्

योत्स्यमानानवेक्षेहं यएतेत्र समागताः ॥ धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥
॥ संजयउवाच ॥ एवमुक्तोहृषीकेशोगुडाकेशेन भारत ॥ सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४ ॥ भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ॥ उवाच पार्थ पश्यैतान् समवेतान्कुरूनिति ॥ २५ ॥

न्यवर्तयत् किन्तु सेनयोरुभयोर्मध्ये भीष्मद्रोणप्रमुखतः प्रमुखे सम्मुखे सर्वेषां महीक्षितां च सम्मुखे आद्यादित्वात्सार्वविभक्तिकस्तसिः चकारेण समासनिविष्टोपि प्रमुखतः शब्दआकृष्यते भीष्मद्रोणयोः पृथक्कीर्तनमतिप्राधान्यसूचनाय रथोत्तममग्निना दत्तं दिव्यं रथं भगवता स्वयमेव सारथ्येनाधिष्ठिततया च सर्वोत्तमं स्थापयित्वा हृषीकेशः सर्वेषां निगूढाभिप्रायज्ञोभगवानर्जुनस्य शोकमोहावुपस्थिताविति विज्ञाय सोपहासमर्जुनमुवाच हेपार्थ पृथायास्त्रीस्वभावेन शोकमोहग्रस्ततया तत्सम्बन्धिनस्तवापि तद्वत्ता समुपस्थितेति सूचयन् हृषीकेशत्वमात्मनोदर्शयति पृथा मम पितुःस्वसा तस्याः पुत्रोसीति सम्बन्धोल्लेखेन चाश्वासयति मम सारथ्ये निश्चितोभूत्वा सर्वानपि समवेतान् कुरून् युयुत्सून् पश्य निःशंकतयेति दर्शनविध्यभिप्रायः अहं सारथ्येतिसावधानस्त्वं तु साम्प्रतमेव रथित्वं त्यक्ष्यसीति किं तव परसेनादर्शनेनेत्यर्जुनस्य धैर्यमापादयितुं पश्येत्येतावत्पर्यन्तं भगवतोवाक्यं अन्यथा रथं सेनयोर्मध्ये स्थापयामासेत्येतावन्मात्रं ब्रूयत् ॥२४॥२५॥

तत्र समरसमारम्भार्थं सैन्यदर्शने भगवताभ्यनुज्ञाते सति सेनयोरुभयोरपि स्थितान्पार्थोऽपश्यदित्यन्वयः अथशब्दस्तथाशब्दपर्यायः परसेनायां पितॄन् पितृव्यान् भूरिश्रवःप्रभृतीन् पितामहान् भीष्मसोमदत्तप्रभृतीन् आचार्यान् द्रोणकृपप्रभृतीन् मातुलान् शल्यशकुनिप्रभृतीन् भ्रातॄन् दुर्योधनप्रभृतीन् पुत्रान् लक्ष्मणप्रभृतीन् पौत्रान् लक्ष्मणादिपुत्रान् सखीन् अश्वत्थामजयद्रथप्रभृतीन् सुहृदोमित्राणि कृतवर्मभगदत्तप्रभृतीन् सुहृदइत्यनेन यावन्तः कृतोपकारामातामहादयश्च ते द्रष्टव्याः एवं स्वसेनायामप्युपलक्षणीयम् एवं स्थिते महानधर्मोहिंसेति विपरीतबुद्ध्या मोहाख्यया शास्त्रविहितत्वेन धर्मत्वमिति ज्ञानप्रतिबन्धकेन च ममकारनिबन्धनेन चित्तवैक्लव्येन शोकमोहाख्येनाभिभूत-

तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितॄनथ पितामहान् ॥ आचार्यान्मातुलान् भ्रातॄन्पुत्रान्पौत्रान्
सखींस्तथा ॥ २६ ॥ श्वशुरान् सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ॥ तान्समीक्ष्य सकौन्तेयः
सर्वान्बन्धूनवस्थितान् ॥ २७ ॥ कृपयापरयाविष्टोविषीदन्निदमब्रवीत् ॥ अर्जुनउवाच ॥
दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितं ॥ २८ ॥ सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशु-
ष्यति ॥ वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥ २९ ॥ गाण्डीवं स्रंसते हस्तात्त्वक्चैव
परिदह्यते ॥ नच शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥ ३० ॥ निमित्तानि च पश्यामि
विपरीतानि केशव ॥

विवेकस्यार्जुनस्य पूर्वमारब्धात् युद्धाख्यात् स्वधर्मादुपरिरंसा महानर्थपर्यवसायिनी प्रवृत्तेति दर्शयति कौन्तेयइति स्त्रीप्रभवत्वकीर्तनं पार्थवर्त्तात्विकमूढतामपेक्ष्य कृपया कर्त्र्या स्वव्यापारेणैवाविष्टोव्याप्तः नतु कृपां केनाचिद्व्यापारेणाविष्टइति स्वतःसिद्धैवास्य कृपेति सूच्यते एतत्प्रकटीकरणाय परयति विशेषणं अपरयेतिवा छेदः स्वसैन्ये पुरापि कृपाभूदेव तस्मिन् समयेतु कौरवसैन्येप्यपरा कृपाभूदित्यर्थः विषीदन् विषादमुपतापं प्राप्नुवन्नब्रवीदित्युक्तिविषादयोः समकालतां वदन् सगद्गदकण्ठताश्रुपातादि विषादकार्यमुक्तिकाले द्योतयति तदेव

१ कादाचित्क.

भगवन्तंप्रत्यर्जुनवाक्यमवतारयति संजयः अर्जुनउवाचेत्यादिना एवमुक्त्वार्जुनः संख्यइत्यन्तः प्राक्तेन ग्रन्थेन तत्र स्वधर्मप्रवृत्तिकारणी-भूततत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकः स्वपरदेहे आत्मात्मीयाभिमानवतोनात्मविदोर्जुनस्य युद्धेन स्वपरदेहविनाशप्रसङ्गदर्शिनः शोकोमहानासीदिति तल्लिङ्गकथनेन दर्शयति त्रिभिः श्लोकैः इमं स्वजनमात्मीयं बन्धुवर्गं युद्धेच्छुं युद्धभूमौ चोपस्थितं दृष्ट्वा स्थितस्य मम पश्यतोममेत्यर्थः अङ्गानि व्यथन्ते मुखं च परिशुष्यतीति श्रमादिनिमित्तशोषापेक्षयातिशयकथनाय सर्वतोभाववाचिपरिशब्दप्रयोगः वेपथुः कम्पः रोमहर्षः पुलकितत्वं गाण्डीवभ्रंशेनाधैर्यलक्षणं दौर्बल्यं त्वक्परिदाहेन चान्तःसन्तापोदर्शितः अवस्थातुं शरीरं धारयितुंच नशक्नोमीत्यनेन मूर्छा सूच्यते तत्र हेतुः मम मनोभ्रमतीवेति भ्रमणकर्तृसादृश्यंनाम मनसः कश्चिद्विकारविशेषोमूर्छायाः पूर्वावस्था चहेतौ यतएव मनोनावस्थातुं शक्नोमीत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ पुनरप्यवस्थानासामर्थ्ये कारणाह निमित्तानि सूचकतयाऽऽसन्नदुःखस्य विपरीतानि वामनेत्रस्फुरणादीनि पश्यामि अनुभवामि अतोपि नावस्थातुं शक्नोमीत्यर्थः अहमनात्मावित्त्वेनदुःखित्वात्च्छोकनिबन्धनं क्लेश-

न च श्रेयोनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१ ॥ नकाङ्क्षे विजयं कृष्ण नच राज्यं सुखानिच ॥ किन्नाराज्येन गोविन्द किंभोगैर्जीवितेनवा ॥ ३२ ॥ येषामर्थे काङ्क्षितं नोराज्यं भोगाः सुखानिच ॥ तइमेवास्थितायुद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानिच ॥ ३३ ॥

मनुभवामि त्वंतुसदानन्दरूपत्वात्च्छोकासंसर्गीति कृष्णपदेन सूचितं अतः स्वजनदर्शने तुल्येपि शोकासंसर्गित्वलक्षणाद्विशेषात्त्वं मामशोकं कुर्वितिभावः केशवपदेनच तत्करणसामर्थ्यं कोब्रह्मा सृष्टिकर्ता ईशोरुद्रः संहर्ता तौवाप्यनुकम्प्यतयागच्छतीति तद्व्युत्पत्तेः भक्तदुःखकर्षित्वंवा कृष्णपदेनोक्तं केशवपदेनच केश्यादिदुष्टदैत्यनिबर्हणेन सर्वदा भक्तान्पालयसीत्यतोमामपि शोकनिवारणेन पालयिष्यसीतिसूचितं एवं लिङ्गद्वारेण समीचीनप्रवृत्तिहेतुभूततत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकीभूतं शोकमुक्त्वा सम्प्रति तत्कारितां विपरीतप्रवृत्तिहेतुभूतां विपरीतबुद्धिं दर्शयति श्रेयः पुरुषार्थं दृष्टमदृष्टंवा बहुविचारणादनु पश्चादपि न पश्यामि अस्वजनमपि युद्धे हत्वा श्रेयोन पश्यामि द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ परिव्राड्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखोहतः इत्यादिना हतस्यैव श्रेयोविशेषाभिधानात् हन्तुस्तु न किंचित्सुकृतं एवमस्वजनवधेपि श्रेयसोऽभावे स्वजनवधे सुतरां तदभावइति ज्ञापयितुं स्वजनमित्त्युक्तम् ॥ ३१ ॥ ननु माभूददृष्टं प्रयोजनं दृष्टप्रयोजनानि तु विजयोराज्यं सुखानिच निर्विवादानीत्यतआह पूर्वत्र सुखं परतः फलाकाङ्क्षा ह्युपायप्रवृत्तौ कारणं अतस्तदाकाङ्क्षायाअ-

भावात्तदुपाये युद्धे भोजनेच्छाविरहिणइव पाकादौ मम प्रवृत्तिरनुपपन्नेत्यर्थः कुतः पुनरितरपुरुषैरिष्यमाणेषु तवानिच्छेत्यत आह किन्नइति भोगैः सुखैर्जीवितेन जीवितसाधनेन विजयेनेत्यर्थः विना राज्यं भोगान् कौरवविजयंच वने निवसतामस्माकं तेनैव जगति श्लाघनीयजीवितानां किमेभिराकाङ्क्षितैरितिभावः गोशब्दवाच्यानीन्द्रियाण्यधिष्ठानतया नित्यं प्राप्तस्त्वमेव ममैहिकफलविरागं जानासीति सूचयन्सम्बोधयति गोविन्देति ॥ ३२ ॥ राज्यादीनामाक्षेपे हेतुमाह एतेन स्वस्य वैराग्येपि स्वीयानामर्थे यतनीयमित्यपास्तं एकाकिनोहि राज्याद्यनपेक्षितमेव येषांतु बन्धूनामर्थे तदपेक्षितं तएते प्राणान्प्राणाशां धनानि धनशांच त्यक्त्वा युद्धेऽवस्थिताइति न स्वार्थः स्वीयार्थोवायं प्रयत्नइतिभावः भोगशब्दः पूर्वत्र सुखपरतया निर्दिष्टोप्यत्र पृथक्सुखग्रहणात्सुखसाधनविषयपरः प्राणधनशब्दौतु तदाशालक्षकौ स्वप्राणत्यागेपि स्वबन्धूनामुपभोगाय धनाशा सम्भवेदिति तद्वारणाय पृथग्धनग्रहणं ॥ ३३ ॥ येषामर्थे

आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैवच पितामहाः ॥ मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः सम्बधिनस्तथा ॥ ३४ ॥ एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोपि मधुसूदन ॥ अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किन्नु महीकृते ॥ ३५ ॥ निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ॥ पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः ॥ ३६ ॥

राज्याद्यपेक्षितं तेत्र नागताइत्याशङ्क्य तान्विशिनष्टिस्पष्टं ॥ ३४ ॥ ननु यदि कृपया त्वमेतान्नहंसि तर्हि त्वामेते राज्यलोभेनहनिष्यन्त्येव अतस्त्वमेवैतान्हत्वा राज्यं भुङ्क्ष्वेत्यत आह त्रैलोक्यराज्यस्यापिहेतोः तत्प्राप्त्यार्थमपि अस्मान् घ्नतोप्येतान्न हन्तुमिच्छामि इच्छामपि नकुर्यामहं किंपुनर्हन्यां महीमात्रप्राप्तयेतु नहन्यामिति किमुवक्तव्यमित्यर्थः मधुसूदनेति सम्बोधयन् वैदिकमार्गप्रवर्तकत्वं भगवतः सूचयति ॥ ३५ ॥ नन्वन्यान्विहाय धार्तराष्ट्राएव हन्तव्यास्तेषामत्यन्तक्रूरतरतत्तद्दुःखदातृणां वधे प्रीतिसम्भवादित्यत आह धार्तराष्ट्रान् दुर्योधनादीन् भ्रातॄन्निहत्य स्थितानामस्माकं का प्रीतिः स्यात् नकापीत्यर्थः नहि मूढजनोचितक्षणमात्रवर्तिसुखाभासलोभेन चिरतरनरकयातनाहेतुर्बन्धुवधोस्माकं युक्तइतिभावः जनार्दनेतिसम्बोधनेन यदि वध्याएते तर्हि त्वमेवैतान् जहि प्रलये सर्वजनहिंसकत्वेपि सर्वपापाऽसंसर्गित्वादिति सूचयति ननु अग्निदोगरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः क्षेत्रदारहरश्चैव षडेतेह्याततायिनः इतिस्मृतेरेतेषांच सर्वप्रकारैराततायित्वात् आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् नाततायिवधे दोषोहन्तुर्भवति कश्चन इतिवचनेन दोषाभावप्रती-

तेर्हन्तव्याएव दुर्योधनादयआततायिनइत्याशङ्क्याह पापमेवेति एतानाततायिनोपिहत्वा स्थितानस्मान् पापमाश्रयेदेवेतिसम्बन्धः अथवा पापमेवाश्रयेत् नकिंचिदन्यत् दृष्टमदृष्टंवा प्रयोजनमित्यर्थः नहिंस्यादिति धर्मशास्त्रादाततायिनं हन्यादित्यर्थशास्त्रस्य दुर्बलत्वात् तदुक्तं याज्ञवल्क्येन स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारतः अर्थशास्त्रात्तु बलवद्धर्मशास्त्रमितिस्थितिः अपरा व्याख्या ननु धार्तराष्ट्रान् घ्नतां भवतां प्रीत्यभावेपि युष्मान् घ्नतां धार्तराष्ट्राणां प्रीतिरस्त्येवातस्ते युष्मान् हन्युरित्यतआह पापमेवेति अस्मान् हत्वा स्थितानेतानाततायिनोधार्तराष्ट्रान् पूर्वमपि पापिनः साम्प्रतमपि पापमेवाश्रयेत् नान्यत् किंचित्सुखमित्यर्थः तथा चायुध्यतोस्मान्हत्वैतएव पापिनोभविष्यन्ति नास्माकं कापि क्षतिः पापासम्बन्धादित्यभिप्रायः ॥ ३६ ॥ फलाभावादनर्थसम्भवाच्च परहिंसा नकर्तव्येति नच श्रेयोनुपश्यामीत्यारभ्योक्तं तदुपसंहरति अदृष्टफलाभावोनर्थसम्भवश्च तच्छब्देन परामृश्यते दृष्टसुखाभावमाह

तस्मान्नार्हावयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान् स्वबान्धवान् ॥ स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥ ३७ ॥ यद्यप्येते नपश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ॥ कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहेच पातकम् ॥ ३८ ॥ कथं नज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुं ॥ कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३९ ॥ कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ॥ धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोभिभवत्युत ॥ ४० ॥

स्वजनंहीति माधवेति लक्ष्मीपतित्वान्नालक्ष्मीके कर्मणि प्रवर्तयितुमर्हसीतिभावः ॥ ३७ ॥ कथंतर्हि परेषां कुलक्षये स्वजनहिंसायांच प्रवृत्तिस्तत्राह लोभोपहतबुद्धित्वात्तेषांकुलक्षयादिनिमित्तदोषप्रतिसन्धानाभावात्प्रवृत्तिः संभवतीत्यर्थः अतएव भीष्मादीनां शिष्टानां बन्धुवधे प्रवृत्तत्वाच्छिष्टाचारत्वेन वेदमूलत्वादितरेषामपि तत्प्रवृत्तिरुचितेत्यपास्तं हेतुदर्शनाच्चेतिन्यायात् तत्रहि लोभादिहेतुदर्शनेवेदमूलत्वं नकल्प्यतइतिस्थापितं यद्यप्येते नपश्यन्ति तथापि कथमस्माभिर्नज्ञेयमित्युत्तरश्लोकेन सम्बन्धः ॥ ३८ ॥ ननु यद्यप्येते लोभात्प्रवृत्तास्तथापि आहूतोन निवर्तेत द्यूतादपि रणादपीति विजितं क्षत्रियस्येत्यादिभिः क्षत्रियस्य युद्धं धर्मोयुद्धार्जितंच धर्म्यं धनमिति शास्त्रे निश्चयाद्भवतांच तैराहूतत्वाद्युद्धे प्रवृत्तिरुचितैवेतिशङ्क्याह अस्मात्पापाद्बन्धुवधफलकयुद्धरूपात् अयमर्थः श्रेयःसाधन-

ताज्ञानंहि प्रवर्तकं श्रेयश्च तद्यदश्रेयोननुबन्धि अन्यथा श्येनादीनामपि धर्मत्वापत्तेः तथा चोक्तं फलतोपि च यत्कर्म नानार्थेनानुबध्यते केवलप्रीतिहेतुत्वात्तद्धर्मइतिकथ्यते इति ततश्चाश्रेयोनुबन्धितया शास्त्रप्रतिपादितेपि श्येनादाविवास्मिन्युद्धेपि नास्माकं प्रवृत्तिरुचितेति॥ ३९॥ एवंच विजयादीनामश्रेयस्त्वेनानाकाङ्क्षितत्वान्न तदर्थं प्रवर्तितव्यमिति द्रढयितुमनर्थानुबन्धित्वेनाश्रेयस्त्वमेव प्रपञ्चयन्नाह सनातनाः परंपराप्राप्ताः कुलधर्माः कुलोचिताः धर्माः कुलक्षये प्रणश्यन्ति कर्तुरभावात् उत अपि अग्निहोत्राद्यनुष्ठातृपुरुषनाशेन धर्मे नष्टे जात्यभिप्रायमेकवचनं अवशिष्टं बालादिरूपं कृत्स्नमपि कुलमधर्मोभिभवति स्वाधीनतया व्याप्नोति उतशब्दः कृत्स्नपदेन संबध्यते ॥ ४० ॥ अस्मदीयैः पतिभिर्धर्ममतिक्रम्य कुलक्षयः कृतश्चेदस्माभिरपि व्यभिचारे कृते कोदोषः स्यादित्येवं कुतर्कहताः कुलस्त्रियः प्रदुष्येयुरित्यर्थः

अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ॥ स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः ॥ ४१ ॥ संकरोनरकायैव कुलघ्नानां कुलस्यच ॥ पतन्ति पितरोह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥ ४२ ॥ दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ॥ उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४३ ॥ उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ॥ नरके नियतं वासोभवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४४ ॥ अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसितावयं ॥ यद्राज्यसुखलोभेन हंन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५ ॥

अथवा कुलक्षयकारिपातितपातिसम्बन्धादेव स्त्रीणां दुष्टत्वं आशुद्धेः सम्प्रतक्षियोहि महापातकदूषितः इत्यादिस्मृतेः ॥ ४१ ॥ कुलस्य संकरश्च कुलघ्नानां नरकायैव भवतीत्यन्वयः नकेवलं कुलघ्नानामेव नरकपातः किंतु तत्पितृणामपीत्याह पतन्तीति हिशब्दोप्यर्थे हेतौवा पुत्रादीनां कर्तृणामभावाल्लुप्ता पिण्डस्योदकस्यच क्रिया येषां ते तथा कुलघ्नानां पितरः पतन्ति नरकायवेत्यनुषङ्गः ॥४२॥ जातिधर्माः क्षत्रियत्वादिनिबन्धनाः कुलधर्माः असाधारणाश्च एतैर्दोषैरुत्साद्यन्ते उत्सन्नाः क्रियन्ते विनाश्यन्तइत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ततश्च प्रेतत्वपरावृत्तिकारणाभावान्नरकएव केवलं नितरां वासोभवति ध्रुवमित्यनुशुश्रुमेत्याचार्याणां मुखाद्वयं श्रुतवन्तोन स्वाभ्यूहेन कल्पयाम-इति पूर्वोक्तस्यैव दृढीकरणं ॥ ४४ ॥ बन्धुवधपर्यवसायी युद्धाध्यवसायोपि सर्वथा पापिष्ठतरः किं पुनर्युद्धमितिवक्तुं तदध्यवसायेनात्मानं

शोचन्नाह यदीदृशी ते बुद्धिः कुतः तर्हि युद्धाभिनिवेशेनागतोसीति नवक्तव्यं अविमृश्यकारितया मयौद्धत्यस्य कृतत्वादितिभावः ॥४५॥ ननु तव वैराग्येपि भीमसेनादीनां युद्धोत्सुकत्वाद्बन्धुवधोभविष्यत्येव त्वया पुनः किं विधेयमित्यतआह प्राणादपि प्रकृष्टोधर्मः प्राणभृतामहिंसा पापानिष्पत्तेः तस्माज्जीवनापेक्षया मरणमेव मम क्षेमतरं अत्यन्तं हितं भवेत् प्रियतरमिति पाठेपि सएवार्थः अप्रतीकारं स्वप्राणत्राणाय व्यापारमकुर्वाणं बन्धुवधाध्यवसायमात्रेणापि प्रायश्चितान्तररहितं वा तथाच प्राणान्तप्रायश्चित्तेनैव शुद्धिर्भविष्यतीत्यर्थ

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ॥ धार्तराष्ट्रारणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ एवमुक्त्वार्जुनः सङ्ख्ये रथोपस्थउपाविशत् ॥ विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥ ४७ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्जुनविषादयोगोनाम प्रथमोध्यायः ॥

॥ ४६ ॥ ततः किंवृत्तमित्यपेक्षायां सङ्ख्ये संग्रामे रथोपस्थे रथस्योपर्युपविवेश पूर्वं युद्धार्थमवलोकनार्थं चोत्थितःसन् शोकेन संविग्नं पीडितं मानसं यस्य सः ॥ ४७ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यविश्वेश्वरसरस्वतीयपादशिष्यसूनुमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीमद्भग-वद्गीतागूढार्थदीपिकायां प्रथमोध्यायः ॥ १ ॥

॥ अथ द्वितीयोध्यायः प्रारभ्यते ॥ अहिंसा परमोधर्मोभिक्षाशनं चेत्येवंलक्षणया बुद्ध्या युद्धवैमुख्यमर्जुनस्य श्रुत्वा स्वपुत्राणां राज्यमप्रचलितमवधार्य स्वस्थहृदयस्य धृतराष्ट्रस्य हर्षनिमित्तां ततः किंवृत्तमित्याकाङ्क्षामपनिनीषुः संजयः तंप्रत्युक्तवानित्याह वैशम्पायनः कृपा ममैत इति व्यामोहनिमित्तः स्नेहविशेषतया आविष्टं स्वभावसिद्धया व्याप्तं अर्जुनस्य कर्मत्वं कृपायाश्च कर्तृत्वं वदता तस्याः आगन्तुकत्वं व्युदस्तं अतएव विषीदन्तं स्नेहविषयीभूतस्वजनविच्छेदाशङ्कानिमित्तः शोकापरपर्यायश्चित्तव्याकुलीभावोविषादस्तं प्राप्नुवन्तं अत्र विषादस्य कर्मत्वेनार्जुनस्य कर्तृत्वेन तस्यागन्तुकत्वं सूचितं अतएव कृपाविषादवशादश्रुभिः पूर्णे आकुले दर्शनाक्षमे चेक्षणे यस्य तं एवमश्रुपातव्याकुलीभावाख्यकार्यद्वयजनकतया परिपोषं गताभ्यां कृपाविषादाभ्यामुद्विग्नं तमर्जुनमिदं सोपपत्तिकं वक्ष्यमाणं वाक्यमुवाच नतूपेक्षितवान् मधुसूदनइति स्वयं दुष्टनिग्रहकर्तार्जुनंप्रत्यपि तथैव वक्ष्यतीतिभावः ॥ १ ॥ तदेवभगवतोवाक्यमवतारयति श्रीभगवानुवाच ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः वैराग्यस्याथ मोक्षस्य षण्णां भगइतीङ्गना समग्रस्येति प्रत्येकं संबन्धः मोक्षस्येति तत्साधनस्य ज्ञानस्य इङ्गना

॥ संजयउवाच ॥ तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ॥ विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कुतस्त्वाकश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ॥ अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥

संज्ञा एतादृशं समग्रमैश्वर्यादिकं नित्यमप्रतिबन्धेन यत्र वर्तते सभगवान् नित्ययोगे मतुप् तथा उत्पत्तिंच विनाशंच भूतानामागतिं गतिं वेत्ति विद्यामविद्यांच सवाच्यो भगवानिति तत्र भूतानामिति प्रत्येकं संबध्यते उत्पत्तिविनाशशब्दौ तत्कारणस्याप्युपलक्षकौ आगतिगती आगामिन्यौ सम्पदापदौ एतादृशो भागवच्छब्दार्थः श्रीवासुदेवएव पर्यवसितइति तथोच्यते इदं स्वधर्मात्पराङ्मुखत्वं कृपाव्यामोहाश्रुपातादिपुरःसरं कश्मलं शिष्टगर्हितत्वेन मलिनं विषमे सभये स्थाने त्वा त्वां सर्वक्षत्रियप्रवरं कुतो हेतोः समुपस्थितं प्राप्तं किंमोक्षेच्छातः किंवास्वर्गेच्छातः अथवा कीर्तीच्छातः इति किंशब्देनाक्षिप्यते हेतुत्रयमपि निषेधति त्रिभिर्विशेषणैरुत्तरार्धेन आर्यैर्मुमुक्षुभिर्नजुष्टमसेवितं स्वधर्मैराशयशुद्धिद्वारा मोक्षमिच्छद्भिरपक्वकषायैर्मुमुक्षुभिः कथं स्वधर्मस्त्याज्यइत्यर्थः संन्यासाधिकारीतु पक्वकषायोग्रे वक्ष्यते अस्वर्ग्यं स्वर्गहेतुधर्मविरोधित्वात् न स्वर्गेच्छया सेव्यं अकीर्तिकरं कीर्त्यभावकरमपकीर्तिकरंवा न कीर्तीछया सेव्यं तथाच मोक्षकामैः स्वर्गकामैः कीर्तिकामश्चै वर्जनीयं तत्कामएव त्वं सेवसइत्यहोनुचितचेष्टितं तवेतिभावः ॥ २ ॥ ननु बन्धुसेनावेक्षणजातेनाधैर्येण धनुरपि धारयितुमशक्नुवता

मया किं कर्तुं शक्यमतआह क्लैब्यं क्लीबभावमधैर्यमाजस्तेजादिभङ्गरूपं मास्मगमः मागाः हे पार्थ पृथातनय पृथया देवप्रसादलब्धे तत्तनयमात्रे वीर्यातिशयस्य प्रसिद्धत्वात् पृथातनयत्वेन क्लैब्यायोग्यइत्यर्थः अर्जुनत्वेनापि तदयोग्यत्वमाह नैतदिति त्वयि अर्जुने साक्षान्महेश्वरेणापि सह कृताहवे प्रख्यातमहाप्रभावे नोपपद्यते नयुज्यते एतत् क्लैब्यमित्यसाधारण्येन तदयोग्यत्वनिर्देशः ननु न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनइति पूर्वमेव मयोक्तमित्याशङ्क्याह क्षुद्रमिति हृदयदौर्बल्यं मनसो भ्रमणादिरुपमधैर्यं क्षुद्रत्वकारणत्वात् क्षुद्रं सुनिरसनंवा त्यक्त्वा विवेकेनापनीय उत्तिष्ठ युद्धाय सज्जोभव हे परंतप परं शत्रुं तापयतीति तथा संबोध्यते हतुगर्भम् ॥ ३ ॥ ननु नायं स्वधर्मस्य त्यागः शोकमोहादिवशात् किन्तु धर्मत्वाभावादधर्मत्वाच्चास्य युद्धस्य त्यागोमया क्रियतइति भगवदभिप्रायमप्रतिपद्यमानस्यार्जुनस्याभिप्रायमवतारयति भीष्मं पितामहं द्रोणं चाचार्यं सङ्ख्ये रणे इषुभिः सायकैः प्रतियोत्स्यापि प्रहरिष्यामि कथं नकथंचिदपीत्यर्थः यतस्तौ पूजार्हौ कुसुमादिभिरर्चनयोग्यौ पूजार्हाभ्यां सह क्रीडास्थानेपि वाचापि

क्लैब्यं मास्मगमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ॥ क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥ ३ ॥

॥ अर्जुनउवाच ॥ कथं भीष्मम‍हं सङ्ख्ये द्रोणं च मधुसूदन ॥ इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥

हर्षफलकमपि लीलायुद्धमनुचितं किं पुनर्युद्धभूमौ शरैः प्राणत्यागफलकं प्रहरणमित्यर्थः मधुसूदनारिसूदनेति संबोधनद्वयं शोकव्याकुलत्वेन पूर्वापरपरामर्शवैकल्यात् अतोन मधुसूदनारिसूदनेत्यस्यार्थस्य पुनरुक्तत्वं दोषः युद्धमात्रमपि यत्र नोचितं दूरे तत्र वधइति प्रतियोत्स्यामीत्यनेन सूचितं अथवा पूजार्हौ कथं प्रतियोत्स्यामि पूजार्हयोरेव विवरणं भीष्मं द्रोणं चेति द्वौ ब्राह्मणौ भोजय देवदत्तं यज्ञदत्तं चेतिवत्संबन्धः अयंभावः दुर्योधनादयोनापुरस्कृत्य भीष्मद्रोणौ युद्धाय सज्जीभवन्ति तत्र ताभ्यां सह युद्धं नतावद्धर्मः पूजादिवदविहितत्वात् न चायमनिषिद्धत्वादधर्मोपि नभवतीति वाच्यं गुरुं हुंकृत्य त्वंकृत्येत्यादिना शब्दमात्रेणापि गुरुद्रोहोयदानिष्टफलप्रदर्शनेन निषिद्धः तदा किं वाच्यं ताभ्यां सह संग्रामस्याधर्मत्वे निषिद्धत्वे चेति ननु भीष्मद्रोणयोः पूजार्हत्वं गुरुत्वेनैव एवमन्येषामपि कृपादीनां न च तेषां गुरुत्वेन स्वीकारः साम्प्रतमुचितः गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागोविधीयते इति स्मृतेः ॥ ४ ॥ तस्मादेषां युद्धगर्वेणावलिप्तानामन्यायराज्यग्रहणेन शिष्यद्रो-

हेण च कार्याकार्यविवेकशून्यानामुत्पथानिष्ठानां वधएव श्रेयानित्याशङ्क्याह गुरूनहत्वा परलोकस्तावदस्त्येव अस्मिंस्तु लोके तैर्हत-राज्यानां नोनृपादीनां निषिद्धं भैक्ष्यमपि भोक्तुं श्रेयः प्रशस्यतरमुचितं नतु तद्वधेन राज्यमपि श्रेयइति धर्मेपि युद्धे वृत्तिमात्रफलत्वं गृहीत्वा पापमारोप्य ब्रूते नत्ववलिप्तत्वादिना तेषां गुरुत्वाभावउक्तइत्याशङ्क्याह महानुभवानिति महाननुभावः श्रुताध्ययनतपआचा-रादिनिबन्धनः प्रभावोयेषां तान् तथा च कालकामादयोपि यैर्वशीकृतास्तेषां पुण्यातिशयशालिनां नावलिप्तत्वादिक्षुद्रपाप्मसंश्लेष-इत्यर्थः हिमहानुभावानित्येकंवा पदं हिमं जाड्यमपहन्तीति हिमहः आदित्योग्निर्वा तस्येवानुभावः सामर्थ्यं येषां तान् तथा चातितेज-स्वित्तेषामवलिप्तत्वादिदोषोनास्त्येव धर्मव्यतिक्रमोदृष्टईश्वराणां च साहसं तेजीयसां न दोषाय वन्हेः सर्वभुजोयथेत्युक्तेः ननु यदार्थ-लुब्धाः सन्तोयुद्धे प्रवृत्तास्तदैषां विक्रीतात्मनां कुतस्त्यं पूर्वोक्तं महात्म्यं तथा चोक्तं भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति अर्थस्य पुरुषोदासो-दासस्त्वर्थोन कस्यचित् इति सत्यं महाराज बद्धोस्म्यर्थेन कौरवैरित्याशङ्क्याह हत्वेति अर्थलुब्धाअपि ते मदपेक्षया गुरवोभवन्त्येवेति

गुरूनहत्वा हि महानुभावाञ्छ्रेयोभोक्तुं भैक्ष्यमपीहलोके ॥ हत्वार्थकामांस्तु गुरूनिहैव भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥ नचैतद्विद्मःकतरन्नोगरीयोयद्वा जयेम यदि वा नो-जयेयुः ॥ यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥

पुनर्गुरुग्रहणेनोक्तं तुशब्दोप्यर्थे ईदृशानपि गुरून् हत्वा भोगानेव भुञ्जीय नतु मोक्षं लभेय भुज्यन्तइतिभोगाविषयाः कर्मणिघञ् तेच भोगाइहैव नपरलोके इहापिच रुधिरप्रदिग्धाइवायशोव्याप्तत्वेनात्यन्तजुगुप्सिताइत्यर्थः यदेहाप्येवं तदा परलोकदुःखं कियद्वर्णनीयमितिभावः अथवा गुरून् हत्वर्थकामात्मकान् भोगानेव भुञ्जीय नतु धर्ममोक्षावित्यर्थकामपदस्य भोगविशेषणतया व्याख्यानान्तरं द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥ ननु भिक्षाशनस्य क्षत्रियंप्रति निषिद्धत्वाद्युद्धस्यच विहितत्वात् स्वधर्मत्वेन युद्धमेव तव श्रेयस्करमित्याशङ्क्याह एतदपि न जानीमो-भैक्ष्ययुद्धयोर्मध्ये कतरत् नोस्माकं गरीयः श्रेष्ठं किंभैक्ष्यं हिंसाशून्यत्वादुत युद्धं स्वधर्मत्वादिति इदंच न विद्मः आरब्धेपि युद्धे यद्वा वयं जयेमातिशयीमहि यदिवा नोस्मान् जयेयुर्धार्तराष्ट्राः उभयोः साम्यपक्षोप्यर्थाद्बोद्धव्यः किंच जातोपि जयोनः फलतः पराजयएव यतोयान् बन्धून् हत्वा जीवितुमपि वयं नेच्छामः किं पुनर्विषयानुपभोक्तुं तएवावस्थिताः संमुखे धार्तराष्ट्राः धृतराष्ट्रसम्बन्धिनोभीष्मद्रोणा-दयः सर्वेपि तस्माद्भैक्ष्याद्युद्धस्य श्रेष्ठत्वमसिद्धमित्यर्थः तदेवं प्राक्तनेन ग्रन्थेन संसारदोषनिरूपणादधिकारिविशेषणान्युक्तानि तत्र नच

श्रेयोनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवइत्यत्र रणे हतस्य परिव्राट्समानयोगक्षेमत्वोक्तेः अन्यत् श्रेयोन्यदुतैव प्रेयइत्यादिश्रुतिसिद्धं श्रेयोमोक्षाख्यमुपन्यस्तं अर्थाच्च तदितरदश्रेयइति नित्यानित्यवस्तुविवेकोदर्शितः न काङ्क्षे विजयं कृष्णेत्यत्रैहिककफलविरागः अपित्रै लोक्यराज्यस्य हेतोरित्यत्र पारलौकिककफलविरागः नरके नियतं वासः इत्यत्र स्थूलदेहातिरिक्तआत्मा किन्नोराज्येनेति व्याख्यातवर्त्मना शमः किंभोगैरितिदमः यद्यप्येते न पश्यन्तीत्यत्र निर्लोभता तन्मे क्षेमतरं भवेदित्यत्र तितिक्षा इतिप्रथमाध्यायस्यार्थः ससन्यास साधनसूचनं अस्मिंस्त्वध्याये श्रेयोभोक्तुं भैक्ष्यमपीत्यत्र भिक्षाचर्योपलक्षितः सन्यासः प्रतिपादितः ॥ ६ ॥ गुरूपसदनमिदानीं प्रतिपाद्यते समधिगतसंसारदोषस्यातितरां निर्विण्णस्य विधिवद्गुरुमुपसन्नस्यैव विद्याग्रहणेधिकारात् तदेवं भीष्मादिसङ्कटवशात् व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्तीति श्रुतिसिद्धभिक्षाचर्येऽर्जुनस्याभिलाषं प्रदर्श्य विधिवद्गुपसत्तिमपि तत्सङ्कटव्याजेनैव दर्शयति यः स्वल्पामपि वित्तक्षतिं न क्षमते सकृपणइति लोके प्रसिद्धस्तद्विधत्वादखिलोनात्मविदप्राप्तपुरुषार्थतया कृपणोभवति योवाएतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माल्लोका-

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः ॥ यच्छ्रेयःस्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७ ॥

त्प्रैति सकृपणइति श्रुतेः तस्यभावः कार्पण्यं अनात्माध्यासवत्त्वं तन्निमित्तोस्मिन् जन्मन्येतएव मदीयास्तेषु हतेषु किं जीवितेनेत्यभिनिवेशरूपोममतालक्षणोदोषस्तेनोपहततिरस्कृतः स्वभावः क्षात्त्रोयुद्धोद्योगलक्षणोयस्य सः तथा धर्मविषये निर्णायकप्रमाणादर्शनात्संमूढं किमेतेषां वधोधर्मः किमेतत्परिपालनं धर्मः तथा किं पृथ्वीपरिपालनं धर्मः किंवा यथावस्थितोरण्यनिवासएव धर्मइत्यादिसंशयैर्व्याप्तं चेतोयस्य सतथा न चैतद्विद्मः कतरत् नोगरीयइत्यत्र व्याख्यानमेतत् एवंविधः सन्नहं त्वा त्वामिदानीं पृच्छामि श्रेयइत्यनुषङ्गः अतोयन्निश्चितं ऐकान्तिकमात्यन्तिकं च श्रेयः परमपुमर्थभूतं फलं स्यात्तन्मे मह्यं ब्रूहि साधनानन्तरमवश्यंभावित्वमैकान्तिकत्वं जातस्याविनाशआत्यन्तिकत्वं यथाह्यौषधेकृते कदाचिद्रोगनिवृत्तिर्न भवेदपि जातापिच रोगनिवृत्तिः पुनरपि रोगोत्पत्त्या विनाश्यते एवं कृतेपि यागे प्रतिबन्धवशात्स्वर्गोन भवेदपि जातोपि स्वर्गोदुःखाक्रान्तोनश्यति चेति नैकान्तिकत्वमात्यन्तिकत्वंवा तयोः तदुक्तं दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदपघातके हेतौ दृष्टे सापार्थाचेन्नैकान्तात्यन्ततोभावादिति दृष्टवदानुश्रविकः सह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः तद्विपरीतः श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानादितिच ननु त्वं मम सखा नतु शिष्योऽतआह शिष्यस्तेहमिति त्वदनुशासनयोग्यत्वादहं तव शिष्यएव भ-

वामि नसखा न्यूनज्ञानत्वात् अतस्त्वां प्रपन्नं शरणागतं मां शाधि शिक्षय करुणया नत्वशिष्यत्वशङ्कयोपेक्षणीयोहमित्यर्थः एतेन तद्वि-
ज्ञानार्थं सगुरुमेवाभिगाच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं पितरमुपससार अधीहि भगवोब्रह्मेत्यादिगुरूपसत्तिप्रतिपादकः
श्रुत्यर्थो दर्शितः ॥७॥ ननु स्वयमेव त्वं श्रेयोविचारय श्रुतसपन्नोसि किंपराशिष्यत्वेनेत्यतआह यच्छ्रेयः प्राप्तं सत् कर्तृ मम शोकमपनुद्यादप-
नुदेन्निवारयेत्तन्न पश्यामि हि यस्मात्तस्मान्मां शाधीति सोहं भगवः शोचामि तं मा भगवान् शोकस्य पारं तारयत्विति श्रुत्यर्थोदर्शितः शो-
कानपनोदे कोदोषइत्याशङ्क्य तद्विशेषणमाह इन्द्रियाणामुच्छोषणमिति सर्वदा संतापकरमित्यर्थः ननु युद्धे प्रयतमानस्य तव शोकनिवृ-
त्तिर्भविष्यति जेष्यसि चेत्तदा राज्यप्राप्त्या इतरथाच स्वर्गप्राप्त्या द्वावेतौ पुरुषौ लोकइत्यादिधर्मशास्त्रादित्याशङ्क्याह अवाप्येत्यादिना
शत्रुवार्जितं सस्यादिसम्पन्नंच राज्यं तथा सुराणामाधिपत्यं हिरण्यगर्भपर्यन्तमैश्वर्यमवाप्य स्थितस्यापि मम यच्छोकमपनुद्यात्तन्न
पश्यामीत्यन्वयः तद्यथेह कर्मचितोलोकः क्षीयतएवमेवामुत्र पुण्यचितोलोकः क्षीयतइतिश्रुतेः यत्कृतकं तदनित्यमित्यनुमानात् प्रत्यक्षे-

नहि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ॥ अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं
राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः
परंतप ॥ न योत्स्येइति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥

णाप्यैहिकानां विनाशदर्शनाच्च नैहिक आमुत्रिकोवा भोगः शोकनिवर्तकः किन्तु स्वसत्ताकालेपि भोगपारतन्त्र्यादिना विनाशकालेपि-
विच्छेदाच्छोकजनक एवेति नयुद्धं शोकनिवृत्तयेऽनुष्ठेयमित्यर्थः एतेनेहामुत्रभोगविरागोऽधिकारिविशेषणत्वेनदर्शितः ॥ ८ ॥ तदनन्तर-
मर्जुनः किंकृतवानिति धृतराष्ट्रकाङ्क्षायां गुडाकेशोजितालस्यः परंतपः शत्रुतापनोर्जुनः हृषीकेशं सर्वेन्द्रियप्रवर्तकत्वेनान्तर्यामिणं गोविन्दं
गां वेदलक्षणां वाणीं विन्दतीति व्युत्पत्त्या सर्ववेदोपादानत्वेन सर्वज्ञं आदौ एवं कथं भीष्ममहं सङ्ख्यइत्यादिना युद्धस्वरूपाऽयो-
ग्यतामुक्त्वा तदनन्तरं न योत्स्यइति युद्धफलाभावं चोक्त्वा तूष्णीं बभूव बाह्येन्द्रियव्यापारस्य युद्धार्थं पूर्वं कृतस्य निवृत्त्या नि-
र्व्यापारोजातइत्यर्थः स्वभावतोजितालस्ये सर्वशत्रुततापनेच तस्मिन्नागन्तुकमालस्यमतापकत्वंच नास्पदमादधातीति द्योतयितुं हशब्दः
गोविन्दहृषीकेशपदाभ्यां सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वसूचकाभ्यां भगवतस्तन्मोहापनोदनमनायाससाध्यमितिसूचितम् ॥ ९ ॥ एवंयुद्धमुपेक्षितव-
त्यप्यर्जुने भगवान्नोपेक्षितवानिति धृतराष्ट्रदुराशानिरासायाह सेनयोरुभयोर्मध्ये युद्धोद्यमेनागत्य तद्विरोधिनं विषादं मोहं प्राप्नुवन्तं तम-

र्जुनं प्रहसन्निव अनुचिताचरणप्रकाशनेन लज्जाम्बुधौ मज्जयन्निव हृषीकेशः सर्वान्तर्यामी भगवानिदं वक्ष्यमाणमशोच्यानित्यादि वचः परमगम्भीरार्थमनुचिताचरणप्रकाशकमुक्तवान् नतूपेक्षितवानित्यर्थः अनुचिताचरणप्रकाशनेन लज्जोत्पादनं प्रहासः लज्जा च दुःखात्मिकेति द्वेषविषयएव मुख्यः अर्जुनस्यतु भगवत्कृपाविषयत्वादनुचिताचरणप्रकाशनस्यच विवेकोत्पत्तिहेतुत्वादेकदलाभावेन गौणएवायं प्रहासइति कथयितुमिवशब्दः लज्जामुत्पादयितुमिव विवेकमुत्पादयितुं अर्जुनस्यानुचिताचरणं भगवता प्रकाश्यते लज्जोत्पत्तिस्तु नान्तरीयकतयास्तु मास्तु वेति न विवक्षितेतिभावः यदि युद्धारम्भात्प्रागेव गृहे स्थितोयुद्धमुपेक्षेत तदा नानुचितं कुर्यात् महता संरम्भेणतु युद्धभूमावागत्य तदुपेक्षणमतीवानुचितमिति कथयितुं सेनयोरित्यादिविशेषणं एतच्चाशोच्यानित्यादौ स्पष्टं भविष्यति ॥ १० ॥ तत्रार्जुनस्य युद्धाख्ये स्वधर्मे स्वतोजातापि प्रवृत्तिर्द्विविधेन मोहेन तन्निमित्तेन च शोकेन प्रतिबद्धेति द्विविधोमोहस्तस्य निराकरणीयः तत्रात्मनि स्वप्रकाशपरमानन्दरूपे सर्वसंसारधर्माऽसंसर्गिणि स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयतत्कारणाविद्याख्योपाधित्रयाविवेकेन मिथ्याभूतस्यापि संसारस्य सत्य-

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ॥ सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥ १० ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ॥ गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ ११ ॥

त्वात्मधर्मत्वादिप्रतिभासरूपएकः सर्वप्राणिसाधारणः अपरस्तु युद्धाख्ये स्वधर्मे हिंसादिबाहुल्येनाधर्मत्वप्रतिभासरूपोर्जुनस्यैव करुणादिदोषनिबन्धनोसाधारणः एवमुपाधित्रयविवेकेन शुद्धात्मस्वरूपबोधः प्रथमस्य निवर्तकः द्वितीयस्यतु हिंसादिमत्वेपि युद्धस्य स्वधर्मत्वेनाधर्मत्वाभावबोधोसाधारणः शोकस्यतु कारणनिवृत्त्यैव निवृत्तेर्न पृथक् साधनान्तरापेक्षेत्यभिप्रेत्य क्रमेण भ्रमद्वयमनुवदन् श्रीभगवानुवाच अशोच्यान् शोचितुमयोग्यानेव भीष्मद्रोणादीनात्मसहितान् त्वं पण्डितोपि सन् अन्वशोचः अनुशोचितवानसि ते म्रियन्ते मन्निमित्तमहं तैर्विनाभूतः किं करिष्यामि राज्यसुखादिनेत्येवमर्थकेन दृष्ट्वेमं स्वजनमित्यादिना तथा चाशोच्ये शोच्यभ्रमः पश्वादिसाधारणस्तवात्यन्तपण्डितस्यानुचितइत्यर्थः तथा कुतस्त्वाकश्मलमित्यादिना मद्वचनेनानुचितमिदमाचरितं मयेति विमर्शे प्राप्तेपि त्वं स्वयं प्रज्ञोपिसन् प्रज्ञानां अवादान् प्रज्ञैर्वक्तुमनुचितान् शब्दांश्च कथं भीष्ममहं सङ्ख्यइत्यादीन् भाषसे वदसि नतु लज्जया तूष्णींभवसि अतःपरं किमनुचितमस्तीति सूचयितुं चकारः तथाचाधर्मे धर्मत्वभ्रान्तिर्धर्मे चाधर्मत्वंभ्रान्तिरसाधारणी तवातिपण्डितस्य नोचितेति भावः प्रज्ञावतां ॥११॥

पण्डितानां वादान् भाषसे परं न तु बुध्यसइति वा भाषणापेक्षयानुशोचनस्य प्राक्कालत्वादतीतत्वनिर्देशः भाषणस्य तु तदुत्तरकालत्वेनाव्यवहितत्वाद्वर्तमानत्वनिर्देशः छान्दसेनतिङ्व्यत्ययेनानुशोचसीति वर्तमानत्वं व्याख्येयं ननु बन्धुविच्छेदे शोकोनानुचितः वसिष्ठादिभिर्महाभागैरपि कृतत्वादित्याशङ्क्याह गतासूनिति ये पण्डिताः विचारजन्यात्मतत्वज्ञानवन्तः ते गतप्राणानगतप्राणांश्च बन्धुत्वेन कल्पितान् देहान् नानुशोचन्ति एते मृताः सर्वोपकरणपरित्यागेन गताः किं कुर्वन्ति क्व तिष्ठन्ति एते च जीवन्तोबन्धुविच्छेदेन कथं जीविष्यन्तीति नव्यामुह्यन्ति समाधिसमये तत्प्रतिभासाभावात् व्युत्थानसमये तत्प्रतिभासेपि मृषात्वेन निश्चयात् न हि रज्जुतत्वसाक्षात्कारेण सर्पभ्रमेपनीते तन्निमित्तभयकम्पादि संभवति नवा पित्तोपहतेन्द्रियस्य कदाचिद्गुडे तिक्तताप्रतिभासेपि तिक्तार्थितया तत्रप्रवृत्तिः संभवति मधुरत्वनिश्चयस्य बलवत्वात् एवमात्मस्वरूपाज्ञाननिबन्धनत्वाच्छोच्यभ्रमस्य तत्स्वरूपज्ञानेन तदज्ञानेपनीते तत्कार्यभूतः शोच्यभ्रमः कथमवतिष्ठेतेतिभावः वसिष्ठादीनां प्रारब्धकर्मप्राबल्यात्तथा तथानुकरणं न शिष्टाचारतयान्येषामनुष्ठेयतामपादयति शिष्टैर्धर्मबुद्ध्यानुष्ठीयमानस्यालौकिकव्यवहारस्यैव तदाचारत्वात् अन्यथा निष्ठीवनादेरप्यनुष्ठानप्रसङ्गादिति द्रष्टव्यं यस्मादेवं तस्मात्त्वमपि पण्डितोभूत्वा शोकं

नत्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ॥ न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतःपरम् ॥१२॥

माकार्षीरित्यभिप्रायः ॥ ११ ॥ नत्वेवेत्याद्येकविंशतिश्लोकैरशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यस्य विवरणं क्रियते स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्याद्यष्टभिः श्लोकैः प्रज्ञावादांश्च भाषसइत्यस्य मोहद्वयस्य पृथक्प्रयत्ननिराकर्तव्यत्वात् तत्र स्थूलशरीरादात्मानं विवेक्तुं नित्यत्वं साधयति तुशब्दोदेहादिभ्योव्यतिरेकं सचयति यथा अहं इतः पूर्वं जातु कदाचिदपि नासमिति नैव अपितु आसमेव तथा त्वमप्यासीः इमे जनाधिपाश्चासन्नेव एतेन प्रागभावाप्रतियोगित्वं दर्शितं तथा सर्वे वयं अहं त्वं इमे जनाधिपाश्च अतःपरं न भविष्यामइति न अपि तु भविष्यामएवेति ध्वंसाप्रतियोगित्वमुक्तं अतः कालत्रयेपि सत्तायोगित्वादात्मनोनित्यत्वेनानित्याद्देहाद्वैलक्षण्यंसिद्धमित्यर्थः ॥ १२ ॥ ननु देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मेति लोकायतिकाः तथा च स्थूलोहं गौरोहं गच्छामिचेत्यादिप्रत्यक्षप्रतीतीनां प्रामाण्यमनपोहितं भविष्यति अतः कथं देहादात्मनो व्यतिरेकः व्यतिरेकेपि कथं वा जन्मविनाशशून्यत्वं जातोदेवदत्तोमृतोदेवदत्तइति प्रतीतेर्देहजन्मनाशाभ्यां सहात्मनोपि जन्मविनाशोपपत्तेरित्याशङ्क्याह दहाः सर्वे भूतभविष्यवर्तमानाजगन्मण्डलवर्तिनोस्यसन्तीति देही एकस्यैवं विभुत्वेन सर्वदेहयोगित्वात्सर्वत्र चेष्टोपपत्तेर्न प्रतिदेहमात्मभेदे प्रमाणमस्तीति सचयतुमेकवचनं सर्वे वयमिति बहुवचनं तु

पूर्वदेहभेदानुवृत्त्या न त्वात्मभेदाभिप्रायेणेति नदोषः तस्य देहिन एकस्यैवसतोस्मिन् वर्तमाने देहे यथा कौमारं यौवन जरेत्यवस्थात्रयं परस्परविरुद्धं भवति नतु तद्भेदेनात्मभेदः यएवाहं बाल्ये पितरावन्वभूवं सहएवाहं वार्द्धके प्रणप्तननुभवामीति दृढतरप्रत्यभिज्ञानात् अन्यनिष्ठसंस्कारस्य चान्यत्रानुसन्धानाजनकत्वात् तथा तेनैव प्रकारेणाविकृतस्यैव सतआत्मनोदेहान्तरप्राप्तिः एतस्मादेहादत्यन्तविलक्षणदेहप्राप्तिः स्वप्ने योगैश्वर्येच तद्देहभेदानुसन्धानेपि सएवाहमिति प्रत्याभिज्ञानात् तथाच यदि देहएवात्माभवेत्तदा कौमारादिभेदेन देहे भिद्यमाने प्रतिसन्धानं न स्यात् अथ तु कौमाराद्यवस्थानामत्यन्तवैलक्षण्येप्यवस्थावतोदेहस्य यावत्प्रत्यभिज्ञं वस्तुस्थितिरिति न्यायेनैक्यं ब्रूयात्तदापि स्वप्नयोगैश्वर्ययोर्देहधर्मभेदे प्रतिसन्धानं न स्यादित्युभयोदाहरणम् अतोमरुमरीचिकादावुदकादिबुद्धेरिव स्थूलोहमित्यादिबुद्धेरपि भ्रमत्वमवश्यमभ्युपेयं बाधस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् एतच्च न जायतइत्यादौ प्रपंचयिष्यते एतेन देहाव्यतिरिक्तोदेहेन सहोत्पद्यते विनश्यति चेति पक्षोपि प्रत्युक्तः तत्रावस्थाभेदे प्रत्यभिज्ञोपपत्तावपि धर्मिणोदेहस्य भेदे प्रत्यभिज्ञानुपपत्तेः अथवा यथा कौमाराद्यवस्थाप्राप्तिरविकृतस्यात्मनएकस्यैव तथा देहान्तरप्राप्तिरेतस्माद्देहादुत्क्रान्तौ तत्र सएवाहमिति प्रत्यभिज्ञानाभावेपि जा-

देहिनोस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ॥ तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥१३॥

तमात्रस्य हर्षशोकभयादिसंप्रतिपत्तेः पूर्वसंस्कारजन्यायादर्शनात् अन्यथा स्तनपानादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् तस्याइष्टसाधनतादिज्ञानजन्यत्वस्यादृष्टमात्रजन्यत्वस्य चाभ्युपगमात् तथा च पूर्वापरदेहयोरात्मैक्यासिद्धिः अन्यथा कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गादित्यन्यत्र विस्तरः कृतयो पुण्यपापयोर्भोगमन्तरेण नाशः कृतनाशः अकृतयोः पुण्यपापयोरकस्मात्फलदातृत्वमकृताभ्यागमः अथवा देहिनएकस्यैव तव यथाक्रमेण देहावस्थोत्पत्तिविनाशयोर्नभेदः नित्यत्वात् तथा युगपत्सर्वदेहान्तरप्राप्तिरपि तवैकस्यैव विभुत्वात् मध्यमपरिमाणत्वे सावयवत्वेन नित्यत्वायोगात् अणुत्वे सकलदेहव्यापिसुखाद्यनुपलब्धिप्रसङ्गात् विभुत्वे निश्चिते सर्वत्र दृष्टकार्यत्वात्सर्वशरीरेष्वेकएवात्मा त्वमिति निश्चितार्थः तत्रैवंसति वध्यघातकभेदकल्पनया त्वमधीरत्वान्मुह्यसि धीरस्तु विद्वान्न मुह्यति अहमेषां हन्ता एते मम वध्याइति भेददर्शनाभावात् तथा च विवादगोचरापन्नः सर्वेदेहाः एकभोक्तृकाः देहत्वात्त्वद्देहवत् इति श्रुतिरपि एकोदेवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापि सर्वभूतान्तरात्मेत्यादि एतेन यदाहुर्देहमात्रमात्मेति चार्वाकाः इन्द्रियाणि मनः प्राणश्चेति तदेकदेशिनः क्षणिकं विज्ञानमिति सौगताः देहातिरिक्तः स्थिरोदेहपरिमाणइति दिगम्बराः मध्यमपरिमाणस्य नित्यत्वानुपपत्तेः नित्योणुरित्येकदेशिनः तत्सर्वमपाकृतं भवति नित्यत्वविभुत्वस्थापनात्॥१३॥

नन्वात्मनोनित्यत्वे विभुत्वे च न विवदामः प्रतिदेहसमत्वं तु न सहामहे तथाहि बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाख्यनवविशेषगुणवन्तः प्रतिदेहं भिन्नाः एवं नित्याविभवश्चात्मानइति वैशेषिकामन्यन्ते इममेव च पक्षं तार्किकमीमांसकादयोपि प्रतिपन्नाः साङ्ख्यास्तु विप्रतिपद्यमानाअप्यात्मनोगुणवत्वे प्रतिदेहं भेदेन विप्रतिपद्यन्ते अन्यथा सुखदुःखादिसङ्करप्रसङ्गात् तथाच भीष्मादिभिन्नस्य मम नित्यत्वे विभुत्वेपि सुखदुःखादियोगित्वात् भीष्मादिबन्धुदेहविच्छेदे सुखवियोगोदुःखसंयोगश्च स्यादिति कथं शोकमोहौ नानुचिताविति अर्जुनाभिप्रायमाशङ्क्य लिङ्गशरीरविवेकायाह ॥ १३ ॥ मीयन्तेआभिर्विषयाइति मात्राइन्द्रियाणि तासां स्पर्शाविषयैः सबन्धास्तत्तद्विषयाकारान्तःकरणपरिणामा वा ते आगमापायिनउत्पत्तिविनाशवतोन्तःकरणस्यैव शीतोष्णादिद्वारा सुखदुःखदाः नतु नित्यस्य विभोरात्मनः तस्य निर्गुणत्वान्निर्विकारत्वाच्च न हि नित्यस्यानित्यधर्माश्रयत्वं संभवति धर्मधर्मिणोरभेदात्संबन्धान्तरानुपपत्तेः साक्षस्य साक्षिधर्मत्वानुपपत्तेश्च तदुक्तं नर्ते स्याद्विक्रियां दुःखी साक्षिता काविकारिणः धीविक्रियासहस्राणां साक्ष्यतोहमविक्रियइति तथाच सुखदुःखाद्याश्रयीभूतान्तःकरणभेदादेव सर्वव्यवस्थोपपत्तेर्न निर्विकारस्य सर्वभासकस्यात्मनोभेदे मानमस्ति सद्रूपेण स्फुरणरूपेण च सर्वत्रा-

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ॥ आगमापायिनोनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ १४ ॥

नुगमात् अन्तःकरणस्य तावत्सुखदुःखादौ जनकत्वमुभयवादिसिद्धं तत्र समवायिकारणत्वस्यैवाभ्यर्हितत्वात्तदेव कल्पयितुमुचितं न तु समवायिकारणान्तरानुपस्थितौ निमित्तमात्रं तथा च कामः संकल्पइत्यादि श्रुतिरेतत्सर्वं मनएवेति कामादिसर्वविकारोपादानत्वमभेदनिर्देशान्मनसआह आत्मनश्च स्वप्रकाशज्ञानानन्दरूपत्वस्य श्रुतिभिर्बोधनान्न कामाद्याश्रयत्वं अतोवैशेषिकादयोभ्रान्त्यैवात्मनोविकारित्वं भेदं चाङ्गीकृतवन्तइत्यर्थः अन्तःकरणस्यागमापायित्वात् दृश्यत्वाच्च नित्यदृग्रूपात्त्वत्तोभिन्नस्य सुखादिजनकाये मात्रास्पर्शास्तेप्यनित्याः अनियतरूपाः एकदा सुखजनकस्यैव शीतोष्णादेरन्यदा दुःखजनकत्वदर्शनात् एवं कदाचिद्दुःखजनकस्याप्यन्यदा सुखजनकत्वदर्शनात् शीतोष्णग्रहणमाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकसुखदुःखोपलक्षणार्थं शीतमुष्णंच कदाचित्सुखं कदाचित् दुःखं सुखदुःखे तु न कदापि विपर्ययेतेइति पृथङ्निर्देश तथा चात्यन्तास्थिरात् त्वद्भिन्नस्य विकारिणः सुखदुःखादिप्रदान्भीष्मादिसंयोगवियोगरूपान्मात्रास्पर्शान् त्वं तितिक्षस्व नैते मम किंचित्कराइति विवेकेनोपेक्षस्व दुःखितादात्म्याध्यासेनात्मानं दुःखिनं माज्ञासीरित्यर्थः

कौन्तेय भारतेति सम्बोधनद्वयेनोभयकुलविशुद्धस्य तवाज्ञानमनुचितमिति सूचयति ॥ १४ ॥ नन्वन्तःकरणस्य सुखदुःखाद्याश्रयत्वे तस्यैव कर्तृत्वेन भोक्तृत्वेनच चेतनत्वमभ्युपेयं तथा च तद्व्यतिरिक्ते तद्भासके भोक्तरि मानाभावान्नाममात्रे विवादःस्यात् तदभ्युपगमे च बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यापत्तिः अन्तःकरणस्य सुखदुःखाश्रयत्वेन बद्धत्वात् आत्मनश्च तद्व्यतिरिक्तस्य मुक्तत्वादित्याशङ्कामर्जुन-स्यापनेतुमाहभगवान् यं स्वप्रकाशत्वेन स्वतएव प्रसिद्धं अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीति श्रुते पुरुषं पूर्णत्वेन पुरि शयानं सवा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयोनैतेन किंचनानावृतं नैतेन किंचनासंवृतमिति श्रुतेः समदुःखसुखं समे दुःखसुखे अनात्मधर्मतया भास्यतयाच यस्य निर्विकारस्य स्वयंज्योतिषस्तं सुखदुःखग्रहणमशेषान्तःकरणपरिणामोपलक्षणार्थं एषनित्योमहिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्धते नोकनीयानिति श्रुत्या वृद्धिकनीयस्तारूपयोः सुखदुःखयोः प्रतिषेधात् धीरं धियमीरयतीति व्युत्पत्त्या चिदाभासद्वाराधिता-दात्म्याध्यासेन धीप्रेरकं धीसाक्षिणमित्यर्थः सधीरस्वप्नोभूत्वेमं लोकमतिक्रामतीति श्रुतेः एतेन बन्धप्रसक्तिर्दर्शिता तदुक्तं यतोमानानि सि-ध्यन्ति जाग्रदादित्रयं तथा भावाभावविभागश्च सब्रह्मास्मीतिबोध्य इति एते सुखदुःखदामात्रास्पर्शाः हि यस्मात् न व्यथयन्ति परमार्थतोन विकुर्वन्ति सर्वविकारभासकत्वेन विकारायोग्यत्वात् सूर्योयथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ॥ समदुःखसुखं धीरं सोमृतत्वाय कल्पते ॥ १५ ॥

नलिप्यते लोकदुःखेन बाह्यइति श्रुतेः अतः सपुरुषः स्वस्वरूपभूतब्रह्मात्मैक्यज्ञानेन सर्वदुःखोपादानतदज्ञाननिवृत्त्युपलक्षिताय निखिलद्वै-तानुपरक्तस्वप्रकाशपरमानन्दरूपाय अमृतत्वाय मोक्षाय कल्पते योग्योभवतीत्यर्थः यदि ह्यात्मा स्वाभाविकबन्धाश्रयः स्यात्तदास्वाभावि-कधर्माणां धर्मिनिवृत्तिमन्तरेणानिवृत्तेर्न कदापि मुच्येत तथाचोक्तं आत्मा कर्त्रादिरूपश्चेन्मा काङ्क्षीस्तर्हि मुक्ततां न हि स्वभावोभावानां व्यावर्ततौष्ण्यवद्रवेरिति प्रागभावासहवृत्तेर्युगपत्सर्वविशेषगुणनिवृत्तेर्द्धर्मिनिवृत्तिर्नान्तरीयकत्वदर्शनात् अथात्मनि बन्धोन स्वाभाविकः किन्तु बुद्ध्याद्युपाधिकृतः आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणइति श्रुतेः तथा च धर्मिसद्भावेपि तन्निवृत्त्या मुक्त्युपपत्तिरितिचेत् हन्त तर्हि यः स्वधर्ममन्यनिष्ठतया भासयति सउपाधिरित्यभ्युपगमाद्बुद्ध्यादिरुपाधिःस्वधर्ममात्मनिष्ठतया भासयतीत्यायातं तथा चायातं मार्गे बन्धस्यासत्यत्वाभ्युपगमात् न हि स्फटिकमणौ जपाकुसुमोपधाननिमित्तोलोहितिमा सत्यः अतः सर्वसंसारधर्मासंसर्गिणोप्यात्मनउपा-धिवशात्तत्संसर्गित्वप्रतिभासोबन्धः स्वस्वरूपज्ञानेन तु स्वरूपाज्ञानतत्कार्यबुद्ध्याद्युपाधिनिवृत्त्या तन्निमित्तनिखिलभ्रमनिवृत्तौ निर्मृष्ट-निखिलभास्योपरागतया शुद्धस्य स्वप्रकाशपरमानन्दतया पूर्णस्यात्मनः स्वतएव कैवल्यं मोक्षइति नबन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यापत्तिः ॥१३॥

अतएव नाममात्रे विवादइत्यपास्तं भास्यभासकयोरेकत्वानुपपत्तेः दुःखी स्वव्यतिरिक्तभास्यः भास्यत्वात् घटवदित्यनुमानात् भास्यस्य भासकत्वादर्शनात् एकस्यैवभास्यत्वे भासकत्वेच कर्तृकर्मविरोधात् आत्मनः कथमितिचेत् न तस्य भासकत्वमात्राभ्युपगमात् अहं दुःखीत्यादिवृत्तिसहिताहङ्कारभासकत्वेन तस्य कदापि भास्यकोटावप्रवेशात् अतएव दुःखी नस्वातिरिक्तभासकापेक्षः भासकत्वात् दीपवदित्यनुमानमपि न भास्यत्वेन स्वातिरिक्तभासकसाधकेन प्रतिरोधात् भासकत्वं च भानकरणत्वं स्वप्रकाशमानरूपत्वं वा आद्ये दीपस्येव करणान्तरानपेक्षत्वेपि स्वातिरिक्तभानसापेक्षत्वं दुःखिनोन व्याहन्यते अन्यथा दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यापत्तेः द्वितीये त्वसिद्धोहेतुरित्यधिकबलतया भास्यत्वहेतुरेव विजयते बुद्धिवृत्त्यतिरिक्तभानानभ्युपगमाद्बुद्धिरेव भानरूपेतिचेत् न भानस्यसर्वदेशकालानुस्यूततया भेदकधर्मशून्यतया च विभोर्नित्यस्यैकस्य चानित्यपरिच्छिन्नानेकरूपबुद्धिपरिणामात्मकत्वानुपपत्तेः उत्पत्तिविनाशादिप्रतीतेश्चावश्यकल्प्यविषयसंबंधविषयतयाप्युपपत्तेः अन्यथा तत्तज्ज्ञानोत्पत्तिविनाशभेदादिकल्पनायामतिगौरवापत्तेरित्याद्यन्यत्रविस्तरः तथाचश्रुतिः न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपोविद्यतेऽविनाशित्वात् आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघनएव तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूतिरित्याविभुनित्यस्वप्रकाशज्ञानरूपतामात्मनोदर्शयन्ति एतेनाविद्यालक्षणादप्युपाधेर्व्यतिरेकः सिद्धः अतोसत्योपाधिनि-

नासतोविद्यते भावोनाभावोविद्यते सतः ॥ उभयोरपि दृष्टोन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥१६॥

बन्धनबन्धभ्रमस्य सत्यात्मज्ञानान्निवृत्तौ मुक्तिरिति सर्वमवदातं पुरुषर्षभेति सम्बोधयन् स्वप्रकाशचैतन्यरूपत्वेन पुरुषत्वे परमानन्दरूपत्वेन चात्मनऋषभत्वं सर्वद्वैतापेक्षया श्रेष्ठत्वमजानन्नेव शोचसि अतः स्वरूपज्ञानादेव तव शोकनिवृत्तिः सुकरा तरति शोकमात्मविदिश्रुतेरिति सूचयति अत्र पुरुषमित्येकवचनेन साङ्ख्यपक्षोनिराकृतः तैः पुरुषबहुत्वाभ्युपगमात् ॥ १९ ॥ ननु भवतु पुरुषैकत्वं तथापि तस्य सत्यस्य जडद्रष्टृत्वरूपः सत्यएव संसारः तथाच शीतोष्णादिसुखदुःखकारणेसति तद्भोगस्यावश्यकत्वात्सत्यस्य च ज्ञानाद्विनाशानुपपत्तेः कथं तितिक्षा कथं वा सोमृतत्वाय कल्पतइतिचेत् न कृत्स्नस्यापि द्वैतप्रपञ्चस्यात्मनि कल्पितत्वेन तज्ज्ञानाद्विनाशोपपत्तेः शुक्तौ कल्पितस्य रजतस्य शुक्तिज्ञानेन विनाशवत् कथं पुनरात्मानात्मनोः प्रतीत्यविशेषे आत्मवदनात्मापि सत्योन भवेत् अनात्मवदात्मापि मिथ्या न भवेत् उभयोस्तुल्ययोगक्षेमत्वादित्याशङ्क्य विशेषमाह भगवान् यत्कालतोदेशतोवस्तुतोवा परिच्छिन्नं तदसत् यथा घटादि जन्मविनाशशीलं प्राक्कालेन परकालेन च परिच्छिद्यते ध्वंसप्रागभावप्रतियोगित्वात् कदाचित्कालपरिच्छिन्नमित्युच्यते एवं देशपरिच्छिन्नमपि तदेव मूर्तत्वेन सर्वदेशावृत्तित्वात् कालपरिच्छिन्नस्य देशपरिच्छेदनियमेपि देशपरिच्छिन्नत्वेनाभ्युपगतस्य परमाण्वादेस्तार्किकैः कालपरिच्छेदान-

भ्युपगमाद्देशपरिच्छेदोपि पृथगुक्तः सच किंचिद्देशवृत्तिरत्यन्ताभावः एवं सजातीयभेदोविजातीयभेदः स्वगतभेदश्चेति त्रिविधोभेदोवस्तु-
परिछेदः यथा वृक्षस्य वृक्षान्तरात् शिलादेः पत्रपुष्पादेश्च भेदः अथवा जीवेश्वरभेदोजीवजगद्भेदोजीवपरस्परभेदईश्वरजगद्भेदोजगत्परभे-
दइतिपञ्चविधोवस्तुपरिच्छेदः कालदेशापरिछिन्नस्याप्याकाशादेस्तार्किकैर्वस्तुपरिच्छेदाभ्युपगमात्पृथक्निर्देशः एवं साङ्ख्यमतेपि योज-
॥१४॥ नीयं एतादृशस्य असतः शीतोष्णादेः कृत्स्नस्यापि प्रपञ्चस्य भावः सत्ता पारमार्थिकत्वं स्वान्यूनसत्ताकतादृशपरिच्छेदशून्य-
त्वं नविद्यते न संभवति घटत्वाघटत्वयोरिव परिच्छिन्नत्वापरिच्छिन्नत्वयोरेकत्र विरोधात् न हि दृश्यं किंचिक्कचित्काले देशे
वस्तुनि वान निषिध्यते अननुगमात् नवा सद्वस्तु क्वचिद्देशे काले वस्तुनिवा निषिध्यते सर्वत्रानुगमात् तथाच सर्वत्रानुगते सद्वस्तुनि
अननुगतं व्यभिचारि वस्तु कल्पितं रज्जुखण्डइवानुगते व्यभिचारि सर्पधारादिकमितिभावः ननु व्यभिचारिणः कल्पितत्वं सद्वस्त्वपि
कल्पितं स्यात्तस्यापि तुच्छव्यावृत्तत्वेन व्यभिचारित्वादित्यतआह नाभावोविद्यते सतइति सदधिकरणकभेदप्रतियोगित्वं हि
वस्तुपरिच्छिन्नत्वं तच्च न तुच्छव्यावृत्तत्वेन तुच्छे शशविषाणादौ सत्वायोगात् सद्भ्यामभावोनिरूप्यतइति न्यायात् एकस्यैव-
स्वप्रकाशस्य नित्यस्य विभोः सतः सर्वानुस्यूतत्वेन सव्द्यक्तिभेदानभ्युपगमात् घटः सन्नित्यादिप्रतीतेः सर्वलौकिकत्वेन सतो-
घटस्याधिकरणकभेदप्रतियोगित्वायोगात् अभावः परिच्छिन्नत्वं देशतः कलतोवस्तुतोवा सतः सर्वानुस्यूतसन्मात्रस्य नविद्यते न
संभवति पूर्ववद्विरोधादित्यर्थः ननुसन्नाम किमपि वस्तु नास्त्येव यस्य देशकालवस्तुपरिच्छेदः प्रतिषिध्येत किन्तार्हि सत्त्वं नाम परं
सामान्यं तदाश्रयत्वेन द्रव्यगुणकर्मसु सद्व्यवहारः तदेकाश्रयसम्बन्धेन सामान्यविशेषसमवायेषु तथाचासतः प्रागभावप्रतियोगिनोघटादेः
सत्त्वं कारणव्यापारात् सतोपि तस्याभावः कारणनाशाद्भवत्येवेति कथमुक्तं नासतोविद्यते भावोनाभावोविद्यते सतइति एवं प्राप्ते परि-
हरति उभयोरपीत्यर्थेन उभयोरपि सदसतोः सतश्चासतश्चान्तोमर्यादा नियतरूपत्वं यत्सत्तत्सदेव यदसत्तदसदेवेति दृष्टोनिश्चितः श्रुतिस्मृ-
तियुक्तिभिर्विचारपूर्वकं कैः तत्वदर्शिभिः वस्तुयाथात्म्यदर्शनशीलैर्ब्रह्मविद्भिः नतु कुतार्किकैः अतःकुतार्किकाणां नविपर्ययानुपपत्तिः तुश-
ब्दोवधारणे एकान्तरूपो नियमएव दृष्टोनत्वनेकान्तरूपोन्यथाभावइति तत्त्वदर्शिभिरेव दृष्टोनातत्त्वदर्शिभिरितिवा तथाच श्रुतिः सदेव
सोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयमित्युपक्रम्य ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं सआत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्युपसंहरन्ती सदेकं सजातीयवि-
जातीयस्वगतभेदशून्यं सत्यं दर्शयति वाचारम्भणं विकारोनामधेयं मृत्तिकेत्येवसत्यमित्यादिश्रुतिस्तु विकारमात्रस्य व्यभिचारिणोवाचार-
म्मणत्वेनानृतत्वंदर्शयति अन्नेन सोम्य शुङ्गेनापोमूलमन्विच्छाद्भिः सोम्यशुङ्गेन तेजोमूलमन्विच्छ तेजसा सोम्यशुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ- ॥१४॥
सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाइति श्रुतिः सर्वेषामपि विकाराणां सति कल्पितत्वं दर्शयतिसत्वं च न सामान्य

तत्र मानाभावात् पदार्थमात्रसाधारण्या सत्सदितिप्रतीत्या द्रव्यगुणकर्ममात्रवृत्तिसत्त्वस्य स्वानुपपादकस्याकल्पनात् वैपरीत्यस्यापिसुवचत्वात् एकरूपप्रतीतेरेकरूपविषयनिर्बाह्यत्वेन सम्बन्धभेदस्य स्वरूपस्यच कल्पयितुमनुचितत्वात् विषयस्याननुगमेपि प्रतीत्यनुगमे जातिमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् तस्मादेकमेव सद्वस्तु स्वतः स्फुरणरूपं ज्ञाताज्ञातावस्थाभासकं स्वतादात्म्याध्यासेन सर्वत्र सद्व्यवहारोपपादकं सन्घटइति प्रतीत्या तावत्सद्व्यक्तिमात्राभिन्नत्वं घटे विषयीकृतं ननु सत्तासमवायित्वं अभेदप्रतीतेर्भेदघटितसम्बन्धानिर्वाह्यत्वात् एवं द्रव्यं सद्गुणः सन्नित्यादिप्रतीत्या सर्वाभिन्नत्वं सतः सिद्धं द्रव्यगुणभेदासिद्ध्या च न तेषु धर्मिषु सत्त्वंनाम धर्मः कल्प्यते किन्तु सति धर्मिणि द्रव्याद्यभिन्नत्वं लाघवात् तच्च वास्तवं न संभवतीत्याध्यासिकमित्यन्यत् तदुक्तं वार्तिककारैः सत्तातोपि नभेदस्याद्द्रव्यत्वादेः कुतोन्यतः एकाकाराहि संवित्तिः सद्द्रव्यं सद्गुणस्तथा इत्यादि सत्तापि नासतोभेदिका तस्याप्रसिद्धेः द्रव्यत्वादिकंतु सद्धर्मत्वान्न सतोभेदकमित्यर्थः अतएव घटाद्भिन्नः पटइत्यादिप्रतीतिरपि न भेदसाधिका घटपटतद्भेदानां सदभेदेनैक्यात् एवं यत्रैव नभेदग्रहस्तत्रैव लब्धपदा सती सदभेदप्रतीतिर्विजयते तार्किकैः कालपदार्थस्य सर्वात्मकस्याभ्युपगमात्तेनैव सर्वव्यवहारोपपत्तौ तदतिरिक्तपदार्थकल्पने मानाभावात्तस्यैव सर्वानुस्यूतस्य सद्रूपेण स्फुरणरूपेणच सर्वतादात्म्येन प्रतीत्युपपत्तेः स्फुरणस्यापि सर्वानुस्यूतत्वेनैकत्वान्नित्यत्वं विस्तरेणाग्रिमश्लोके वक्ष्यते

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततं ॥ विनाशमव्ययस्यास्य नकश्चित्कर्तुमर्हति ॥१७॥

तथाच यथा कस्मिंश्चिद्देशे कालेवा घटस्य पटादेर्न देशान्तरे कालान्तरेवाघटत्वं एवं कस्मिंश्चिद्देशे कालेवा घटस्यान्यत्राघटत्वं शक्रेणापि न शक्यते संपादयितुं पदार्थस्वभावभङ्गायोगात् एवं कस्मिंश्चिद्देशे कालेवा सतो देशान्तरे कालान्तरे वा सत्त्वं कस्मिंश्चिद्देशे कालेवा सतोन्यत्रासत्त्वं नशक्यते संपादयितुं युक्तिसामान्यात् अथउभयोर्नियतरूपत्वमेव द्रष्टव्यमित्यद्वैतसिद्धौ विस्तरः अतः सदेव वस्तु मायाकल्पिताऽसन्निवृत्त्याऽमृतत्त्वाय कल्पते सन्मात्रदृष्ट्या च तितिक्षाप्युपपद्यत इतिभाव ॥१६॥ नन्वेतादृशस्य सतोज्ञानाद्भेदे परिच्छिन्नत्वापत्तेर्ज्ञानात्मकत्वमभ्युपेयं तच्चानाध्यासिकं अन्यथा जडत्वापत्तेः तथा चानाध्यासिकज्ञानरूपत्वस्य सतोधात्वर्थत्वादुत्पत्तिविनाशवत्त्वं घटज्ञानमुत्पन्नं घटज्ञानं नष्टमितिप्रतीतेश्च एवं चाहं घटं जानामीतिप्रतीतेस्तस्य साश्रयत्वं सविषयत्वंचेति देशकालवस्तुपरिच्छिन्नत्वात्स्फुरणस्य कथं तद्रूपस्य सतोदेशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यत्वमित्याशङ्क्याह विनाशोदेशतः कालतोवस्तुतोवा परिच्छेदः सोस्यास्तीति विनाशि परिच्छिन्नं तद्विलक्षणं अविनाशि सर्वप्रकारपरिच्छेदशून्यं तुएव तत् सद्रूपं स्फुरणं त्वं विद्धि जानीहि किंतत् येन सद्रूपेण स्फुरणेनैकेन नित्येन विभुना सर्वमिदं दृश्यजातं स्वतः सत्तास्फूर्तिशून्यं ततं व्याप्तं स्वसत्तास्फुर्त्यध्यासेन रज्जुशकलेनेव सर्पधारादि स्वस्मिन्समावेशितं तदविनाश्येव

विद्धीत्यर्थः कस्मात् यस्मात् विनाशं परिच्छेदं अव्ययस्यापरिच्छिन्नस्य अस्य अपरोक्षस्य सर्वानुस्यूतस्य स्फुरणरूपस्य सतः कश्चित् कोपि आश्रयोवा विषयोवा इन्द्रियसन्निकर्षादिरूपोहेतुर्वा नकर्तुमर्हति समर्थोन भवति कल्पितस्याकल्पितपरिच्छेदकतायोगात् आरोपमात्रे चेष्टापत्तेः अहं घटं जानामीत्यत्र हि अहङ्कारआश्रयतया भासते घटस्तु विषयतया उत्पत्तिविनाशवती काचिदहङ्कारवृत्तिस्तु सर्वतोविप्रसृतस्य सतःस्फुरणस्य व्यञ्जकतया आत्ममनोयोगस्य परैरपि ज्ञानहेतुत्वाभ्युपगमात् तदुत्पत्तिविनाशेनैवच तदुपहिते स्फुरण-रूपे सत्युत्पत्तिविनाशप्रतीत्युपपत्तेर्नैकस्य स्फुरणस्य स्वतउत्पत्तिविनाशकल्पनाप्रसङ्गः ध्वन्यवच्छेदेन शद्बवद्घटाद्यवच्छेदेनाकाशवच्च अहङ्कारस्तु तस्मिन्नध्यस्तोपि तदाश्रयतया भासते तद्वृत्तितादात्म्याध्यासात् सुषुप्तौ अहङ्काराभावेपि तद्वासनावासिताज्ञानभासकस्य चैतन्यस्य स्वतःस्फुरणात् अन्यथेतावंतं कालमहं किमपि नाज्ञासिषमिति सुषुप्तोत्थितस्य स्मरणं न स्यात् नचोत्थितस्य ज्ञानाभावानु-मितिरियमिति वाच्यं सुषुप्तिकालरूपपक्षाज्ञानाल्लिङ्गासम्भवाच्च अस्मरणादेर्व्यभिचारित्वात् स्मरणाजनकनिर्विकल्पकाद्यभावासाधकत्त्वाच्च ज्ञानसामग्र्यभावस्य चान्योन्याश्रयग्रस्तत्वात् तथा च श्रुतिः यद्वैतन्न पश्यति पश्यन्वैतद्द्रष्टव्यं नपश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपोविद्य-तेविनाशित्वादित्यादिः सुषुप्तौस्वप्रकाशस्फुरणसद्भावं तन्नित्यतया दर्शयति एवं घटादिर्विषयोपि तदज्ञानावस्थाभासके स्फुरणे कल्पितः यएव प्रागज्ञातः सएवेदानीं मया ज्ञातइति प्रत्यभिज्ञानात् अज्ञातज्ञापकत्वं हि प्रामाण्यं सर्वतन्त्रसिद्धान्तः यथार्थानुभवः प्रमेति वद-द्भिस्तार्किकैरपि ज्ञातज्ञापिकायाः स्मृतेर्व्यावर्तकमनुभवपदं प्रयुंजानैरेतदभ्युपगमात् अज्ञातत्वं च घटादेर्न चक्षुरादिना परिच्छिद्यते तत्रा-सामर्थ्यात् तज्ज्ञानोत्तरकालमज्ञानस्यानुवृत्तिप्रसङ्गाच्च नाप्युमानेन लिङ्गाभावात् नहीदानीं ज्ञातत्वेन प्रागज्ञातत्वमनुमातुंशक्यं धारावाहि-कानेकज्ञानविषये व्यभिचारात् इदानीमेव ज्ञातत्वं तु प्रागज्ञातत्वे सतीदानीं ज्ञातत्वरूपं साध्याविशिष्टत्वादसिद्धं नचाज्ञातावस्थाज्ञान-मन्तरेण ज्ञानं प्रति घटादेर्हेतुता ग्रहीतुंशक्यते पूर्ववर्तित्वाग्रहात् घटं न जानामीति सार्वलौकिकानुभवविरोधश्च तस्मादज्ञातं स्फुरणं भासमानं स्वाध्यस्तं घटादिकं भासयतीति घटादीनामज्ञाने कल्पितत्वसिद्धिः अन्यथा घटादेर्जडत्वेनाज्ञातत्वतद्धानयोरनुपपत्तेः स्फुरणं चाज्ञातं स्वाध्यस्तेनैवाज्ञानेनेति स्वयमेव भगवान् वक्ष्यति अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्तिजन्तवइत्यत्र एतेन विभुत्वं सिद्धं तथाच श्रुतिः महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघनएवेति सत्यं ज्ञानमनन्तमितिच ज्ञानस्य महत्त्वमनन्तत्वं च दर्शयति महत्त्वं स्वाध्यस्तसर्वसंबन्धित्वं अनन्तत्वं त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वमिति विवेकः एतेन शून्यवादोपि प्रत्युक्तः निराधिष्ठानभ्रमायोगान्निरवधिबाधायोगाच्च तथाच श्रुतिः पुरुषान्नपरं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिरिति सर्वबाधावधिं पुरुषं परिशिनष्टि उक्तंच भाष्यकारैः सर्वं विनश्य-द्वस्तुजातं पुरुषान्तं विनश्यति पुरुषोविनाशहेत्वभावान्न विनश्यतीति एतेन क्षणिकवादोपि परास्तः अबाधितप्रत्यभिज्ञानाद-

न्यदृष्टान्यस्मरणाद्यनुपपत्तेश्च तस्मादेकस्य सर्वानुस्यूतस्य स्वप्रकाशस्फुरणरूपस्य सतः सर्वप्रकारपरिच्छेदशून्यत्वादुपपन्नं नाभावोविद्यते सतइति ॥ १७ ॥ ननुस्फुरणरूपस्य सतः कथमविनाशित्वं तस्य देहधर्मत्वात् देहस्य चान्व क्षणविनाशदिति भूतचैतन्यवादिनस्तान्निराकुर्वन्नासतोविद्यते भावइत्येतद्विवृणोति अन्तवन्तोविनाशिनः इमे परोक्षाः देहाः उपचितापचितरूपत्वाच्छरीराणि बहुवचनात् स्थूलसूक्ष्मकारणरूपाः विराट्सूत्राव्याकृताख्याः समष्टिव्यष्टयात्मानः सर्वे नित्यस्य अविनाशिनएव शरीरिणः आध्यासिकसम्बन्धेन शरीरवतः एकस्य आत्मनः स्वप्रकाशस्फुरणरूपस्य संबन्धिनः दृश्यत्वेन भोग्यत्वेन चोक्ताः श्रुतिभिर्ब्रह्मवादिभिश्च तथाच तैत्तिरीयके अन्नमयाद्यानन्दमयान्तान्पञ्च कोशान् कल्पयित्वा तदधिष्ठानमकल्पितं ब्रह्मपुच्छ प्रतिष्ठेति दर्शितं तत्र पञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्यात्मकोविराट् मूर्तराशिरन्नमयकोशः स्थूलसमष्टिः तत्कारणीभूतोपञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्यात्मको हिरण्यगर्भः सूत्रममूर्तराशिः सूक्ष्मसमष्टिः त्रयं वा इदं नामरूपं कर्मेति बृहदारण्यकोक्तव्यन्नात्मकः सकर्मात्मकत्वेन क्रियाशक्तिमात्रमादाय प्राणमयकोशउक्तः नामात्मकत्वेन ज्ञानशक्तिमात्रमादाय मनोमयकोशउक्तः रूपात्मकत्वेन तदुभयाश्रयतया कर्तृत्वमादाय विज्ञानमयकोशउक्तः ततः प्राणमयमनोमयविज्ञानयात्मैकएव हिरण्यगर्भाख्योलिङ्गशरीरकोशः तत्कारणीभूतस्तु मायोपहितचैतन्यात्मा सर्व-

अन्तवन्तइमे देहानित्यस्योक्ताः शरीरिणः॥अनाशिनोप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत॥१८॥

संस्कारशेषोव्याकृताख्यआनन्दमयकोशः तेच सर्वे एकस्यैवात्मनः शरीराणीत्युक्तं तस्यैषएव शारीरआत्मा यः पूर्वस्येति तस्य प्राणमयस्यैषएव शरीरे भवः शारीरआत्मा यः सत्यज्ञानादिलक्षणोगुहानिहितत्वेनोक्तः पूर्वस्यान्नमयस्य एवं प्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयेषु योज्यं अथवा इमे सर्वे देहास्त्रैलोक्यवर्तिसर्वप्राणिसंबधिनएकस्यैवात्मनउक्ताइति योजना तथाच श्रुतिः 'एकोदेवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापि सर्वभूतान्तरात्मा कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलोनिर्गुणश्चे' ति सर्वशरीरसम्बन्धिनमेकमात्मानं नित्यं विभुं दर्शयति ननु नित्यत्वं यावत्कालस्थायित्वं तथाचाविद्यादिवत्कालेन सह नाशेपि तदुपपन्नमित्यतआह अनाशिनइति देशतः कालतोवस्तुतश्च परिच्छिन्नस्याविद्यादेः कल्पितत्वेनानित्यत्वेपि यावत्कालस्थायित्वरूपमौपचारिकं नित्यत्वं व्यवह्रियते यावद्विकारन्तु विभागोलोकवदितिन्यायात् आत्मनस्तु परिच्छेदत्रयशून्यस्याकल्पितस्य विनाशहेत्वभावान्मुख्यमेव कूटस्थनित्यत्वं नतु परिणामि नित्यत्वं यावत्कालस्थायित्वं चेत्यभिप्रायः नन्वेतादृशे देहिनि किंचित्प्रमाणमवश्यं वाच्यं अन्यथा निष्प्रमाणस्य तस्यालीकत्वापत्तेः शास्त्रारम्भवैयर्थ्यापत्तेश्च तथाच वस्तुपरिच्छेदोदुष्परिहरः शास्त्रयोनित्वादिति न्यायाच्च अतआह अप्रमेयस्येति एकधैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमयं ध्रुवं अप्रम-

यमप्रमेयं न तत्र सूर्योभातिन चन्द्रतारकं नेमाविद्युतोभान्ति कुतोयमग्निः तमेवभान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति च श्रुतेः स्वप्रकाशचैतन्यरूपएवात्मातस्तस्य सर्वभासकस्य स्वभानार्थं न स्वभास्यापेक्षा किन्तु कल्पितज्ञानतत्कार्यनिवृत्त्यर्थं कल्पितवृत्तिविशेषापेक्षा कल्पितस्यैव कल्पितविरोधित्वात् यक्षानुरूपोबलिरिति न्यायात् तथा च सर्वकल्पितनिवर्तकवृत्तिविशेषोत्पत्त्यर्थं शास्त्रारम्भः तस्य·तत्वमस्यादिवाक्यमात्राधीनत्वात् स्वतः सर्वदा भासमानत्वात्सर्वकल्पनाधिष्ठानत्वाद्दृश्यमात्रभासकत्वाच्च व तस्य तुच्छत्वापत्तिः तथा चैकमेवाद्वितीयं सत्यं ज्ञामनन्तं ब्रह्मेत्यादिशास्त्रमेव स्वप्रमेयानुरोधेन स्वस्यापि कल्पितत्वमापादयति अन्यथा स्वप्रामाण्यानुपपत्तेः कल्पितस्य चाकल्पितपरिच्छेदकत्वं नास्तीति प्राक् प्रतिपादितं आत्मनः स्वप्रकाशत्वंच युक्तितोपि भगवत्पूज्यपादैरुपपादितं तथाहि यत्र जिज्ञासोः संशयविपर्ययव्यतिरेकप्रमाणामन्यतममपि नास्ति तत्र तद्विरोधि ज्ञानमिति सर्वत्र दृष्टं अन्यथा त्रितयान्यतरापत्तेः आत्मनिवाचाहं नाहं वेति न कस्यचित् संशयः नापि नाहमिति विपर्ययः प्रमावेति तत्स्वरूपप्रमा सर्वदास्तीति वाच्यं तस्य सर्वसंशयविपर्ययधर्मित्वात् धर्म्यंशे सर्वमभ्रान्तं प्रकारे तु विपर्ययइति न्यायात् अतएवोक्तं ‘प्रमाणमप्रमाणं च प्रमाभासस्तस्तथैव च कुर्वन्त्येव प्रमां यत्र तदसंभावना कुत’ इति प्रमाभासः संशयः स्वप्रकाशे सद्रूपे धर्मिणि प्रमाणाप्रमाणयोर्विशेषोनास्तीत्यर्थः आत्मनोभासमानत्वे च घटज्ञानं मयि जातं नवेत्यादिसंशयः स्यात् नचान्तरपदार्थे विषयस्यैव संशयादिप्रतिबन्धकत्वस्वभावः कल्प्यः बाह्यपदार्थे क्लृप्तेन विरोधिज्ञानेनैव संशयादिप्रतिबन्धसम्भवे आन्तरपदार्थे स्वभावभेदकल्पनायाअनौचित्यात् अन्यथा सर्वविप्लवोपपत्तेः आत्ममनोयोगमात्रस्यात्मसाक्षात्कारे हेतुः तस्य च ज्ञानमात्रे हेतुत्वाद्घटादिभानेप्यात्मभानं समूहालम्बनन्यायेन तार्किकाणां प्रवरेणापि दुर्निवारं न च चाक्षुषत्वमानसत्वादिसङ्करः लौकिकत्वालौकिकत्ववदंशभेदेनोपपत्तेः सङ्करस्यादोषत्वाच्चाक्षुषत्वादेर्जातित्वानभ्युपगमाद्वा व्यवसायमात्रएवात्मभानसामग्र्याविद्यमानत्वादनुव्यवसायोप्यपास्तः न च व्यवसायभानार्थं सः तस्य दीपवत् स्वव्यवहारे सजातीयानपेक्षत्वात् न हि घटतज्ज्ञानयोरिव व्यवसायानुव्यवसाययोरपि विषयत्वविषयित्वव्यवस्थापकं वैजात्यमस्ति व्यक्तिभेदातिरिक्तवैधर्म्यानभ्युपगात् विषयत्वावच्छेदकरूपेणैव विषयित्वाभ्युपगमे घटयोरपि तद्भावापत्तिरविशेषात् ननु यथा घटव्यहारार्थं घटज्ञानमभ्युपेयते तथा घटज्ञानव्यवहारार्थं घटज्ञानविषयं ज्ञानमभ्युपेयं व्यवहारस्य व्यवहर्तव्यज्ञानसाध्यत्वादिति चेत् कानुपपत्तिरुद्भाविता देवानां प्रियेण स्वप्रकाशवादिनः न हि व्यवहर्तव्यभिन्नत्वमपि ज्ञानविशेषणं व्यवहारहेतुतावच्छेदकं गौरवात् तथाचेश्वरज्ञानवत् योगिज्ञानवत्प्रमेयमिति ज्ञानवच्च स्वेनैव स्वव्यवहारोपपत्तौ नज्ञानान्तरकल्पनावकाशः अनुव्यवसायस्यापि घटज्ञानव्यवहारहेतुत्वं किंघटज्ञानज्ञानत्वेन किंवा घटज्ञानत्वेनैवेति विवेचनीयं उभयस्यापि तत्र सत्त्वात् तत्रघटव्यवहारे घटज्ञानत्वेनैव हेतुतायाः क्लृप्तत्वात्तेनैव रूपेण घटज्ञा-

नव्यवहारेपि हेतुतोपपत्तौ न घटज्ञानज्ञानत्वं हेतुतावच्छेदकं गौरवान्मानाभावाच्च तथा च नानुव्यवसायसिद्धिः एकस्यैव व्यवसायस्य ध्ययवसेयं व्यवसाये च व्यवहारजनकत्वोपपत्तेरिति त्रिपुटीप्रत्यक्षवादिनः प्राभाकराः औपनिषदास्तु मन्यन्ते स्वप्रकाशज्ञानरूपएवात्मा न स्वप्रकाशज्ञानाश्रयः कर्तृकर्मविरोधेन तद्भानानुपपत्तेः ज्ञानभिन्नत्वे घटादिवज्जडत्वेन कल्पितत्वापत्तेश्च स्वप्रकाशज्ञानमात्रस्वरूपोप्यात्मा-विद्योपहितः सन् साक्षीत्युच्यते वृत्तिमदन्तः करणोपहितः प्रमातेत्युच्यते तस्य चक्षुरादीनि करणानि सचक्षुरादिद्वारान्तः करणपरिणा-मेन घटादीन्व्याप्य तदाकारोभवति एकस्मिंश्चान्तः करणपरिणामे घटावच्छिन्नचैतन्यं अन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यं चैकलोलीभावापन्नं भ-वति ततोघटावच्छिन्नचैतन्यं प्रमात्रभेदात्स्वाज्ञानं नाशयदपरोक्षं भवति घटंच स्वावच्छेदकं स्वतादात्म्याध्यासाद्भासयति अन्तःकरण-परिणामश्चवृत्त्याख्योतिस्वच्छः स्वावच्छिन्नेनैव चैतन्येन भास्यतइति अन्तःकरणतद्वृत्तिघटानामपरोक्षता तदेतदाकारत्रयमहं जानामि घटमिति भासकचैतन्यस्यैकरूपत्वेपि घटंप्रति वृत्त्यपेक्षत्वात्प्रमातृता अन्तःकरणतद्वृत्तीः प्रति तु वृत्त्यनपेक्षत्वात्साक्षितेति विवेकः अद्वै-तसिद्धौ सिद्धान्तबिन्दौ च विस्तरः यस्मादेवं प्रागुक्तन्यायेन नित्योविभुरसंसारी सर्वदैकरूपश्चात्मा तस्मात्तन्नाशशङ्कया स्वधर्मे युद्धे प्राक्प्रवृत्तस्य तव तस्मादुपरतिर्नयुक्तेति युद्धाभ्यनुज्ञया भगवानाह तस्माद्युध्यस्व भारतेति अर्जुनस्य स्वधर्मे युद्धे प्रवृत्तस्य ततउपरति-

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतं ॥ उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥१९॥

कारणं शोकमोहौ तौ च विचारजनितेन विज्ञानेन बाधितावित्यपवादापवादे उत्सर्गस्य स्थितिरिति न्यायेन युध्यस्वेत्यनुवादोन विधिः यथा कर्तृकर्मणोः कृतीत्युत्सर्गः उभयप्राप्तौ कर्मणीत्यपवादः अकाकारयोः स्त्रीप्रत्यययोः प्रयोगेनेति वक्तव्यमिति तदपवादः तथाच मुमुक्षोर्ब्र-ह्मणोजिज्ञासेत्यत्र अपवादापवादे पुनरुत्सर्गस्थितेःकर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेनैव षष्ठी तथा च कर्मणिचेति निषेधाप्रसराद्ब्रह्मजिज्ञासेति कर्म-षष्ठीसमासः सिद्धोभवति कश्चित्त्वेतस्मादेव विधेर्मोक्षे ज्ञानकर्मणोः समुच्चयइति प्रलपति तन्न युध्यस्वेत्यतोमोक्षस्य ज्ञानकर्मसमुच्चयसा-ध्यत्वाप्रतीतेः विस्तरेण चैतदग्रे भगवद्गीतावचनविरोधेनैव निराकरिष्यामः ॥ १८ ॥ नन्वेवमशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यादिना भीष्मादि-बन्धुविच्छेदनिबन्धने शोकेपनीतेपि तद्वधकर्तृत्वनिबन्धनस्य पापस्य नास्ति प्रतीकारः नहि यत्र शोकोनास्ति तत्र पापं नास्तीति नियमः द्वेष्यब्राह्मणवधे शोकाविषये पापाभावप्रसङ्गात् अतोहं कर्ता त्वं प्रेरकइति द्वयोरपि हिंसानिमित्तपातकापत्तेरयुक्तमिदं वचनं तस्माद्यु-ध्यस्व भारतेत्याशङ्क्य काठकपठितया ऋचा परिहरति भगवान् एनं प्रकृतं देहिनं अदृश्यत्वादिगुणकं योहन्तारं हननक्रियायाः कर्तारं वेत्ति अहमस्यहन्तेति विजानाति यश्चान्यएनं मन्यते हतं हननक्रियायाः कर्मभूतं देहहननेन हतोहमिति विजानाति तावुभौ देहाभि-

मानित्वादेनमविकारिणमकारकस्वभावमात्मानं नविजानीतोन विवेकेन जानीतः शास्त्रात् कस्मात् यस्मात् नायं हन्ति न हन्यते कर्ता कर्म च न भवतीत्यर्थः अत्र यएनं वेत्ति हन्तारं हतं चेत्येतावति वक्तव्ये पदानामावृत्तिर्वाक्यालङ्कारार्था अथवा यएनं वेत्तिहन्तारं तार्किकादिरात्मनः कर्तृत्वाभ्युपगमात्तथा यश्चैनं मन्यते हतं चार्वाकादिरात्मनोविनाशित्वाभ्युपगमात् तावुभौ न विजानीत इति योज्यं वादिभेदख्यापनाय पृथगुपन्यासः अतिशूरातिकातरविषयतया वा पृथगुपदेशः हन्ताचेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतमिति पूर्वार्धे श्रौतः पाठः ॥ १९ ॥ कस्मादयमात्मा हननक्रियायाः कर्ता कर्म च न भवति अविक्रियत्वादित्याह द्वितीयेन मन्त्रेण जायतेस्ति वर्धते विपरीणमतेपक्षीयते विनश्यतीति षड्भावविकाराइति वार्ष्यायणिरिति नैरुक्ताः तत्राद्यन्तयोर्निषेधः क्रियते न जायते म्रियतेवेति वा शब्दः समुच्चयार्थः नजायते नम्रियते चेत्यर्थः कस्मादयमात्मानोत्पद्यतेयस्मादयमात्मा कदाचित् कस्मिन्नपि काले न भूत्वा अभूत्वा प्राक् भूयः पुनरपि भविता न योह्यभूत्वा भवति सउत्पत्तिलक्षणां विक्रियामनुभवति अयं तु प्रागपि सत्त्वाद्यतोनोत्पद्यतेऽतोऽजः तथायमात्मा भूत्वा प्राक् कदाचित् भूयः पुनः न भविता न वा शब्दाद्वाक्यविपरिवृत्तिः योहि प्राग्भूत्वा उत्तरकाले नभवति स मृतिलक्षणां विक्रिया-

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ॥ अजोनित्यः शाश्वतोयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २० ॥

मनुभवति अयं तु उत्तरकालेपि सत्वाद्यतोन म्रियतेऽतोनित्यः विनाशायोग्यइत्यर्थः अत्र नभूत्वेत्यत्रसमासाभावेपिनानुपपत्तिः नानुयाजेष्वितिवत् भगवता पाणिनिना महाविभाषाधिकारे नञ्समासपाठात् यत्तुकात्यायनेनोक्तं समासनित्यताभिप्रायेण वा वचनानर्थक्यं तु स्वभावसिद्धत्वादिति तत् भगवत्पाणिनिवचनविरोधादनादेयं तदुक्तमाचार्यशबरस्वामिना असद्वादीहिकात्यायनइति अत्र नजायते म्रियते वेति प्रतिज्ञा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयइति तदुपपादनं अजोनित्यइति तदुपसंहारइति विभागःआद्यन्तयोर्विकारयोर्निषेधेन मध्यवर्तिविकाराणां तद्व्याप्यानां निषेधे जातेपि गमनादिविकाराणामनुक्तानामप्युपलक्षणायापक्षयश्च वृद्धिश्च स्वशब्देनैव निराक्रियते तत्र कूटस्थनित्यत्वादात्मनोनिर्गुणत्वाच्च न स्वरूपतोगुणतोवापक्षयः संभवतीत्युक्तं शाश्वत इति शश्वत्सर्वदा भवति नापक्षीयते नापचीयत इत्यर्थः यदि नापक्षीयते तर्हि वर्धतामिति नेत्याह पुराणइति पुरापि न (भ)वएकरूपोनत्वधुना नूतनां कांचिदवस्थामनुभवति योहि नूतनां कांचिदुपचयावस्थामनुभवति सवर्धतइत्युच्यते लोके अयंतु सर्वदैकरूपत्वान्नापचीयते नोपचीयतेवेत्यर्थः अस्तित्वविपरिणामौ तु

जन्मविनाशान्तर्भूतत्वात्पृथङ् निषिद्धौ यस्मादेवं सर्वविकारशून्यआत्मा तस्माच्छरीरे हन्यमाने तत्संबद्धोपि केनाप्युपायेन नहन्यते नहन्तुं शक्यतइत्युपसंहारः ॥ २० ॥ नायं हन्ति नहन्यतइति प्रतिज्ञाय नहन्यतइत्युपपादितं इदानीं नहन्तीत्युपपादयन्नुपसंहरति न निष्टुं शीलं यस्य तमविनाशिनं अन्त्यविकाररहितं तत्र हेतुः अव्ययं न विद्यते व्ययोवयवापचयोगुणापचयोवा यस्य तमव्ययं अवयवापचयेन गुणापचयेन वा विनाशदर्शनात्तदुभयरहितस्य न विनाशः संभवतीत्यर्थः ननु जन्यत्वेन विनाशित्वमनुमास्यामहे नेत्याह अजमिति नजायतइत्यजमाद्यविकाररहितं तत्र हेतुः नित्यं सर्वदा विद्यमानं प्रागविद्यमानस्य हि जन्म दृष्टं नतु सर्वदा सतइत्यभिप्रायः अथवा अविनाशिनं अबाध्यं सत्यमिति यावत् नित्यं सर्वव्यापकं तत्र हेतुः अजमव्ययं जन्मविनाशशून्यं जायमानस्य विनश्यतश्च सर्वव्यापकत्वसत्यत्वयोरयोगात् एवं सर्वविक्रियाशून्यं प्रकृतमेनं देहिनं स्वमात्मानं योवेद विजानाति शास्त्राचार्योपदेशाभ्यां साक्षात्करोति अहं सर्वविक्रियाशून्यः सर्वभासकः सर्वद्वैतरहितः परमानन्दबोधरूपइति सएवं विद्वान्पुरुषः पूर्णरूपः कं हन्ति कथंहन्ति किंशब्दआक्षेपे नकमपि हन्ति नकथमपि हन्तीत्यर्थः तथा कं घातयति कमपि न घातयतीत्यर्थः न हि सर्वविकारशून्यस्याकर्तुर्हननक्रियायां कर्तृत्वं संभवति तथा च श्रुतिः 'आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेदिति' शुद्धमात्मानं विदुष-

वेदाविनाशिनं नित्यं यएनमजमव्ययं ॥ कथं सपुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥२१॥

स्तदज्ञाननिबन्धनाध्यासनिवृत्तौ तन्मूलरागद्वेषाद्यभावात्कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभावं दर्शयति अयमभिप्रायोभगवतः वस्तुगत्या कोपि न करोति न कारयतिं च किंचित् सर्वविक्रियाशून्यस्वभावत्वात्परंतु स्वप्नइवाविद्यया कर्तृत्वादि कर्मात्मन्यभिमन्यते तदुक्तं उभौतौ नविजानीतइति श्रुतिश्च ध्यायतीव लेलायतीवेत्यादि अतएव सर्वाणि शास्त्राण्यविद्वदधिकारिकाणि विद्वान्स्तु समूलाध्यासबाधान्नात्मनि कर्तृत्वादिकमभिमन्यते स्थाणुस्वरूपं विद्वानिव चोरत्वं अतोविक्रियारहितत्वादद्वितीयत्वाच्च विद्वान्न करोति कारयतिचेत्युच्यते तथा च श्रुतिः विद्वान्नबिभेति कुतश्चनेति अर्जुनोहि स्वस्मिन्कर्तृत्वं भगवति च कारयितृत्वमध्यस्य हिंसानिमित्तं दोषमुभयत्राप्याशशङ्के भगवानपि विदिताभिप्रायोहन्ति घातयतीति तदुभयमाचिक्षेप आत्मनि कर्तृत्वं मयि च कारयितृत्वमारोप्य प्रत्यवायशङ्कां माकार्षीरित्यभिप्रायः अविक्रियत्वप्रदर्शनेनात्मनः कर्तृत्वप्रतिषेधात्सर्वकर्माक्षेपे भगवदभिप्रेते हन्तिरुपलक्षणार्थः पुरःस्फूर्तिकत्वात् प्रतिषेधहेतोस्तुल्यत्वात्कर्मान्तराभ्यनुज्ञानुपपत्तेः तथा च वक्ष्यति तस्य कार्यं न विद्यतइति अतोत्र हननमात्राक्षेपेण कर्मान्तरं भगवताभ्यनुज्ञायतइति मूढजनजल्पितमपास्तं तस्माद्युध्यस्वेत्यत्र हननस्य भगवताभ्यनुज्ञानात् वास्तवकर्तृत्वाद्यभावस्य कर्ममात्रे समत्वादिति दिक् ॥ २१ ॥ नन्वेवमात्मनोविनाशि-

तत्राभावेऽपि देहानां विनाशित्वाद्युद्धस्य च तन्नाशकत्वात्कथं भीष्मादिदेहानामनेकसुकृतसाधनानां मया युद्धेन विनाशः कार्यइत्याशङ्कायां उत्तरं जीर्णानि विहाय वस्त्राणि नवानि गृह्णाति विक्रियाशून्यएव नरो यथेत्येतावतैव निर्वाहे अपराणीति विशेषणमुत्कर्षातिशयख्यापनार्थं तेन यथा निकृष्टानि वस्त्राणि विहायोत्कृष्टानि जनोगृण्हातीत्यौचित्यायातं तथा जीर्णानि वयसा तपसा च कृशानि भीष्मादिशरीराणि विहाय अन्यानि देवादिशरीराणि सर्वोत्कृष्टानि चिरोपार्जितधर्मफलभोगाय संयाति सम्यक् गर्भवासादिक्लेशव्यतिरेकेण प्राप्नोति देही प्रकृष्टधर्मानुष्ठातृदेहवान् भीष्मादिरित्यर्थः अन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते पित्र्यं वा गान्धर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मंवेत्यादिश्रुतेः एतदुक्तंभवति भीष्मादयोहि यावज्जीवं हि धर्मानुष्ठानक्लेशेनैव जर्जरशरीरावर्तमानशरीरपातमन्तरेण तत्फलभोगायासमर्थायदि धर्मयुद्धेन स्वर्गप्रतिबन्धकानि जर्जरशरीराणि पातयित्वा दिव्यदेहसंपादनेन स्वर्गभोगयोग्याः क्रियन्ते त्वया तदात्यन्तमुपकृताएव ते दुर्योधनादीनामपि स्वर्गभोग्यदेहसंपादनान्महानुपकारएव तथा चात्यन्तमुपकारके युद्धेऽपकारकत्वभ्रमं माकार्षीरिति अपराणि अन्यानि संयातीति पदत्रय-

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृण्हाति नरोऽपराणि ॥ तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२ ॥ नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ॥ न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३ ॥

वशाद्भगवदभिप्रायएवमभ्यूहितः अनेन दृष्टान्तेनाविकृतत्वप्रतिपादनमात्मनः क्रियतइति तु प्राचां व्याख्यानमतिस्पष्टम् ॥ २२ ॥ ननुदेहनाशे तदभ्यन्तरवर्तिनआत्मनः कुतोन विनाशो गृहदाहे तदन्तर्वर्तिपुरुषवदित्यत आह शस्त्राण्यस्यादीनि अतितीक्ष्णान्यपि एवं प्रकृतमात्मानं न छिन्दन्ति अवयवविभागेन द्विधाकर्तुं न शक्नुवन्ति तथा पावकोऽग्निरतिप्रज्वलितोऽपि नैनं भस्मीकर्तुं शक्नोति नचैनमापोत्यन्तं वेगवत्योऽपि आर्द्रीकरणेन विश्लिष्टावयवं कर्तुं शक्नुवन्ति मारुतोवायुरतिप्रबलोऽपि नैनं नीरसं कर्तुं शक्नोति सर्वनाशकाक्षेपे प्रकृते युद्धसमये शस्त्रादीनां प्रकृतत्वादवयुक्त्यानुवादेनोपन्यासः पृथिव्यप्तेजोवायूनामेव नाशकत्वप्रसिद्धेस्तेषामेवोपन्यासोनाकाशस्य ॥ २३ ॥ शस्त्रादीनां तन्नाशकत्वासामर्थ्ये तस्य तज्जनितनाशानर्हत्वे हेतुमाह यतोऽच्छेद्योऽयं अतोनैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि अदाह्योऽयं यतोऽतोनैनं दहति पावकः यतोऽक्लेद्योऽयं अतोनैनं क्लेदयन्त्यापः यतोऽशोष्योऽयं अतोनैनं शोषयति मारुतइति क्रमेण योजनीयं एवकारः प्रत्येकं संबध्यमानोऽच्छेद्यत्वाद्यवधारणार्थः चः समुच्चये हेतौ वा छेदाद्यनर्हत्वे हेतुमाह उत्तरार्धेन नित्योयं पूर्वापरकोटिरहि-

गी. म. ॥१८॥ अ. २. ॥१८॥

तोतोऽनुत्पाद्यः असर्वगतत्वेह्यनित्यत्वं स्यात् यावद्विकारंतु विभागइति न्यायात् पराभ्युपगतपरमाण्वादीनामनभ्युपगमान् अयंतु सर्व गतोविभूरतोनित्यएव एतेन प्राप्यत्वं पराकृतं यदि चायं विकारीस्यात्तदा सर्वगतोन स्यात् अयंतु स्थाणुरविकारी अतः सर्व गतएव एतेन विकार्यत्वमपाकृतं यदि चायं चलः क्रियावान् स्यात् तदा विकारीस्यात् घटादिवत् अयंत्वचलोतोनविकारी एतेन संस्कार्यत्वं निराकृतं पूर्वावस्थापरित्यागेनावस्थांन्तरापत्तिर्विक्रिया अवस्थैक्येपि चलनमात्रं क्रियेति विशेषः यस्मादेवं तस्मात सनातनोऽयं सर्वदैकरूपः नकस्याअपि क्रियायाः कर्मेत्यर्थः उत्पत्याप्तिविकृतिसंस्कृत्यन्यतमाक्रियाफलयोगे हि कर्मत्वंस्यात् अयं नित्यत्वान्नोत्पाद्यः अनित्यस्यैव घटादेरुत्पाद्यत्वात् सर्वगतत्वान्न प्राप्यः परिच्छिन्नस्यैव घटादेः प्राप्यत्वात् स्थाणुत्वादविकार्यः विक्रियावतोघृतादेरेव विकार्यत्वात् अचलत्वादसंस्कार्यः सक्रियस्यैव दर्पणादेः संस्कार्यत्वात् तथा च श्रुतयः आकाशवत्सर्व गतश्च नित्यः वृक्षइव स्तब्धोदिवि तिष्ठत्येकः निष्कलं निष्क्रियं शान्तमित्यादयः यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्याअन्तरोयोप्सु तिष्ठन्नद्भ्योन्तरोयस्तेजसि तिष्ठंस्तेजसोन्तरोयोवायौ तिष्ठन्वायोरन्तरइत्याद्या च श्रुतिः सर्वगतस्य सर्वान्तर्यामितया तद-

अच्छेद्योयमदाह्योयमक्लेद्योशोष्यएव च ॥ नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४॥
अव्यक्तोऽयमचिन्त्योयमविकार्योऽयमुच्यते ॥ तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥२५॥

विषयत्वं दर्शयति योहि शब्दादौ न तिष्ठति तं शब्दादय छिन्दन्ति अयंतु शब्दादीनां सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेन तत्प्रेरकस्तदन्तर्यामी अतः कथमेनं शब्दादीनि स्वव्यापारविषयीकुर्युरित्यभिप्रायः अत्र येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धइत्यादिश्रुतयोनुसन्धेयाः सप्तमाध्याये च प्रकटीकरिष्यति श्रीभगवानिति दिक् ॥ २४ ॥ छेद्यत्वादिग्राहकप्रमाणाभावादपि तदभावइत्याह अव्यक्तोयमित्याद्यर्धेन योहीन्द्रियगोच रोभवति सप्रत्यक्षत्वाद्व्यक्तइत्युच्यते अयंतु रूपादिहीनत्वान्न तथा अतोन प्रत्यक्षं तत्र छेद्यत्वादिग्राहकमित्यर्थः प्रत्यक्षाभावेप्य नुमानं स्यादित्यतआह अचिन्त्योयं चिन्त्योनुमेयस्तद्विलक्षणोयं क्वचित्प्रत्यक्षोहि वन्ह्यादिगृहीतव्याप्तिकस्य धूमादेर्दर्शनात् क्वचिदनु मेयोभवति अप्रत्यक्षे तु व्याप्तिग्रहणासंभवान्नानुमेयत्वमिति भावः अप्रत्यक्षस्यापीन्द्रियादेः सामान्यतोदृष्टानुमानविषयत्वं दृष्टमतआह अविकार्योयं यद्विक्रियावच्चक्षुरादिकं तत्स्वकार्यान्यथानुपपत्या कल्प्यमानमर्थापत्तेः सामान्यतोदृष्टानुमानस्य च विषयोभवति अयंतु न विकार्योन विक्रियावानतोनार्थापत्तेः सामान्यतोदृष्टस्यवा विषयइत्यर्थः लौकिकशब्दस्यापि प्रत्यक्षादिपूर्वकत्वात्तन्निषेधेनैव निषेधः ननु वेदे-

नैव तत्र छेद्यत्वादि ग्रहीष्यतइत्यतआह उच्यते वेदेन सोपकरणेन अच्छेद्याव्यक्तादिरूपएवायमुच्यते तात्पर्येण प्रतिपाद्यते अतोन वेदस्य तत्प्रतिपादकस्यापिच्छेद्यत्वादि प्रतिपादकत्वमित्यर्थः अत्र नैनं छिन्दन्ति इत्यत्र शस्त्रादीनां तन्नाशकसामर्थ्याभावउक्तः अच्छेद्योऽयमित्यादौ तस्य छेदादिकर्मत्वायोग्यत्वमुक्तं अव्यक्तोऽयमित्यत्र तच्छेदादिग्राहकमानाभावउक्तइत्यपौनरुक्त्यं द्रष्टव्यं वेदाविनाशिनमित्यादीनां तु श्लोकानामर्थतःशब्दतश्च पौनरुक्त्यं भाष्यकृद्भिः परिहृतं दुर्बोधत्वादात्मवस्तुनः पुनः पुनः प्रसङ्गमापाद्य शब्दान्तरेण तदेव वस्तु निरूपयति भगवान्वासुदेवः कथंनुनाम संसारिणां बुद्धिगोचरमापन्नं तत्त्वं संसारनिवृत्तये स्यादिति वदद्भिः एवं पूर्वोक्तयुक्तिभिरात्मनोनित्यत्वे निर्विकारत्वे च सिद्धे तव शोकोनोपपन्नइत्युपसंहरति तस्मादित्यर्धेन एतादृशात्मस्वरूपवेदनस्य शोककारणनिवर्तकत्वात्तस्मिन्सति शोकोनोचितः कारणाभावे कार्याभावस्यावश्यकत्वात् तेनात्मानमविदित्वा यदन्वशोचस्तद्युक्तमेव आत्मानं विदित्वातु नानुशोचितुमर्हसीत्याभिप्रायः ॥ २५ ॥ एवमात्मनोनिर्विकारत्वेनाशोच्यत्वमुक्तं इदानीं विकारवत्त्वमभ्युपेत्यापि श्लोकद्वयेनाशोच्यत्वं प्रतिपादयति भगवान् तत्रात्मा ज्ञानस्वरूपः प्रतिक्षणविनाशीति सौगताः देहएवात्मा सच स्थिरोप्यनुक्षणपरिणामी जायते नश्यतिचेति प्रत्यक्षसिद्धमेवैतदिति लोकायतिकाः देहातिरिक्तोपि देहेन सहैव जायते नश्यति चेत्यन्ये सर्गाद्यकालएवाकाशवज्जायते देहभेदेप्यनुवर्तमानए-

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतं ॥ तथापि त्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि ॥२६॥

वाकल्पस्थायी नश्यति प्रलयइत्यपरे नित्यएवात्मा जायते म्रियतेचेति तार्किकाः तथाहि प्रेत्यभावोजन्म सचापूर्वदेहेन्द्रियादिसंबन्धः एवं मरणमपि पूर्वदेहेन्द्रियादिविच्छेदः इदं चोभयं धर्माधर्मनिमित्तत्वात्तदाधारस्य नित्यस्यैव मुख्यं अनित्यस्यतुकृतहान्यकृताभ्यागमप्रसङ्गेन धर्माधर्माधारत्वानुपपत्तेर्नजन्ममरणे इति वदन्ति नित्यस्याप्यात्मनः कर्णशष्कुलीजन्मनाप्याकाशस्येव देहजन्मना जन्म तन्नाशाच्च मरणं तदुभयमौपाधिकममुख्यमेवेत्यन्ये तत्रानित्यत्वपक्षेपि शोच्यत्वमात्मनोनिषेधति अथेति पक्षान्तरे चोप्यर्थे यदि दुर्बोधत्वादात्मवस्तुनोसकृच्छ्रवणेप्यवधारणासामर्थ्यान्मदुक्तपक्षानङ्गीकारेण पक्षान्तरमभ्युपैषि तत्राप्यनित्यत्वपक्षमेवाश्रित्य यद्येनमात्मानं नित्यजातं नित्यमृतं वा मन्यसे वा शब्दश्चार्थे क्षणिकत्वपक्षे नित्यं प्रतिक्षणं पक्षान्तरे आवश्यकत्वान्नित्यं नियतं जातोयं मृतोयमिति लौकिकप्रत्ययवशेन यदि कल्पयसि तथापि हे महाबाहो पुरुषधौरेयेति सोपहासं कुमताभ्युपगमात् त्वय्येतादृशी कुदृष्टिर्न संभवतीति सानुकम्पं वा एवं अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसितावयमित्यादि यथा शोचसि एवं प्रकारं अनुशोकं कर्तुं स्वयमपि त्वं तादृशएव सन् नार्हसि योग्योनभवसि क्षणिकत्वपक्षे देहात्मवादपक्षे देहेन सह जन्म विनाशपक्षे च जन्मान्तराभावेन पापभयासंभवात् पापभयेनैव खलु त्वमनुशोचसि तच्चै-

तादृशे दर्शने नसंभवतीत्यर्थः क्षणिकत्वपक्षे च दृष्टमपि दुःखं न संभवति बन्धुविनाशदर्शित्वाभावादित्यधिकं पक्षान्तरे दृष्ट-दुःखनिमित्तं शोकमभ्यनुज्ञातुमेवंकारः दृष्टदुःखनिमित्तशोकसंभवेप्यदृष्टदुःखनिमित्तः शोकः सर्वथा नोचितइत्यर्थः प्रथमश्लोकस्य ॥ २६ ॥ नन्वात्मनआभूतसंप्लवस्थायित्वपक्षे नित्यत्वपक्षे दृष्टादृष्टदुःखसंभवात्तद्भयेन शोचामीत्यतआह द्वितीयश्लोकेन हि यस्मात् जातस्य स्वकृतधर्माधर्मादिवशाल्लब्धशरीरेन्द्रियसंबन्धस्य स्थिरस्यात्मनोध्रुवआवश्यकोमृत्युस्तच्छरीरादिविच्छेदः तदारम्भककर्मक्षयनिमित्तः संयोगस्य वियोगावसानत्वात् तथा ध्रुवं जन्म मृतस्य च प्राग्देहकृतकर्मफलोपभोगार्थं सानुशयस्यैव प्रस्तुतत्वान्न जीवन्मुक्तेर्व्यभिचारः तस्मादेवमपरिहार्ये परिहर्तुमशक्येस्मिन् जन्ममरणलक्षणेर्थे विषये त्वमेवं विद्वान्न शोचितुमर्हसि तथा च वक्ष्यति ऋतेपि त्वां नभविष्यन्ति सर्वइति यदि हि त्वया युद्धेनाहन्यमानाएते जीवेयुरेव तदा युद्धाय शोकस्तवोचितः स्यात् एते तु कर्मक्षयात्स्वयमेव म्रियन्तइति तत्परिहारासमर्थस्य तव दृष्टदुःखनिमित्तः शोकोनोचितइति भावः एवमदृष्टदुःखनिमित्तेपि शोके तस्मादपरिहार्येर्थे इत्येवोत्तरं युद्धाख्यं हि कर्म क्षत्रियस्य नियतमग्निहोत्रादिवत् यच्च युधसंप्रहारइत्यस्माद्धातोर्निष्पन्नं शत्रुप्राणवियोगानुकूलशस्त्रप्रहाररूपं विहितत्वादग्नीषोमीयादिहिंसावन्न प्रत्यवायजनकं तथा च गौतमः स्मरति नदोषोहिंसायामाहवेन्यत्र व्यश्वासारथ्य-

जातस्य हि ध्रुवोमृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्यच ॥ तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥२७॥

नायुधकृतांजलीप्रकीर्णकेशपराङ्मुखोपविष्टस्थलवृक्षारूढदूतगोब्राह्मणवादिभ्यइति ब्राह्मणग्रहणं चात्रायोद्धृब्राह्मणविषयं गवादिप्रायपाठादितिस्थितं एतच्च सर्वं स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्यत्र स्पष्टीकरिष्यते तथा च युद्धलक्षणेर्थेग्निहोत्रादिवद्विहितत्वादपरिहार्ये परिहर्तुमशक्ये तदकरणे प्रत्यवायप्रसङ्गात् त्वमदृष्टदुःखभयेन शोचितुं नार्हसीति पूर्ववत् यदि तु युद्धाख्यं कर्म काम्यमेव 'यआहवेषु युध्यन्ते भूम्यर्थमपराङ्मुखाः अकूटैरायुधैर्यान्ति ते स्वर्गं योगिनोयथेति' याज्ञवल्क्यवचनात् हतोवा प्राप्स्यसे स्वर्गं जित्वा वामोक्ष्यसे महीमिति भगवद्वचनाच्च तदापि प्रारब्धस्य काम्यस्यापि अवश्यपरिसमापनीयत्वेन नित्यतुल्यत्वात् त्वया च युद्धस्य प्रारब्धत्वादपरिहार्यत्वं तुल्यमेव अथवा आत्मनित्यत्वपक्षएव श्लोकद्वयं अर्जुनस्य परमास्तिकस्य वेदबाह्यमताभ्युपगमासंभवात् अक्षरयोजना तु नित्यश्चासौ देहेन्द्रियादिसंबन्धवशाज्जातश्चेति नित्यजातस्तं एनमात्मानं नित्यमपि सन्तं जातं चेन्मन्यसे तथा नित्यमपि सन्तं मृतं चेन्मन्यसे तथापि त्वं नानुशोचितुमर्हसीति प्रतिज्ञाय हेतुमाह जातस्य हीत्यादिना नित्यस्य जातत्वं मृतत्वं च प्राग्व्याख्यातं स्पष्टमन्यत् भाष्यमप्यस्मिन् पक्षे योजनीयम् ॥२७॥ तदेवं सर्वप्रकारेणात्मनोशोच्यत्वमुपपादितं अथदानीमात्मनोऽशोच्यत्वेपि भूतसङ्घातात्मकानि शरीराण्युद्दिश्य-

शोचामीत्यर्जुनाशङ्कामपनुदति भगवान् आदौ जन्मनः प्राक् अव्यक्तानि अनुपलब्धानि पृथिव्यादिभूतमयानि शरीराणि मध्ये जन्मानन्तरं
मरणात्प्राक् व्यक्तानिउपलब्धानि सन्ति निधने पुनरव्यक्तान्येव भवन्ति यथा स्वप्नेन्द्रजालादौ प्रतिभासमात्रजीवनानि शुक्तिरूप्यादि-
वन्नतु ज्ञानात् प्रागूर्ध्वं वा स्थितानि दृष्टिसृष्ट्यभ्युपगमात् तथा चादावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेपि तत्तथेति न्यायेन मध्येपि न सन्त्येवै-
तानि नासतोविद्यते भावइति प्रागुक्तेश्च एवंसति तत्र तेषु मिथ्याभूतेष्वत्यन्ततुच्छेषु भूतेषुकापरिदेवना को वा दुःखप्रलापःनकोत्युचितइत्यर्थः
न हि स्वप्ने विविधान्बन्धूनुपलभ्य प्रतिबुद्धस्तद्विच्छेदेनशोचति पृथग्जनोपि एतदेवोक्तं पुराणे अदर्शनादापतितः पुनश्चादर्शनं गतः भूत-
सङ्घइति शेषः तथाच शरीराण्युद्दिश्य शोकोनोचितइति भावःआकाशादिमहाभूताभिप्रायेणवा श्लोकोयोज्यः अव्यक्तमव्याकृतमविद्योपहि-
तचैतन्यमादिः प्रागवस्थायेषां तानि तथा व्यक्तं नामरूपाभ्यामेवाविद्याकाभ्यां प्रकटीभूतं नतु स्वेन परमार्थसदात्मना मध्यस्थित्यवस्था
येषां तादृशानि भूतानि आकाशादीनि अव्यक्तनिधनान्येव अव्यक्ते स्वकारणे मृदीव घटादीनां निधनं प्रलयोयेषां तेषु का परिदेवनेति

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भरत ॥ अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥२८॥
आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः ॥ आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रु-
त्वाप्येनं वेद नचैव कश्चित् ॥ २९ ॥

पूर्ववत् तथा च श्रुतिः तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरुपाभ्यामेव व्याक्रियतेत्यादिरव्यक्तोपादानतां सर्वस्य प्रपञ्चस्य दर्शयति लयस्थानं तु
तस्यार्थासिद्धं कारणएव कार्यलयस्य दर्शनात् ग्रन्थान्तरे विस्तरः तथा चाज्ञानकल्पितत्वेन तुच्छान्याकाशादिभूतान्यप्युद्दिश्य शोकोनोचि-
तश्चेत्तत्कार्याण्युद्दिश्य नोचितइति किमुवक्तव्यमितिभावः अथवा सर्वदा तेषामव्यक्तरूपेण विद्यमानत्वाद्विच्छेदाभावेन तन्निमित्तः प्रलापो-
नोचितइत्यर्थः भारतेत्यनेन संबोधयन् शुद्धवंशोद्भवत्वेन शास्त्रीयमर्थं प्रतिपत्तुमर्हासि किमिति न प्रतिपद्यसइति सूचयति ॥ २८ ॥
ननु विद्वांसोपि बहवः शोचन्ति तत् किं मामेव पुनः पुनरेवमुपालभसे अन्यच्च वक्तुरेव हि तज्जाड्यं श्रोता यत्र न बुध्यतइति न्याया-
त्त्वद्वचनार्थाप्रतिपत्तिरपि मम न दोषः तत्रान्येषामपि तवेवात्मापरिज्ञानादेव शोकः आत्मप्रतिपादकशास्त्रार्थाप्रतिपत्तिश्च तवाप्यन्येषामिव
स्वाशयदोषादिति नोक्तदोषद्वयमित्यभिप्रेत्यात्मनोदुर्विज्ञेयतामाह एनं प्रकृतं देहिनं आश्चर्येणाद्भुतेन तुल्यतया वर्तमानं आविद्यकना-
नाविधविरुद्धधर्मवत्तया सन्तमप्यसन्तमिव स्वप्रकाशचैतन्यरूपमपि जडमिवानन्दघनमपि दुःखितमिव निर्विकारमपि सविकारमिव नित्य-

मप्यनित्यमिव प्रकाशमानमप्यप्रकाशमानमिव ब्रह्माभिन्नमपि तद्भिन्नमिव मुक्तमपि बद्धमिवाद्वितीयमपि सद्वितीयमिव संभावितविचित्रा-
नेकाकारप्रतीतिविषयं पश्यति शास्त्राचार्योपदेशाभ्यां आविद्यकसर्वद्वैतनिषेधेन परमात्मस्वरूपमात्राकारायां वेदान्तमहावाक्यजन्यायां
सर्वसुकृतफलभूतायामन्तःकरणवृत्तौ प्रतिफलितं समाधिपरिपाकेन साक्षात्करोति कश्चित् शमदमादिसाधनसंपन्नचरमशरीरः कश्चिदेव
नतु सर्वः तथा कश्चिदेनं यत्पश्यति तदाश्चर्यवदिति क्रियाविशेषणं आत्मदर्शनमप्याश्चर्यवदेव यत्स्वरूपतोमिथ्याभूतमपि सत्यस्यव्यञ्जकं
आविद्यकमप्यविद्यायाविघातकं अविद्यामुपघ्नं तत्कार्यतया स्वात्मानमप्युपहन्तीति तथा यः कश्चिदेनं पश्यति सऽआश्चर्यवदिति कर्तृवि-
शेषणं यतोसौ निवृत्ताविद्यातत्कार्योपि प्रारब्धकर्मप्राबल्यात्तद्वानिव व्यवहरति सर्वदा समाधिनिष्ठोपि व्युत्तिष्ठति व्युत्थितोपि पुनः समाधि-
मनुभवतीति प्रारब्धकर्मवैचित्र्याद्विचित्रचरित्रः प्राप्तदुःष्प्रापज्ञानत्वात्सकललोकस्पृहणीयोऽतआश्चर्यवदेव भवति तदेतत्त्रयमाश्चर्य-
मात्मा तज्ज्ञानं तज्ज्ञाताचेति परमदुर्विज्ञेयमात्मानं त्वं कथमनायासेन जानीयाइत्यभिप्रायः एवमुपदेष्टुरभावादप्यात्मा दुर्विज्ञेयः योह्यात्मा-
नं जानाति सएव तमन्यस्मै ध्रुवं ब्रूयात् अज्ञस्योपदेष्टृत्वासंभवात् जानंस्तु समाहितचित्तः प्रायेण कथं ब्रवीतु व्युत्थितचित्तोपि परेण
ज्ञातुमशक्यः यथा कथंचिज्ज्ञातोपि लाभपूजाख्यात्यादिप्रयोजनानपेक्षत्वान्नब्रवीत्येव कथंचित्कारुण्यमात्रेण ब्रुवंस्तु परमेश्वरवदत्यन्तदुर्लभ-
एवेत्याह आश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यइति यथा जानाति तथैव वदति एनमित्यनुकर्षणार्थश्चकारः सचान्यः सर्वज्ञजनविलक्षणः
नतु यः पश्यति ततोन्यइति व्याघातात् तत्रापि कर्मणि क्रियायां कर्तरि चाश्चर्यवदिति योज्यं तत्र कर्मणः कर्तुश्च प्रागाश्चर्यत्वं व्याख्यातं
क्रियायास्तु व्याख्यायते सर्वशब्दावाच्यस्य शुद्धस्यात्मनोयद्वचनं तदाश्चर्यवत् तथा च श्रुतिः ‘यतोवाचोनिवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहे’ति
केनापि शब्देनावाच्यस्य शुद्धस्यात्मनोविशिष्टशक्तेन पदेन जहदजहत्स्वार्थलक्षणया कल्पितसंबन्धेन लक्ष्यतावच्छेदकमन्तरेणैव प्रतिपा-
दनं तदपि निर्विकल्पकसाक्षात्काररूपमत्याश्चर्यमित्यर्थः अथवा विना शक्तिं विना लक्षणां विना संबन्धान्तरं सुप्तोत्थापकवाक्यव-
त्तत्त्वमस्यादिवाक्येन यदात्मतत्त्वप्रतिपादनं तदाश्चर्यवत् शब्दशक्तेरचिन्त्यत्वात् न चविना संबन्धं बोधनेति प्रसङ्गः लक्षणापक्षेपि तु-
ल्यत्वात् शक्यसंबन्धरूपानेकसाधारणत्वात् तात्पर्यविशेषान्नियमइतिचेत् तस्यापि सर्वान्प्रत्यविशेषात् कश्चिदेव तात्पर्यविशेषमवधा-
रयति न सर्वइतिचेत् हन्त तर्हि पुरुषगएव कश्चिद्विशेषोनिर्दोषत्वरूपोनियामकः सचास्मिन्पक्षेपि न दण्डवारितः तथा च यादृशस्य शु-
द्धान्तःकरणस्य तात्पर्यानुसन्धानपुरःसरं लक्षणया वाक्यार्थबोधोभवद्भिरङ्गीक्रियते तादृशस्यैव केवलः शब्दविशेषोखण्डसाक्षात्कारं वि-
नापि संबन्धेन जनयतीति किमनुपपन्नं एतस्मिन्पक्षे शब्दवृत्त्याविषयत्वाद्यतोवाचोनिवर्तन्ततइति सुतरामुपपन्नं अयं च भगवदभिप्रायोवा-
र्तिककारैः प्रपञ्चितः दुर्बलत्वादविद्यायाआत्मत्वाद्बोधरूपिणः शब्दशक्तेरचिन्त्यत्वाद्विद्मस्तं मोहहानतः अगृहीत्वैव संबन्धमभिधानाभि-

धेययोः हित्वा निद्रां प्रबुध्यन्ते सुषुप्ते बोधिताः परैःजाग्रद्वन्न यतः शद्धं सुषुप्तौ वेत्ति कश्चन ध्वस्तेऽतोज्ञानतोऽज्ञाने ब्रह्मास्मीति भवे-
त्फलं अविद्याघातिनः शद्धाद्याहं ब्रह्मेति धीर्भवेत् नश्यत्यविद्यया सार्धं हत्वा रोगमिवौषधमित्यादिना ग्रन्थेन तदेवं वचनाविषयस्य वक्तु-
र्वचनक्रियाया श्चात्याश्चर्यरूपत्वादात्मनोदुर्विज्ञानत्वमुक्त्वा श्रोतुर्दुर्मिलत्वादपि तदाह आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेदेति
अन्योद्रष्टुर्वक्तुश्च मुक्ताद्विलक्षणो मुमुक्षुर्वक्तारं ब्रह्मविदं विधिवदुपसृत्य एनं शृणोति श्रवणाख्यविचारविषयीकरोति वेदान्तवाक्यतात्पर्य-
निश्चयेनावधारयतीति यावत् श्रुत्वा चैनं मननिदिध्यासनपरिपाकाद्वेदापि साक्षात्कारोत्यपि आश्चर्यवत् तथा चाश्चर्यवत्पश्यति कश्चि-
देनमिति व्याख्यातं अत्रापि कर्तुराश्चर्यरूपत्वं अनेकजन्मानुष्ठितसुकृतक्षालितमनोमलतयातिदुर्लभत्वात् तथा च वक्ष्यति 'मनुष्याणां सह-
स्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतइति' श्रवणायापि बहुभिर्योनलभ्यः शृण्वन्तोपि बहवोयन्न विद्युः
आश्चर्योस्य वक्ता कुशलोस्य लब्धा आश्चर्योज्ञाता कुशलानुशिष्टइति श्रुतेश्च एवं श्रवणश्रोतव्ययोराश्चर्यत्वं प्राग्वद्व्याख्येयं ननु यः श्रव-
णमननादिकं करोति सः आत्मानं वेदेति किमाश्चर्यमतआह नचैव कश्चिदिति चकारः क्रियाकर्मपदयोरनुषङ्गार्थःकश्चिदेनं नैव वेद श्रव-
णादिकं कुर्वन्नपि तदकुर्वंस्तु नवेदेति किमु वक्तव्यं ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धेन तद्दर्शनादिति न्यायात् उक्तं च वार्त्तिककारैः 'कुतस्तज्ज्ञान-

देही नित्यमवध्योयं देहे सर्वस्य भारत ॥ तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि॥३०॥

मिति चेत्तद्धि बन्धपरिक्षयात् असावपि च भूतोवा भावी वा वर्तते थवेति' श्रवणादिकुर्वतामपि प्रतिबन्धपरिक्षयादेव ज्ञानं जायते अ-
न्यथा तु न सच प्रतिबन्धपरिक्षयः कस्याचिद्भूतएव यथा हिरण्यगर्भस्य कस्यचिद्भावी यथा वामदेवस्य कस्यचिद्वर्तते यथा श्वेतकेतोः तथा
च प्रतिबन्धक्षयस्यातिदुर्लभत्वात् ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणइति स्मृतेश्च दुर्विज्ञेयोऽयमात्मेति निर्गलितोर्थः यदि तुश्रुत्वाप्येनं
वेद न चैवकश्चिदित्येवव्याख्यायेत तदा आश्चर्योज्ञाता कुशलानुशिष्टइति श्रुत्यैकवाक्यता न स्यात् यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां
वेत्ति तत्त्वतइति भगवद्वचनविरोधश्चेति विद्वद्भिरविनयः क्षन्तव्यः अथवा नचैव कश्चिदित्यस्य सर्वत्र संबन्धः कश्चिदेनं न पश्यति न
वदति न शृणोति श्रुत्वापि न वेदेति पञ्चप्रकाराउक्ताः कश्चित्पश्यत्येव न वदति कश्चित्पश्यति च वदति च कश्चित्तद्वचनं शृणोति
च तदर्थं जनाति च कश्चिच्छ्रुत्वापि न जानाति च कश्चित्तु सर्वबहिर्भूतइति अविद्वत्पक्षे तु असंभावनाविपरीतभावनाभिभूतत्वादाश्चर्य-
तुल्यत्वं दर्शनवदनश्रवणेष्विति निगदव्याख्यातः श्लोकः चतुर्थपादे तु दृष्ट्वोक्त्वा श्रुत्वापीति योजना ॥ २९ ॥ इदानीं सर्वप्राणिसाधार-
णभ्रमनिवृत्तिसाधनमुक्तमुपसंहरति सर्वस्य प्राणिजातस्य देहे वध्यमानेप्ययं देही लिङ्गदेहोपाधिरात्मा वध्योन भवतीति नित्यं नियतं

यस्मात् तस्मात्सर्वाणि भूतानि स्थूलानि सूक्ष्माणिच भीष्मादिभावापन्नान्युद्दिश्य त्वं न शोचितुमर्हसि स्थूलदेहस्याशोच्यत्वं परिहार्यत्वात् लिङ्गदेहस्याशोच्यत्वमात्मवदेवावध्यत्वादिति न स्थूलदेहस्य लिङ्गदेहस्यात्मनोवा शोच्यत्वं युक्तमितिभावः ॥ ३० ॥ तदेवं स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयतत्कारणाविद्याख्योपाधित्रयाविवेकेन मिथ्याभूतस्यापि संसारस्य सत्यत्वात्मधर्मत्वादिप्रतिभासरूपं सर्वप्राणिसाधारणमर्जुनस्य भ्रमं निराकर्तुमुपाधित्रयविवेकेनात्मस्वरूपमभिहितवान् संप्रति युद्धाख्ये स्वधर्मे हिंसादिबाहुल्येनाधर्मत्वप्रतिभासरूपमर्जुनस्यैव करुणादिदोषनिबन्धनमसाधारणं भ्रमं निराकर्तुं हिंसादिमत्त्वेपि युद्धस्य स्वधर्मत्वेनाधर्मत्वाभावं बोधयति भगवान् न केवलं परमार्थतत्त्वमेवावेक्ष्य किन्तु स्वधर्ममपि क्षत्रियधर्ममपि युद्धापराङ्मुखत्वरूपं अवेक्ष्य शास्त्रतः पर्यालोच्य विकम्पितुं विचलितुं धर्मादावधर्मत्वभ्रान्त्या निवर्तितुं नार्हसि तत्रैवं सति यद्यप्येते न पश्यन्तीत्यादिना नरके नियतं वासोभवतीत्यन्तेन युद्धस्य पापहेतुत्वं त्वया यदुक्तं कथं भीष्ममहं सङ्ख्यइत्यादिना गुरुवधब्रह्मवधाद्यकरणं यदभिसंहितं तत्सर्वं धर्मशास्त्रापर्यालोचनादेवोक्तं कस्मात् हि यस्मात् धर्म्यात् अपराङ्मुखत्वधर्मादनपेतात् युद्धादन्यत् क्षत्रियस्य श्रेयःसाधनं न विद्यते युद्धमेव हि पृथिवीजयद्वारेण प्रजारक्षणब्राह्मणशुश्रूषादिक्षात्रधर्मनिर्वाहकमिति तदेव क्षत्रियस्य प्रशस्ततरमित्यभिप्रायः तथा चोक्तं पराशरेण 'क्षत्रियोहि प्रजारक्षन् शस्त्रपाणिः प्रदण्डवान् निर्जित्य परसै-

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ॥ धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥३१॥

न्यानि क्षितिं धर्मेण पालयेत्' मनुनापि 'समोत्तमाधमैराजा त्वाहूतः पालयन् प्रजाः न निवर्तेत संग्रामात् क्षात्रं धर्ममनुस्मरन् सङ्ग्रामेष्वनिवर्तित्वं प्रजानां चैव पालनं शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञः श्रेयस्करं परमित्यादिना राजशब्दश्च क्षत्रियजातिमात्रवाचीति स्थितमेवेष्ट्यधिकरणे तेन भूमिपालस्यैवायं धर्मइति नभ्रमितव्यं उदाहृतवचनेपि क्षत्रियोहीति क्षात्रं धर्ममिति च स्पष्टं लिङ्गं तस्मात्क्षत्रियस्य युद्धं प्रशस्तोधर्मइति साधु भगवताभिहितं अपशवोवा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवोगोअश्वा।नितिवत्प्रशंसालक्षणया युद्धादन्यच्छ्रेयःसाधनं न विद्यतइत्युक्तमिति न दोषः एतेन युद्धात्प्रशस्ततरं किंचिदनुष्ठातुं ततोनिवृत्तिरुचितेति निरस्तं न च श्रेयोनुपश्यामि हत्वा स्वजन माहवइत्येतदपि ॥ ३१ ॥ ननु युद्धस्य कर्तव्यत्वेपि न भीष्मद्रोणादिभिर्गुरुभिः सह तत्कर्तुमुचितमतिगर्हितत्वादित्याशङ्क्याह यदृच्छया स्वप्रयत्नव्यतिरेकेण चोवधारणे अप्रार्थनयैवोपस्थितं ईदृशं भीष्मद्रोणादिवीरपुरुषप्रतियोगिकं कीर्तिराज्यलाभदृष्टफलसाधनं युद्धं ये क्षत्रियाः प्रतियोगित्वेन लभन्ते ते सुखिनः सुखभाजएव जयेसत्यनायासेनैव यशसोराज्यस्य च लाभात् पराजये वातिशीघ्रमेव स्वर्गस्य लाभादित्याह स्वर्गद्वारमपावृतमिति अप्रतिबद्धं स्वर्गसाधनं युद्धं अव्यवधानेनैवस्वर्गजनकं ज्योतिष्टोमादिकंतु चिरतरेण देहपातस्य प्रति-

चन्धाभावस्य चापेक्षणादित्यर्थः स्वर्गद्वारमित्यनेन श्येनादिवत्प्रत्यवायशङ्का परिहृता श्येनादयोहि विहिताअपि फलदोषेण दुष्टाः तत्फलस्य शत्रुवधस्य न हिंस्यात्सर्वभूतानि ब्राह्मणं न हन्यादित्यादिशास्त्रनिषिद्धस्य प्रत्यवायजनकत्वात् फले विध्यभावाच्च न विधिस्पृष्टे निषेधानवकाशइति न्यायावतारः युद्धस्यहि फलं स्वर्गः सच न निषिद्धः तथा च मनुः ‘ आहवेषु मिथोन्योन्यं जिघांसन्तोमहीक्षितः युध्यमानाः परं शक्त्या स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखाइति ’ युद्धंतु अग्नीषोमीयाद्यालम्भवद्विहितत्वान्न निषेधेन स्प्रष्टुं शक्यते षोडाशिग्रहणादिवत् ग्रहणाग्रहणयोस्तुल्यबलतया विकल्पवत्सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण सङ्कोचसंभावात् तथा च विधिस्पृष्टे निषेधानवकाशइति न्यायाद्युद्धं न प्रत्यवायजनकं नापि भीष्मद्रोणादिगुरुब्राह्मणादिवधानिमित्तोदोषः तेषामाततायित्वात् तदुक्तं मनुना ‘गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतं आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् आततायिनमायान्तमपि वेदाङ्गपारगं जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् नाततायिवधे दोषोहन्तुर्भवति कश्चनेत्यादि ननु स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान्व्यवहारतः अर्थशास्त्रात्तु बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिरिति याज्ञवल्क्यवचनात् अततायिब्राह्मणवधेपि प्रत्यवायोस्त्येव ब्राह्मणंन हन्यादिति हि दृष्टप्रयोजनानपेक्षत्वाद्धर्मशास्त्रं जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् इति च स्वजीवनार्थत्वादर्थशास्त्रं अत्रोच्यते ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभेत इतिवद्युद्धविधायकमपि धर्मशास्त्रमेव सुखदुःखे समे कृत्वे

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतं ॥ सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशं ॥ ३२ ॥

त्यत्र दृष्टप्रयोजनानपेक्षत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् याज्ञवल्क्यवचनंतु दृष्टप्रयोजनोद्देश्यककूटयुद्धादिकृतवधाविषयमित्यदोषः मिताक्षराकारस्तु धर्मार्थसन्निपातेर्थग्राहिणएतदेवेति द्वादशवार्षिकप्रायश्चित्तस्यैतच्छद्बपरामृष्टस्यापस्तम्बेन विधानान्मित्रलब्ध्याद्यर्थशास्त्रानुसारेण चतुष्पाद्व्यवहारे शत्रोरपि जये धर्मशास्त्रातिक्रमोन कर्तव्यइत्येतत्परं वचनमेतदित्याह भवत्वेवं न नो हानिः तदेवं युद्धकरणे सुखोक्तेःस्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधवेत्यर्जुनोक्तमपाकृतम् ॥ ३२ ॥ ननु नाहं युद्धफलकामः नकाङ्क्षे विजयं कृष्ण अपि त्रैलोक्यराज्यस्येत्युक्त्वा तत्कथं मया कर्तव्यमित्याशङ्क्याकरणे दोषमाह अथेति पक्षान्तरे इमं भीष्मद्रोणादिवीरपुरुषप्रतियोगिकं धर्म्यं हिंसादिदोषेणादुष्टं सतां धर्मादनपेतमिति वा सच मनुना दर्शितः ‘ न कूटैरायुधैर्हन्याद्युध्यमानोरणे रिपून् न कर्णिभिर्नापि दिग्धैर्नाग्निज्वलिततेजनैः न च हन्यात्स्थलारूढं नक्लीबं न कृताञ्जलिम् न मुक्तकेशं नासीनं न तवास्मीति वादिनं न सुप्तं न विसन्नाहं न नग्नं न निरायुधम् नायुध्यमानं पश्यन्तं न परेण समागतं नायुधव्यसनप्राप्तं नार्तं नातिपरिक्षतं न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन्निति ’ सतां धर्ममुल्लङ्घ्य युध्यमानोहि पापीयान्स्यात् त्वं तु परैराहूतोपि सद्धर्मोपेतमपि सङ्ग्रामं युद्धं न करिष्यसि धर्मतोलोकतोवा भीतः परावृत्तोभ-

विष्यासि चेत् ततोनिर्जित्य परसैन्यानि क्षितिंधर्मेण पालयेदित्यादिशास्त्रविहितस्य युद्धस्याकरणात्स्वधर्मं हित्वाऽननुष्ठाय कीर्तिं च महादेवादिसमागमनिमित्तां हित्वा न निवर्तेत सङ्ग्रामादित्यादिशास्त्रनिषिद्धसङ्ग्रामानिवृत्त्या च रणजन्यं पापमेव केवलमवाप्स्यासि नतु धर्मं कीर्तिं चेत्यभिप्रायः अथवा अनेकजन्मार्जितं धर्मं त्यक्त्वा राजकृतं पापमेवाप्स्यसीत्यर्थः यस्मात्त्वां परावृत्तमेते दुष्टाअवश्यं हनिष्यन्ति अतः परावृत्तहतः सन् चिरोपार्जितनिजसुकृतपरित्यागेन परोपार्जितदुष्कृतमात्रभाङ्माभूरित्यभिप्रायः तथा च मनुः ‘ यस्तुभीतः परावृत्तः सङ्ग्रामे हन्यते परैः भर्तुर्यद्दुष्कृतं किंचित्तत्सर्वं प्रतिपद्यते यच्चास्य सुकृतं किंचिदमुत्रार्थमुपार्जितं भर्ता तत्सर्वमादत्ते परावृत्तहतस्य तु ’ इतियाज्ञ वल्क्योऽपिराजा सुकृतमादत्ते हतानां विपलायिनामिति ’ तेन यदुक्तं ‘ पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोपि मधुसूदनेति’ तन्निराकृतं भवति ॥३३॥ एवं कीर्तिधर्मयोरिष्टयोरप्राप्तिरनिष्टस्य च पापस्य प्राप्तिर्युद्धपरित्यागे दर्शिता तत्र पापाख्यमनिष्टं व्यवधानेन दुःखफलदमामुत्रिकत्वात् शिष्टगर्हालक्षणं त्वानिष्टमासन्नफलदमत्यसह्यमित्याह भूतानि देवर्षिमनुष्यादीनि ते तव

अथचेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ॥ ततः स्वधर्मं कीर्तिंच हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥ अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ॥ सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥

अव्ययाम् दीर्घकालामकीर्तिं न धर्मात्मायं न शूरोयमित्येवं रूपां कथयिष्यन्त्यन्योन्यं कथाप्रसङ्गे कीर्तिधर्मनाशसमुच्चयार्थौ निपातौन केवलं कीर्तिधर्मौ हित्वा पापं प्राप्स्यासि अपि तु अकीर्तिंच प्राप्स्यासि न केवलं त्वमेवतां प्राप्स्यासि अपितु भुतान्यापि कथयिष्यन्तीति वा निपातयोरर्थः ननु युद्धे स्वमरणसन्देहात्तत्परिहारार्थमकीर्तिरपि सोढव्या आत्मरक्षणस्यात्यन्तापेक्षितत्वात् तथा चोक्तं शान्तिपर्वणि ‘ साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरुत वा पृथक् विजेतुं प्रयतेतारीन्न युध्येत कदाचन अनित्योविजयोयस्मात् दृश्यते युद्ध्मानयोः पराजयश्च सङ्ग्रामे तस्माद्युद्धं विवर्जयेत् त्रयाणामप्युपायानां पूर्वोक्तानामसंभवे तथा युध्येत संपत्तौ विजयेत रिपून्यथेति ’ एवमेव मनुनाप्युक्तं तथा च मरणभीतस्य किमकीर्तिर्दुःखमिति शङ्कामपनुदति संभावितस्य धर्मात्मा शूरइत्येवमादिभिरनन्यलभ्यैर्गुणैर्बहुमतस्य जनस्याकीर्तिर्मरणादप्यतिरिच्यते अधिका भवति चोहेतौ एवं यस्मात् अतोऽकीर्तेर्मरणमेव वरं न्यूनत्वात् त्वमप्यातिसंभावितोसि महादेवादिसमागमेन अतोनाकीर्तिदुःखं सोढुं शक्ष्यसीत्यभिप्रायः उदाहृतवचनं त्वर्थशास्त्रत्वान्न निवर्तेत सङ्ग्रामादित्यादिधर्मशास्त्राद्दुर्बलमितिभावः ॥ ३४ ॥ ननू-

दासीनामां निन्दन्तुनाम भीष्मद्रोणादयस्तु महारथाः कारुणिकत्वेन स्तोष्यन्ति मामित्यतआह कर्णादिभ्योभयाद्युद्धान्निवृत्तं न कृपयेति त्वां मंस्यन्ते भीष्मद्रोणदुर्योधनादयोमहारथाः ननु ते मां बहुमन्यमानाः कथं भीतं मंस्यन्तइत्यतआह येषामेव भीष्मादीनां त्वं बहुमतोबहुभिर्गुणैर्युक्तोयमर्जुनइत्येवं मतः तएव त्वां महारथाभयादुपरतं मंस्यन्तइत्यन्वयः अतोभूत्वा युद्धादुपरतइति शेषः लाघवं अनादरविषयत्वं यास्यसि प्राप्स्यसि सर्वेषामिति शेषः येषामेव त्वं प्राग्बहुमतोऽभूस्तेषामेव तादृशोभूत्वा लाघवं यास्यसीति वा ॥ ३५ ॥
ननु भीष्मादयोमहारथान् बहुमन्यन्तां दुर्योधनादयस्तु शत्रवोबहु मंस्यन्ते मां युद्धनिवृत्त्या तदुपकारित्वादित्यतआह तवासाधारणं यत्सामर्थ्यं लोकप्रसिद्धं तन्निन्दन्तस्तव शत्रवोदुर्योधनादयः अवाच्यान् वादान् वाचनानर्हान् षण्ढतिलादिरूपानेव शब्दान्बहुननेकप्रकारान् वदिष्यन्ति नतु बहु मंस्यन्तइत्यभिप्रायः ननु भीष्मद्रोणादिवधप्रयुक्तं कष्टतरं दुःखमसहमानोयुद्धान्निवृत्तः शत्रुकृतं सामर्थ्यनि-

भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ॥ येषां च त्वं बहुमतोभूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥ ३५ ॥ अवाच्यवादांश्च बहुन्वदिष्यन्ति तवाहिताः ॥ निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ३६ ॥ हतोवा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ॥ तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥ सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ॥ ततोयुद्धाय युज्यस्वनैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥

न्दनादिदुःखं सोढुं शक्ष्यामीत्यतआह ततः तस्मान्निन्दाप्राप्तिदुःखान् किन्नु दुःखतरं ततोधिकं किमपिदुःखं नास्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥
ननु तर्हि युद्धे गुर्वादिवधवशान्मध्यस्थकृता निन्दा ततोनिवृत्तौ तु शत्रुकृतानिन्देत्युभयतः पाशारज्जुरित्याशङ्क्य जये पराजये च लाभध्रौव्याद्युद्धार्थमेवोत्थानमावश्यकमित्याह स्पष्टं पूर्वार्धं यस्मादुभयथापि ते लाभस्तस्मात् जेष्यामि शत्रून् मरिष्यामि वेति कृतनिश्चयः सन् युद्धायोत्तिष्ठ अन्यतरफलसन्देहेपि युद्धकर्तव्यतायानिश्चितत्वात् एतेन नचैतद्विद्मः कतरन्नोगरीयइत्यादि परिहृतम् ॥ ३७ ॥
नन्वेवं स्वर्गमुद्दिश्य युद्धकरणे तस्य नित्यत्वव्याघातः राज्यमुद्दिश्य युद्धकरणे त्वर्थशास्त्रत्वाद्धर्मशास्त्रापेक्षया दौर्बल्यं स्यात् ततश्च काम्यस्याकरणे कुतः पापं दृष्टार्थस्य गुरुब्राह्मणादिवधस्य कुतोधर्मत्वं तथा चाथ चेदिति श्लोकार्थोव्याहतइति चेत् तत्राह समताकरणं रागद्वेषराहित्यं सुखे तत्कारणे लाभे तत्कारणे जये च रागमकृत्वा एवं दुःखे तद्धेतावलाभे तद्धेतावपजयेच द्वेषमकृत्वा ततोयुद्धाय युज्वस्य

संनद्धोभव एवं सुखकामनां दुःखनिवृत्तिकामनां वा विहाय स्वधर्मबुद्ध्या युध्यमानोगुरुब्राह्मणादिवधनिमित्तं नित्यकर्माकरणनिमित्तं च पापं न प्राप्स्यसि यस्तु फलकामनया करोति सगुरुब्राह्मणादिवधनिमित्तं पापं प्राप्नोति यो वा नकरोति स नित्यकर्माकरणनिमित्तं अतः फलकामनामन्तरेण कुर्वन्नुभयविधमपि पापं न प्राप्नोतीति प्रागेव व्याख्यातोभिप्रायः हतोवा प्राप्स्ये स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीमिति त्वानुषङ्गिकफलकथनमिति न दोषः तथा चापस्तम्बः स्मरति 'तद्यथाम्रेफलार्थे निमित्ते (निर्मिते) छायागन्धइत्यनूत्पद्यते एवं धर्मं चर्यमाणमर्थाअनूत्पद्यन्ते नोचेदनूत्पद्यन्ते न धर्महानिर्भवतीति' अतोयुद्धशास्त्रस्यार्थशास्त्रत्वाभावात्पापमेवाश्रयेदस्मानित्यादि निराकृतं भवति ॥ ३८ ॥ ननु भवतु स्वधर्मबुद्ध्या युध्यमानस्य पापाभावः तथापि न मां प्रति युद्धकर्तव्यतोपदेशस्तवोचितः यएनं वेत्ति हन्तार-मित्यादिना कथं सपुरुषः पार्थ क घातयति हन्ति कमित्यनेन विदुषः सर्वकर्मप्रतिक्षेपात् नह्यकर्त्रभोक्तृशुद्धस्वरूपोहमस्मि युद्धं कृत्वा तत्फलं भोक्ष्यइति च ज्ञानं संभवति विरोधात् ज्ञानकर्मणोः समुच्चयासंभवात्प्रकाशतमसोरिव अयं चार्जुनाभिप्रायोज्यायसीचेदित्यत्र व्यक्तोभविष्यति तस्मादेकमेव मां प्रति ज्ञानस्य कर्मणश्चोपदेशोनोपपद्यते इति चेत् न विद्वदविद्वदवस्थाभेदेन ज्ञानकर्मोपदेशोपपत्तेरित्याह

एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ॥ बुद्ध्या युक्तोयया पार्थ कर्मबन्धं प्र-हास्यसि ॥ ३९ ॥

भगवान् एषा नात्वेवाहमित्याद्येकविंशतिश्लोकैः ते तुभ्यमभिहिता साङ्ख्ये सम्यक् ख्यायते सर्वोपाधिशून्यतया प्रतिपाद्यते परमात्मत-त्त्वमनयेति सङ्ख्योपनिषत् तयैव तात्पर्यपरिसमाप्त्या प्रतिपाद्यते यः ससाङ्ख्यः औपनिषदः पुरुषइत्यर्थः तस्मिन् बुद्धिस्तन्मात्र-विषयं ज्ञानं सर्वानर्थनिवृत्तिकारणं त्वां प्रति मयोक्तं नैतादृशज्ञानवतः क्वचिदपि कर्मोच्यते तस्य कार्यं न विद्यतइति वक्ष्यमाणत्वात् यदि पुनरेवं मयोक्तेपि तवैषा बुद्धिर्नोदेति चेच्चित्तदोषात् तदा तदपनयेनात्मतत्त्वसाक्षात्काराय कर्मयोगएव त्वयानुष्ठेयः तस्मिन्योगे कर्मयोगे तु करणीयामिमां सुखदुःखे समेकृत्वेत्यत्रोक्तां फलाभिसन्धित्यागलक्षणां बुद्धिं विस्तरेण मया वक्ष्यमाणां शृणु तुशब्दः पूर्व-बुद्धेर्योगविषयत्वव्यतिरेकसूचनार्थः तथा च शुद्धान्तःकरणंप्रति ज्ञानोपदेशोऽशुद्धान्तःकरणं प्रति कर्मोपदेशइति कुतः समुच्चयशङ्क्या विरोधावकाशइत्यभिप्रायः योगविषयां बुद्धिं फलकथनेन स्तौति यया व्यवसायात्मिकया बुद्ध्या कर्मसु युक्तस्त्वं कर्मनिमित्तं बन्धं आशयाऽशुद्धिलक्षणं ज्ञानप्रतिबन्धं प्रकर्षेण पुनः प्रतिबन्धानुत्पत्तिरूपेण हास्यसि त्यक्ष्यसि अयंभावः कर्मनिमित्तोज्ञानप्रतिबन्धः कर्म-

णैव धर्मास्येनापनेतुं शक्यते धर्मेण पापमपनुदतीति श्रुतेः श्रवणादिलक्षणोविचारस्तु कर्मात्मकप्रतिबन्धरहितस्यासंभावनादिप्रतिबन्धं दृष्टद्वारेणापनयतीति न कर्मबन्धनिराकरणायोपदेष्टुं शक्यते अतोत्यन्तमलिनान्तःकरणत्वाद्बहिरङ्गसाधनं कर्मैव त्वयानुष्ठेयं नाधुना श्रवणादियोग्यतापि तव जाता दूरेतु ज्ञानयोग्यतेति तथा च वक्ष्यति कर्मण्येवाधिकारइति एतेन साङ्ख्यबुद्धेरन्तरङ्गसाधनं श्रवणादि विहाय बहिरङ्गसाधनं कर्मैव भगवता किमित्यर्जुनायोपदिश्यतइति निरस्तं कर्मबन्धं संसारमीश्वरप्रसादनिमित्तज्ञानप्राप्त्या प्रहास्यसीति प्राचां व्याख्यानेत्वध्याहारदोषः कर्मपदवैयर्थ्यं च परिहर्तव्यम् ॥ ३९ ॥ ननु तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणाविविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेति श्रुत्या विविदिषां ज्ञानं चोद्दिश्य संयोगपृथक्त्वन्यायेन सर्वकर्मणां विनियोगात्तत्र चान्तःकरणशुद्धेर्द्वारत्वान्यान्प्रति कर्मानुष्ठानं विधीयते तत्र तद्यथेह कर्मचितोलोकः क्षीयतएवमेवामुत्र पुण्यचितोलोकः क्षीयतइति श्रुतिबोधितस्य फलनाशस्य संभवात् ज्ञानं विविदिषां चोद्दिश्य क्रियमाणस्य यज्ञादेः काम्यत्वात्सर्वाङ्गोपसंहारेणानुष्ठेयस्य यत्किंचिदङ्गासंपत्तावपि वैगुण्योपपत्तेः यज्ञेनेत्यादिवाक्यविहितानां च सर्वेषां कर्मणामेकेन पुरुषायुषपर्यवसानेपि कर्तुमशक्यत्वात् कुतः कर्मबन्धं प्रहास्यसीतिफलप्रत्याशेत्यतआह भग-

नेहाभिक्रमनाशोस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ॥ स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ४० ॥

वान् अभिक्रम्यते कर्मणा प्रारभ्यते यत्फलं सोभिक्रमस्तस्य नाशस्तद्यथेहेत्यादिना प्रतिपादितः इह निष्कामकर्मयोगे नास्ति एतत्फलस्य शुद्धेः पापक्षयरूपत्वेन, लोकशब्दवाच्यभोग्यत्वाभावेन च क्षयासंभवात् वेदनपर्यन्तायाएव विविदिषायाः कर्मफलत्वाद्वेदनस्य चाव्यवधानेनाज्ञाननिवृत्तिफलजनकस्य फलमजनयित्वा नाशासंभवादिह फलनाशोनास्तीति साधूक्तं तदुक्तं 'तद्यथेहेति या निन्दा सा फले न तु कर्मणि फलेच्छां तु परित्यज्य कृतं कर्म विशुद्धिकृदिति' तथा प्रत्यवायः अङ्गवैगुण्यानिबन्धन वैगुण्यमिह न विद्यते तमितिवाक्येन नित्यानामेवोपात्तदुरितक्षयद्वारेण विविदिषायां विनियोगात् तत्र च सर्वाङ्गोपसंहारानियमाभावात् काम्यानामपि संयोगपृथक्त्वन्यायेन विनियोगइति पक्षेपि फलाभिसन्धिरहितत्वेन तेषां नित्यतुल्यत्वात् न हि काम्यनित्याग्निहोत्रयोः स्वतः कश्चिद्विशेषोस्ति फलाभिसन्धितदभावाभ्यामेव तुकाम्यत्वनित्यत्वव्यपदेशः इदं च पक्षद्वयमुक्तं वार्त्तिके 'वेदानुवचनादीनामैकात्म्यज्ञानजन्मने तमतामितिवाक्येन नित्यानां वक्ष्यते विधिः' यद्वा 'विविदिशार्थत्वं काम्यानामपि कर्मणां तमेतमिति वाक्येन संयोगस्य पृथक्त्वतइति' तथा

च फलाभिसन्धिना क्रियमाणएव कर्मणि सर्वाङ्गोपसंहारनियमात् तद्विलक्षणे शुद्ध्यर्थे कर्मणि प्रतिनिध्यादिना समाप्तिसंभवान्नागमवैगुण्यनिमित्तः प्रत्यवायोस्तीत्यर्थः तथा अस्य शुध्यर्थस्य धर्मस्य तमेतमित्यादिवाक्यविहितस्य मध्ये स्वल्पमपि सङ्कुच्येतिकर्तव्यतयावा यथाशक्तिभगवदाराधनार्थं किञ्चिदप्यनुष्ठितं सत् महतः संसारभयात्त्रायते भगवत्प्रसादसम्पादनेनानुष्ठातारं रक्षति 'सर्वपापप्रसक्तोपि ध्यायन्निमिषमच्युतं भूयस्तपस्वी भवति पङ्क्तिपावनपावनइत्यादिस्मृतेः' तमेतमिति वाक्ये समुच्चयविधायकाभावाच्च अशुद्धितारतम्यादेवानुष्ठानतारतम्योपपत्तेर्युक्तमुक्तं कर्मबन्धं प्रहास्यसीति ॥ ४० ॥ एतदुपपादनाय तमेतमितिवाक्यविहितानामेकार्थत्वमाह हेकुरुनन्दन इह श्रेयोमार्गे तमेतमितिवाक्ये वा व्यवसायात्मिका आत्मतत्वनिश्चयात्मिका बुद्धिरेकैव चतुर्णामाश्रमाणां साध्याविवक्षितवेदानुवचनेनेत्यादौ तृतीयाविभक्त्या प्रत्येकं निरपेक्षसाधनत्वबोधनात् भिन्नार्थत्वे हि समुच्चयः स्यात् एकार्थत्वेपि दर्शपूर्णमासाभ्यामितिवत् द्वन्द्वसमासेन यदग्नये च प्रजापतये चेतिवचशब्देन न तथात्र किञ्चित्प्रमाणमस्तीत्यर्थः साङ्ख्यविषया योगविषया च बुद्धिरेकफलत्वादेका व्यवसायात्मिका सर्वविपरीतबुद्धीनां बाधिका निर्दोषवेदवाक्यसमुत्थत्वा दितरास्त्वव्यवसायिनां बुद्धयोबाध्याइत्यर्थइति भाष्यकृतः

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्द ॥ बहुशाखाह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१ ॥
यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चिताः ॥ वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ ४२ ॥

अन्ये तु परमेश्वराराधनेनैव संसारं तरिष्यामीति निश्चयात्मिका एकनिष्ठैव बुद्धिरिह कर्मयोगे भवतीत्यर्थमाहुःसर्वथापि तु ज्ञानकाण्डानुसारेण स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतोभयादित्युपपन्नं कर्मकाण्डे पुनः बहुशाखः अनेकभेदः कामानामनेकभेदत्वात् अनन्ताश्च कर्मफलगुणफलादिप्रकारोपशाखाभेदात् बुद्धयोभवन्त्यव्यवसायिनां तत्फलकामानां बुद्धीनामानन्त्यप्रसिद्धिद्योतनार्थोहि शब्दः अतः काम्यकर्मापेक्षया महद्वैलक्षण्यं शुद्ध्यर्थकर्मणामित्याभिप्रायः ॥ ४१ ॥ अव्यवसायिनामपि व्यवसायात्मिका बुद्धिः कुतोन भवति प्रमाणस्य तुल्यत्वादित्याशङ्क्य प्रतिबन्धकसद्भावान्न भवतीत्याह त्रिभिः यामिमां वाचं प्रवदन्ति तया वाचापहृतचेतसामापिपश्चितां व्यवसायात्मिका बुद्धिर्न भवतीत्यन्वयः इमामध्ययनविध्युपात्तत्वेन प्रसिद्धां पुष्पितां पुष्पितपलाशवदापातरमणीयां साध्यसाधनसंबन्धप्रतिभानान्निरतिशयफलाभावाच्च कुतोनिरतिशयफलत्वाभावस्तदाह जन्मकर्मफलप्रदां जन्म चापूर्वशरीरेन्द्रियादिसंबन्धलक्षणं तदधीनं च कर्म तत्तद्वर्णाश्रमाभिमानानिमित्तं तदधीनं च फलं पुत्रपशुस्वर्गादिलक्षणं विनश्वरं तानि प्रकर्षेण घटीयन्त्रवदविच्छेदेन ददातीति तथा तां

कुतएवमतआह भोगैश्वर्यगतिं प्रति क्रियाविशेषबहुलां अमृतपानोर्वशीविहारपारिजातपरिमलादीनिबन्धनोयोभोगस्तत्कारणं च यदैश्वर्य देवादिस्वामित्वं तयोर्गतिं प्राप्तिं प्रति सानधभूतायेे क्रियाविशेषाअग्निहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादयस्तैर्बहुलां विस्तृतां अतिबाहुल्येन भोगैश्वर्यसाधनाक्रियाकलापप्रतिपादिकामिति यावत् कर्मकाण्डस्य हि ज्ञानकाण्डापेक्षया सर्वत्रातिविस्तृतत्वं प्रसिद्धं एतादृशीं कर्मकाण्डलक्षणां वाचं प्रवदन्ति प्रकृष्टां परमार्थस्वर्गादिफलामभ्युपगच्छन्ति के ये अविपश्चितः विचारजन्यतात्पर्यपरिज्ञानशून्याः अतएव वेदवादरताः वेदे ये सन्ति वादाअर्थवादाः अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवतीत्येवमादयस्तेष्वेव रतावेदार्थ सत्यत्वेन एवमेवैतादिति मिथ्याविश्वासेनासन्तुष्टाः हे पार्थ अतएव नान्यदस्तीति वादिनः कर्मकाण्डापेक्षया नास्त्यन्यत् ज्ञानकाण्डं सर्वस्यापि वेदस्य कार्यपरत्वात् कर्मफलापेक्षया च नास्त्यन्यन्निरतिशयं ज्ञानफलमिति वदनशीलाः महता प्रबन्धेन ज्ञानकाण्डविरुद्धार्थभाषिणइत्यर्थः कुतोमोक्षद्वेषिणस्ते यतः कामात्मानः काम्यमानविषयशताकुलचित्तत्वेन काममयाः एवंसति मोक्षमपि कुतोन कामयन्ते यतः स्वर्गपराः स्वर्गएवोर्वश्याद्युपेतत्वेन परउत्कृष्टोयेषांते तथा स्वर्गातिरिक्तपुरुषार्थोनास्तीति भ्राम्यन्तोविवेकवैराग्याभावान्मोक्षकथामपि सोढुमक्षमाइति

कामात्मानः स्वर्गपराजन्मकर्मफलप्रदाम् ॥ क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति॥ ४३ ॥
भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् ॥ व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥४४ ॥

यावत् तेषां च पूर्वोक्तभोगैश्वर्ययोः प्रसक्तानां क्षयित्वादिदोषादर्शनेन निविष्टान्तःकरणानां तया क्रियाविशेषबहुलया वाचापहृतमाच्छादितं चेतोविवेकज्ञानं येषां तथाभूतानां अर्थवादाः स्तुत्यर्थाः तात्पर्य बिषये प्रमाणान्तराबाधिते वेदस्य प्रामाण्यमिति सुप्रसिद्धमपि ज्ञातुमशक्तानां समाधावन्तःकरणे व्यवसायात्मिका बुद्धिर्न विधीयते न भवतीत्यर्थः समाधिविषया व्यवसायात्मिका बुद्धिस्तेषां न भवतीति वा अधिकरणे विषये वा सप्तम्यास्तुल्यत्वात् विधीयतइति कर्मकर्तरिलकारः समाधीयतेऽस्मिन् सर्वमिति व्युत्पत्त्या समाधिरन्तःकरणं वा परमात्मावेति नाप्रसिद्धार्थकल्पनं अहं ब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिस्तन्निमित्तं व्यवसायात्मिका बुद्धिर्नोत्पद्यतइति व्याख्याने तु रूढिरेवाहता अयंभावः यद्यपि काम्यान्याग्निहोत्रादीनि शुद्धयर्थेभ्योन विशिष्यन्ते तथापि फलाभिसन्धिदोषान्नाशयशुद्धिं संपादयन्ति भोगानुगुणातु शुद्धिर्न ज्ञानोपयोगिनी एतदेव दर्शयितुं भोगैश्वर्यप्रसक्तानामिति पुनरुपात्तं फलाभिसन्धिमन्तरेण तु कृतानि ज्ञानोपयोगिनीं शुद्धिमादधतीति सिद्धं विपश्चिदविपश्चितोः फलवैलक्षण्यं विस्तरेणचैतदग्रे प्रतिपादयिष्यते ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ननु

सकामानां माभूदाशयदोषाद्व्यवसायात्मिका बुद्धिः निष्कामानां तु व्यवसायात्मकबुद्ध्या कर्म कुर्वतां कर्मस्वाभाव्यात्स्वर्गादिफलप्राप्तौ ज्ञानप्रतिबन्धः समानइत्याशङ्क्याह त्रयाणां गुणानां कर्म त्रैगुण्यं काम मूलः संसारः सएव प्रकाश्यत्वेन विषयोयेषां तादृशाः वेदाः कर्मकाण्डात्मकाः योयत्फलकामस्तस्यैव तत्फलं बोधयन्तीत्यर्थः न हिसर्वेभ्यः कामेभ्योदर्शपूर्णमासाविति विनियोगेपि सकृदनुष्ठानात्सर्वफलप्राप्तिर्भवति तत्तत्कामनाविरहात् यत्फलकामनयानुतिष्ठति तदेव फलं तस्मिन्प्रयोगइतिस्थितं योगसिद्ध्यधिकरणे यस्मादेवं कामनाविरहे फलविरहः तस्मात्त्वं निस्त्रैगुण्योनिष्कामोभव हे अर्जुन एतेन कर्मस्वाभाव्यात्संसारोनिरस्तः ननु शीतोष्णादिद्वन्द्वप्रतीकाराय वस्त्राद्यपेक्षणात्कुतोनिष्कामत्वमतआह निर्द्वन्द्वः सर्वत्र भवेति संबध्यते मात्रास्पर्शास्त्वित्युक्तन्यायेन शीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुर्भव असह्यं दुःखं कथं वा सोढव्यमित्यपेक्षायामाह नित्यसत्त्वस्थः नित्यमचञ्चलं यत्सत्त्वं धैर्यापरपर्यायं तस्मिंस्तिष्ठतीति तथा रजस्तमोभ्यामाभिभूतसत्वोहि शीतोष्णादिपीडया मरिष्यामीति मन्वानोधर्माद्विमुखोभवति त्वं तु रजस्तमसी अभिभूय सत्त्वमात्रालम्बनोभव ननु शीतोष्णादिसहनेपि क्षुत्पिपासादिप्रतीकारार्थं किंचिदनुपात्तमुपादेयमुपात्तं च रक्षणीयमिति तदर्थं यत्ने क्रियमाणे कुतः सत्त्वमित्यतआह निर्योगक्षेमः अलब्धलाभोयोगः लब्धपरिरक्षणं क्षेमस्तद्रहितोभव चित्तविक्षेपकारिपरिग्रहरहितोभवेत्यर्थः न चैवं चिन्ता कर्तव्या कथमेवं सति जीविष्यामीति यतः सर्वान्त-

त्रैगुण्यविषयावेदानिस्त्रैगुण्योभवार्जुन ॥ निर्द्वन्द्वोनित्यसत्त्वस्थोनिर्योगक्षेमआत्मवान् ॥ ४५ ॥

र्यामी परमेश्वरएव तव योगक्षेमादिनिर्वाहयिष्यतीत्याह आत्मवान् आत्मा परमात्मा ध्येयत्वेन योगक्षेमादिनिर्वाहकत्वेन च वर्तते यस्य सआत्मवान् सर्वकामनापरित्यागेन परमेश्वरमाराधयतोमम सएव देहयात्रामात्रमपेक्षितं सम्पादयिष्यतीति निश्चित्य निश्चिन्तोभवेत्यर्थः आत्मवानप्रमत्तोभवेति वा ॥ ४५ ॥ न चैवं शङ्कनीयं सर्वकामनापरित्यागेन कर्मकुर्वन्नहं तैस्तैः कर्मजनितैरानन्दैर्वञ्चितः स्यामिति यस्मात् उदपाने क्षुद्रजलाशये जातावेकवचनं यावानर्थः यावत्स्नानपानादिप्रयोजनं भवति सर्वतः संप्लुतोदके महति जलाशये तावानर्थोभवत्येव यथा हि पर्वतनिर्झराः सर्वतः स्रवन्तः क्वचिदुपत्यकायामेकत्र मिलन्ति तत्र प्रत्येकं जायमानमुदकप्रयोजनं समुदिते सुतरां भवति सर्वेषां निर्झराणामेकत्रैव कासारेन्तर्भावात् एवं सर्वेषु वेदेषु वेदोक्तेषु काम्यकर्मसु यावानर्थोहैरण्यगर्भानन्दपर्यन्तः तावान्विजानतो ब्रह्मतत्वं साक्षात्कृतवतोब्राह्मणस्य ब्रह्मबुभूषोर्भवत्येव क्षुद्रानन्दानां ब्रह्मानन्दांशत्वात्तत्र क्षुद्रानन्दानामन्तर्भावात् ‘ एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः ’ एकस्याप्यानन्दस्याविद्याकल्पिततत्तदुपाधिपरिच्छेदमादायांशांशिवद्व्यपदेशआकाशस्येव घटाद्यवच्छेदकल्पनया तथा च निष्कामकर्मभिः शुद्धान्तःकरणस्य तवात्मज्ञानोदये परब्रह्मानन्दप्राप्तिः स्यात्तयैव च सर्वानन्दप्राप्तौ न

क्षुद्रानन्दाप्राप्तिनिबन्धनवैय्यग्र्याचावकाशः अतः परमानन्दप्रापकाय तत्त्वज्ञायाय निष्कामकर्माणि कुर्वित्यभिप्रायः अत्र यथा तथा भवतीति पदत्रयाध्याहारः यावान् तावानीति पदद्वयानुषङ्गश्च दार्ष्टान्तिके द्रष्टव्यः ॥ ४६ ॥ ननु निष्कामकर्मभिरात्मज्ञानं सम्पाद्य परमानन्दप्राप्तिः क्रियतेचेत्तदात्मज्ञानमेव तर्हि सम्पाद्यं किं बह्वायासैः कर्मभिर्बहिरङ्गसाधनभूतैरित्याशङ्क्याह तेतवाशुद्धान्तः करणस्य तात्त्विकज्ञानोत्पत्त्ययोग्यस्य कर्मण्येवान्तःकरणशोधकेधिकारोमयेदं कर्तव्यमिति बोधोस्तु न ज्ञाननिष्ठारूपे वेदान्तवाक्यविचारादौ कर्म च कुर्वतस्तव तत्फलेषु स्वर्गादिषु कदाचन कस्यांचिदप्यवस्थायां कर्मानुष्ठानात्प्रागूर्ध्वं तत्काले वा अधिकारोमयेदं भोक्तव्यमिति बोधोमास्तु ननुमयेदं भोक्तव्यमिति बुद्ध्यभावेपि कर्म स्वसामर्थ्यादेव फलं जनयिष्यतीति चेन्नेत्याह मा कर्मफलहेतुर्भूः फलकामनया हि कर्म कुर्वन्फलस्य हेतुरुत्पादकोभवति त्वं तु निष्कामः सन् कर्मफलहेतुर्माभूः न हि निष्कामेन भगवदर्पणबुद्ध्या कृतं कर्म फलाय कल्पतइत्युक्तं फलाभावेपि कर्मणां मा ते सङ्गोस्त्वकर्माणि यदिफलं नेष्यते किं कर्मणा दुःखरूपेणेति अकरणे तव प्रीतिर्माभूत्॥ ४७ ॥ पूर्वोक्तमेव विवृणोति हे धनञ्जय त्वं योगस्थः सन् सङ्गं फलाभिलाषं कर्तृत्वाभिनिवेशं च त्यक्त्वा कर्माणि कुरु अत्र बहुवचनात्कर्म-

यावानर्थउदपाने सर्वतः संप्लुतोदके ॥ तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६ ॥
कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ॥ मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोस्त्वकर्मणि ॥ ४७॥

ण्येवाधिकारस्तइत्यत्र जातावेकवचनं सङ्गत्यागोपायमाह सिद्ध्यसिद्ध्योः समोभूत्वा फलसिद्धौ हर्षं फलासिद्धौ च विषादं त्यक्त्वा केवलमीश्वराराधनबुद्ध्या कर्माणि कुर्वित्यर्थः ननु योगशब्देन प्राक्कर्मोक्तं अत्र तु योगस्थः कर्माणि कुर्वित्युच्यते अतः कथमेतब्दोद्धुं शक्यमित्यतआह समत्वं योगउच्यते यदेतत् सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वं इदमेव योगस्थइत्यत्र योगशब्देनोच्यते न तु कर्मेति न कोपि विरोधइत्यर्थः अत्र पूर्वार्धस्योत्तरार्धेन व्याख्यानं क्रियतइत्यपौनरुक्त्यामिति भाष्यकारीयः पन्थाः सुखदुःखे समे कृत्वेत्यत्र जयाजयसाम्येन युद्धमात्रकर्तव्यता प्रकृतत्वादुक्ता इह तु दृष्टादृष्टसर्वफलपरित्यागेन सर्वकर्मकर्तव्यतेति विशेषः ॥ ४८ ॥ ननु किं कर्मानुष्ठानमेव पुरुषार्थोयेन निष्फलमेव सदा कर्तव्यमित्युच्यते ' प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोपि प्रवर्ततइति ' न्यायात् तद्वरं फलकामनयैव कर्मानुष्ठानमिति चेन्नेत्याह बुद्धियोगात् आत्मबुद्धिसाधनभूतान्निष्कामकर्मयोगात् दूरेणातिविप्रकर्षेणावरमधमं कर्म फलाभिसन्धिना क्रियमाणं जन्ममरणहेतुभूतं अथवा परमात्मबुद्धियोगाद्दूरेणावरं सर्वमपि कर्म हि यस्मात् हे धनंजय तस्मात्

बुद्धौ परमात्मबुद्धौ सर्वानर्थनिवर्तकायां शरणं प्रतिबन्धकपापक्षयेण रक्षकं निष्कामकर्मयोगं आन्विच्छ कर्तुमिच्छ ये तु फलहेतवः फलकामाः अवरं कर्म कुर्वंति ते कृपणाः सर्वदा जन्ममरणादिघटीयन्त्रभ्रमणेन परवशा अत्यन्तदीनाइत्यर्थः 'योवाएतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माल्लोकात्प्रैति सकृपणइति श्रुतेः' तथा च त्वमपि कृपणोमाभूः किन्तु सर्वानर्थनिवर्तकात्मज्ञानोत्पादकं निष्कामकर्मयोगमेवानुतिष्ठेत्यभिप्रायः यथाहि कृपणाजनाः अतिदुःखेन धनमर्जयन्तोयत्किंचिद्दृष्टसुखमात्रलोभेन दानादिजानितं महत्सुखमनुभवितुं नशक्नुवन्ती त्यात्मानमेव वञ्चयन्ति तथा महता दुःखेन कर्माणि कुर्वाणाः क्षुद्रफलमात्रलोभेन परमानन्दानुभवेन वञ्चिताइत्यहोदौर्भाग्यं मौढ्यं च तेषामिति कृपणपदेन ध्वनितम् ॥ ४९ ॥ एवं बुद्धियोगाभावे दोषमुक्त्वा तद्भावे गुणमाह इह कर्मसु बुद्धियुक्तः समत्वबुद्ध्या युक्तोजहाति परित्यजति उभे सुकृतदुष्कृते पुण्यापापे सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण यस्मादेवं तस्मात्समत्वबुद्धियोगाय त्वं युज्यस्व घटस्व उद्युक्तोभव यस्मादीदृशःसमत्वबुद्धियोगईश्वरार्पितचेतसः कर्मसु प्रवर्तमानस्य कौशलं कुशलभावः यद्बन्धहेतूनामपि कर्मणां तदभावोमो-

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय ॥ सिद्ध्यसिद्ध्योः समोभूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ ४८ ॥ दूरण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय ॥ बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४९ ॥

क्षपर्यवसायित्वं च तन्महत्कौशलं समत्वबुद्धियुक्तः कर्मयोगः कर्मात्मापि सन् दुष्कर्मक्षयं करोतीति महाकुशलस्त्वं तु न कुशलोयतश्चेतनोपिसन् सजातीयदुष्टक्षयं न करोषीति व्यतिरेकोत्र ध्वनितः अथवा इह समत्वबुद्धियुक्ते कर्माणि कृते सति सत्त्वशुद्धिद्वारेण बुद्धियुक्तः परमात्मसाक्षात्कारवान्सन् जहात्युभे सुकृतदुष्कृते तस्मात्समत्वबुद्धियुक्ताय कर्मयोगाय युज्यस्व यस्मात् कर्मसु मध्ये समत्वबुद्धियुक्तः कर्मयोगः कौशलं कुशलः दुष्टकर्मनिवारणचतुरइत्यर्थः ॥ ५० ॥ ननु दुष्कृतहानमपेक्षितं न तु सुकृतहानं पुरुषार्थभ्रंशापत्तेरित्याशङ्क्य तुच्छफलत्यागेन परमपुरुषार्थप्राप्तिं फलमाह समत्वबुद्धियुक्ताहि यस्मात्कर्मजं फलं त्यक्त्वा केवलमीश्वराराधनार्थं कर्माणि कुर्वाणाः सत्वशुद्धिद्वारेण मनीषिणस्तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यात्ममनीषावन्तोभवन्ति तादृशाश्च सन्तोजन्मात्मकेन बन्धेन विनिर्मुक्ताः विशेषेणात्यन्तिकत्वलक्षणेन निरवशेषं मुक्ताः पदं पदनीयमात्मतत्त्वमानन्दरूपं ब्रह्म अनामयं अविद्यातत्कार्यात्मकरोगरहितमभयं मोक्षाख्यं पुरुषार्थं गच्छ-

न्त्यभेदेन प्राप्नुवन्तीत्यर्थः यस्मादेवं फलकामनां त्यक्त्वासमत्वबुद्धया कर्माण्यनुतिष्ठन्तस्तैः कृतान्तःकरणशुद्धयस्तत्त्वमस्यादिप्रमाणोत्पन्नात्मतत्त्वज्ञानाविनष्टाज्ञानतत्कार्याः सन्तः सकलनर्थनिवृत्तिपरमानन्दप्राप्तिरूपं मोक्षाख्यं विष्णोः परमं पदं गच्छन्ति तस्मात्त्वमपि यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मइत्युक्तेः श्रेयोजिज्ञासुरेवंविधं कर्मयोगमनुतिष्ठेति भगवतोभिप्रायः ॥ ५१ ॥ एवं कर्माण्यनुतिष्ठतः कदा मे सत्त्वशुद्धिः स्यादित्यतआह न ह्येतावता कालेन सत्त्वशुद्धिर्भवतीति कालनियमोस्ति किंतु यस्मिन् काले ते तव बुद्धिरन्तःकरणं मोहकलिलं व्यतितरिष्यति अविवेकात्मकं कालुष्यं अहमिदं ममेदमित्याद्यज्ञानविलसितमतिगहनं व्यतिक्रमिष्यीत रजस्तमोमलमपहाय शुद्धभावमापत्स्यनइति यावत् तदा तस्मिन् काले श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च कर्मफलस्य निर्वेदं वैतृष्ण्यं गन्तासि प्राप्तासि (प्राप्नोषि) परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान् ब्रह्मणोनिर्वेदमायादिति श्रुतेः निर्वेदेन फलेनान्तःकरणशुद्धिं ज्ञास्यसीत्यभिप्रायः ॥ ५२ ॥ अन्तःकरणशुध्यैवं जातनिर्वेदस्यकदा ज्ञानप्राप्तिरित्यपेक्षायामाह ते तव बुद्धिः श्रुतिभिर्नानाविधफलश्रवणैरविचारिततात्पर्यैर्विप्रतिपन्ना अनेकविधसंशयविपर्यासवत्त्वेन विक्षिप्ता प्राक् यदा यस्मिन् काले शुद्धिजविवेकजनितेन दोषदर्शनेन तं विक्षेपं परित्यज्य समाधौ परमात्मनि निश्चला जाग्रत्स्वप्रदर्शन-

बुद्धियुक्तोजहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ॥ तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥५०॥
कर्मजं बुद्धियुक्ताहिं फलं त्यक्त्वा मनीषिणः॥जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ५१

लक्षणविक्षेपरहिता अचला सुषुप्तिमूर्च्छास्तब्धीभावादिरूपलयलक्षणचलनराहिता सती स्थास्यति लयविक्षेपलक्षणौ दोषौ परित्यज्य समाहिता भविष्यतीति यावत् अथवा निश्चला संभावनाविपरीतभावनाराहिता अचला दीर्घकालादरनैरन्तर्यसत्कारसेवनैर्विजातीयप्रत्ययादूषिता सती निर्वातप्रदीपमदात्मनि स्थास्यतीति योजना तदा तस्मिन्काले योगं जीवपरमात्मैक्यलक्षणं तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यमखण्डसाक्षात्कारं सर्वयोगफलमवाप्स्यसि तदा पुनः साध्यान्तरभावात् कृतकृत्यः स्थितप्रज्ञोभविष्यसीत्यभिप्रायः ॥ ५३ ॥ एवं लब्धावसरः स्थितप्रज्ञलक्षणं ज्ञातुमर्जुनउवाच यान्येव हि जीवन्मुक्तानां लक्षणाणि तान्येव मुमुक्षुणां मोक्षोपायभूतानीति मन्वानः स्थिता निश्चलाहं ब्रह्मास्मिति प्रज्ञा यस्य सस्थितप्रज्ञोऽवस्थाद्वयवान् समाधिस्थोव्युत्त्थितचित्तश्चेति अतोविशिनष्टि समाधिस्थस्य स्थितप्रज्ञस्य काभाषा लक्षणं समाधिस्थः स्थितप्रज्ञः केन लक्षणेनान्यैर्व्यवह्रियतइत्यर्थः सच व्युत्त्थितचित्तः स्थितधीः स्थितप्रज्ञः स्वयं किं प्रभाषेत स्तुतिनिन्दादावभिनन्दनद्वेषादिलक्षणं किं कथं प्रभाषते सर्वत्र संभावनायां लिङ् तथा किमासीतेति व्युत्त्थितचित्तनिग्रहाय कथं बहिरिन्द्रियाणां निग्रहं करोति त-

निग्रहाभावकाले च किं व्रजेत कथं विषयान्प्राप्नोति तत्कर्तृकभाषणासनव्रजनानि मूढजनविलक्षणानि कीदृशानीत्यर्थः तदेवं चत्वारः प्रश्नाः समाधिस्थे स्थितप्रज्ञे एकः व्युत्थिते स्थितप्रज्ञे त्रयइति केशवेति संबोधयन् सर्वान्तर्यामितया त्वमेवेतादृशं रहस्यं वक्तुं समर्थोसीति सूचयति ॥ ५४ ॥ एतेषां चतुर्णां प्रश्नानां क्रमेणोत्तरं भगवानुवाच यावदध्यायसमाप्ति कामान् कामसङ्कल्पादीन्मनोवृत्तिविशेषान् प्रमाणविपर्ययविकल्पनिन्द्रास्मृतिभेदेन तन्त्रान्तरे पञ्चधा पपाञ्चितान् सर्वान्निरवशेषान्प्रकर्षेण कारणबाधेन यदा जहाति परित्यजति सर्ववृत्तिशून्यएव यदा भवति स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते समाधिस्थइति शेषः कामानामनात्मधर्मत्वेन परित्यागयोग्यतामाह मनोगतानिति यदि ह्यात्मधर्माः स्युस्तदा न त्यक्तुं शक्येरन् वन्हयौष्ण्यवात् स्वाभाविकत्वात् मनसस्तु धर्माएते अतस्तत्परित्यागेन परित्यक्तुं शक्याएवेत्यर्थः ननु स्थितप्रज्ञस्य मुखप्रसादलिङ्गम्यः सन्तोषविशेषः प्रतीयते सकथं सर्वकामपरित्यागे स्यादित्यतआह आत्मन्येव परमानन्दरुपे नत्वनात्मनि तुच्छे आत्मना स्वप्रकाशाचिद्रूपेण भासमाने नतु वृत्त्या तुष्टः परितृप्तः परमपुरुषार्थलाभात् तथा च श्रुतिः यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा-

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति॥तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥५२॥ श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ॥ समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥५२ ॥ अर्जुनउवाच ॥ स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ॥ स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम् ॥ ५४ ॥

येस्य हृदि श्रिताः ' अथ मर्त्योमृतोभवत्यत्र ब्रह्म समश्नुतइति ' तथा च समाधिस्थः स्थितप्रज्ञएवंविधैर्लक्षणवाचिभिः शब्दैर्भाष्यतइति प्रथम प्रश्नस्योत्तरम् ॥ ५५ ॥ इदानीं व्युत्थितस्य स्थितप्रज्ञस्य भाषणोपवेशनगमनानि मूढजनविलक्षणानि व्याख्येयानि तत्र किं प्रभाषेतेत्यस्योत्तरमाह द्वाभ्यां दुःखानि त्रिविधानि शोकमोहज्वरशिरोरोगादिनिमित्तान्याध्यात्मिकानि व्याघ्रसर्पादियुक्तान्याधिभौतिकानि अतिवातातिवृष्ट्याद्याहेतुकान्याधिदैविकानि तेषु दुःखेषु रजः परिणामसन्तापात्मकाचित्तवृत्तिविशेषेषु प्रारब्धपापकर्मप्रापितेषु नोद्विग्नं दुःखपरिहाराक्षमतया व्याकुलं न भवति मनोयस्य सोनुद्विग्नमनाः अविवेकिनोहि दुःखप्राप्तौ सत्यामहो पापोहं धिङ्मां दुरात्मानमेतादृशदुःखभागिनं कोमे दुःखमीदृशं निराकुर्यादित्यनुतापात्मकोभ्रान्तिरूपस्तामसचित्तवृत्तिविशेषउद्वेगाख्योजायते यद्ययं पापानुष्ठानसमयेस्यात्तदा तत्प्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वेन सफलः स्यात् भोगकाले तु भवेत्कारणे सति कार्यस्योच्छेत्तुनशक्यत्वान्निष्प्रयोजने दुःखकारणे सत्यपि

किमिति मम दुःखं जायतइति अविवेकभ्रमरूपत्वान्न विवेकिनः स्थितप्रज्ञस्य संभवति दुःखमात्रं हि प्रारब्धकर्मणा प्राप्यते नतु तदु-
त्तरकालीनोभ्रमोपि ननु दुःखान्तरकारणत्वात्सो पिप्रारब्धकर्मान्तरेण प्राप्यतामिति चेत् न स्थितप्रज्ञस्य भ्रमोपादानाज्ञाननाशेन भ्रमा-
सम्भवात्तज्जन्यदुःखप्रापकप्रारब्धाभावात् यथा कथंचिद्देहयात्रामानिर्वाहकप्रारब्धकर्मफलस्य भ्रमाभावेपि बाधितानुवृत्त्योपपत्तेरिति
विस्तरेणाग्रे वक्ष्यते तथा सुखेषु सत्त्वपरिणामरूपप्रीत्यात्मकाचित्तवृत्तिविशेषेषु त्रिविधेषु प्रारब्धपुण्यकर्मप्रापितेषु विगतस्पृहः आगामित-
ज्जातीयसुखस्पृहारहितः स्पृहाहि नाम सुखानुभावकाले तज्जातीयसुखस्य कारणं धर्ममननुष्ठाय वृथैव तदाकाङ्क्षारूपउद्वेगोविवेकिनोन
संभवति तथैवासति कारणे कार्यं भूयादिति वृथाकाङ्क्षारूपा तृष्णात्मिका स्पृहापि नोपपद्यते प्रारब्धकर्मणः सुखमात्राप्रापकत्वात् हर्षा-
त्मिका वा चित्तवृत्तिः स्पृहाशब्देनोक्ता सापि भ्रान्तिरेव अहो धन्योहं यस्य ममेदृशं सुखमुपस्थितं कोवा मया तुल्यस्त्रिभुवने केन वो-
पायेन ममेदृशं सुखं नविच्छिद्येतेत्येवमात्मिकोत्फुल्लतारूपा तामसी चित्तवृत्तिः अतएवोक्तं भाष्ये नाग्निरिवेन्धनाद्याधाने यः सुखान्य-
नुविवर्धते सविगतस्पृहइति वक्ष्यति च न प्रहृष्येत् प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियमिति सापि न विवेकिनः संभवति भ्रान्तित्वात्

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान ॥ आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥

तथा वीतरागभयक्रोधः रागः शोभनाध्यासनिबन्धनोविपयेषु रञ्जनात्मकश्चित्तवृत्तिविशेषोत्पन्नाभिनिवेशरूपः रागाविषयस्य नाशके समु-
पस्थिते तन्निवारणासामर्थ्यमात्मनोमन्यमानस्य दैन्यात्मकश्चित्तवृत्तिविशेषोभयं एवं रागविषयविनाशके समुपस्थिते तन्निवारणसामर्थ्य-
मात्मनोमन्यमानस्याभिज्वलनात्मकश्चित्तवृत्तिविशेषः क्रोधः ते सर्वे विपर्ययरूपत्वाद्विगतायस्मात् सतथा एतादृशोमुनिर्मननशीलः सन्यासी
स्थितप्रज्ञउच्यते एवंलक्षणः स्थितधीः स्वानुभवप्रकटनेन शिष्यशिक्षार्थमनुद्वेगनिस्पृहत्वादिवाचः प्रभाषतइत्यन्वयउक्तः एवं चान्योपि
मुमुक्षुर्दुःखे नोद्विजेत् न प्रहृष्येत् रागभयक्रोधरहितश्चभवेदित्यभिप्रायः ॥ ५६ ॥ किं च सर्वदेहेषु जीवनादिष्वपि योमुनिरनभिस्नेहः य-
स्मिन्सत्यन्यदीये हानिवृद्धी स्वस्मिन्नारोप्येते सतादृशोन्यविषयः प्रेमापरपर्यायस्तामसोवृत्तिविशेषः स्नेहः सर्वप्रकारेण तद्रहितोऽनभिस्नेहः
भगवति परमात्मनि तु सर्वथाभिस्नेहवान्भवेदेव अनात्मस्नेहाभावस्यतदर्थत्वादितिद्रष्टव्यं तत्तत्प्रारब्धकर्मपरिप्रापितं शुभं सुखहेतुं विषयं
प्राप्यनाभि नन्दति हर्षविशेषपुरस्सरं न पशंसति अशुभं दुःखहेतुं विषयं प्राप्य न द्वेष्टि अन्तरसूयापूर्वकं न निन्दति अज्ञस्य हि

सुखहेतुर्यः स्वकलत्रादिः सशुभोविषयस्तद्गुणकथनादिप्रवर्तिका धीवृत्तिर्भ्रान्तिरूपाभिनन्दः सच तामसः तद्गुणकथनादेः परप्ररोचनार्थत्वाभावेन व्यर्थत्वात् एवमसूयोत्पादनेन दुःखहेतुः परकीयविद्याप्रकर्षादिरेनं प्रत्यशुभोविषयस्तं निन्दादिप्रवर्तिका भ्रान्तिरूपा धीवृत्तिर्द्वेषः सोपि तामसः तं निन्दायानिवारणार्थत्वाभावेन व्यर्थत्वात् तावभिनन्दद्वेषौ भ्रान्तिरूपौ तामसौ कथमभ्रान्ते शुद्धसत्वे स्थितप्रज्ञे संभवेतां तस्माद्विचालकाभावात् तस्यानभिस्नेहस्य हर्षविषाद रहितस्य मुनेः प्रज्ञा परमात्मतत्वविषया प्रतिष्ठिता फलपर्यवसायिनी स स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः एवमन्योपि मुमुक्षुः सर्वत्रानभिस्नेहोभवेत् शुभं प्राप्य न प्रशंसेत् अशुभं प्राप्य न निन्देदित्याभिप्रायः अत्र च निन्दाप्रशंसादिरूपावाचोन प्रभाषेत इति व्यतिरेकः उक्तः ॥ ५७ ॥ इदानीं किमासीतेति प्रश्नस्योत्तरं वक्तुमारभते भगवान् षड्भिः श्लोकैः तत्र प्रारब्धकर्मवशाद्व्युत्थानेन विक्षिप्तानींन्द्रियाणि पुनरुपसंहृत्य समाध्यर्थमेव स्थितप्रज्ञस्योपवेशनमिति दर्शयितुमाह अयं व्युत्थितः सर्वशः सर्वा-

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाःसुखेषु विगतस्पृहः ॥ वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥
यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ॥नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता॥५७॥
यदा संहरते चायं कूर्मोङ्गानीव सर्वशः॥इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥५८॥
विषयाविनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ॥रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥

णीन्द्रियाणि इन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यः सर्वेभ्यश्च पुनरर्थे यदा संहरते पुनरुपसंहरति सङ्कोचयाति तत्र दृष्टान्तः कुर्मोङ्गानीव तदा तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेति स्पष्टं पूर्वश्लोकाभ्यां व्युत्थानदशायामपि सकलतामसवृत्त्यभावउक्तः अधुना तु पुनः समाध्यवस्थायां सकलवृत्त्यभावइति विशेषः ॥ ५८ ॥ ननु मुढस्यापि रोगादिवशाद्विषयेभ्यइन्द्रियाणामुपसंहरणं भवति तत्कथं तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेत्युक्तं अतआह निराहारस्य इन्द्रियैर्विषया ननाहरतोदेहिनोदेहाभिमानवतोमुढस्यापि रोगिणः काष्ठतपस्विनोवा विषयाः शब्दादयोविनिवर्तन्ते किन्तु रसवर्जं रसस्तृष्णा तं वर्जयित्वा अज्ञस्य विषयानिवर्तन्ते तद्विषयोरागस्तु न निवर्ततइत्यर्थः अस्य तु स्थितप्रज्ञस्य परं पुरुषार्थं दृष्ट्वा तदेवाहमस्मीति साक्षात्कृत्य स्थितस्य रसोपि क्षुद्रसुखरागोपि निवर्तते अपिशब्दाद्विषयाश्च तथाच यावानर्थइत्यादौ व्याख्यातं एवं च सरागनिवृत्तिः स्थितप्रज्ञलक्षणमिति न मुढे व्यभिचारइत्यर्थः यस्मान्नासति परमात्मसम्यग्दर्शने सरागविषयोच्छेदः तस्मात्सरागविषयोच्छेदिकायाः सम्यग्दर्शनात्मिकायाः प्रज्ञायाः स्थैर्यं महता यत्नेन संपादयेदित्यभिप्रायः ॥ ५९ ॥ तत्र प्रज्ञास्थैर्ये बाह्येन्द्रियनिग्रहोमनोनिग्रहश्चासाधार-

णं कारणं तदुभयाभावे प्रज्ञानाशदर्शनादिति वक्तुं बाह्येन्द्रियनिग्रहाभावे प्रथमं दोषमाह हे कौन्तेय यततः भूयोभूयोविषयदोषदर्शनात्मकं यत्नं कुर्वतोपि चक्षिङोङित्वकरणादनुदात्तेऽतोनावश्यकमात्मनेपदमिति ज्ञापनात्परस्मैपदमविरुद्धं विपश्चितः अत्यन्तविवेकिनोपि पुरुषस्य मनः क्षणमात्रं विर्विकारं कृतमपि इन्द्रियाणि हरन्ति विकारं प्रापयन्ति ननु विरोधिनि विवेके सति कुतोविकारप्राप्तिस्तत्राह प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि अतिबलीयस्त्वाद्विवेकोपमर्दनक्षमाणि अतः प्रसह्य बलात्कारेण पश्यत्येव विपश्चिति स्वामिनि विवेके च रक्षके सति सर्वप्रमाथित्वादेवेन्द्रियाणि विवेकजप्रज्ञायां प्रविष्टं मनस्ततः प्रच्याव्य स्वविषयाविष्टत्वेन हरन्तीत्यर्थः हि शब्दः प्रसिद्धिं द्योतयति प्रसिद्धोह्ययमर्थोलोके यथा प्रमाथिनोदस्यवः प्रसभमेव धनिनं धनरक्षकं चाभिभूय तयोः पश्यतोरेव धनं हरन्ति तथेन्द्रियाण्यपि विषयसांनिधाने मनोहरन्तीति ॥ ६० ॥ एवं तर्हि तत्र कः प्रतीकारइत्यतआह तानि इन्द्रियाणि सर्वाणि ज्ञानकर्मसाधनभूतानि संयम्य

यततोऽह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ॥ इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥६०॥
तानि सर्वाणि संयम्य युक्तआसीत मत्परः॥ वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६१॥
ध्यायतोविषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ॥ सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोभिजायते ॥६२॥
क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः॥स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशोबुद्धिनाशात्प्रणश्यति॥६३॥

वशीकृत्य युक्तः समाहितः निगृहीतमनाः सन्नासीत निर्व्यापारास्तिष्ठेत् प्रमाथिनां कथं स्ववशीकरणमितिचेत्तत्राह मत्परइति अहं सर्वात्मा वासुदेवएव-परउत्कृष्टउपादेयोयस्य समत्परः एकान्तमद्भक्तइत्यर्थः तथा चोक्तं न वासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते क्वचिदिति यथा हि लोके बलवन्तं राजानमाश्रित्य दस्यवोनिगृह्यन्ते राजाश्रितोयमिति ज्ञात्वा च स्वयमेव तद्वश्याभवन्ति तथैव भगवन्तं सर्वान्तर्यामिणमाश्रित्य तत्प्रभावेणैव दुष्टानीन्द्रियाणि निग्राह्यानि पुनश्च भगवदाश्रितोयमिति मत्वा तानि तद्वश्यान्येव भवन्तीति भावः यथा च भगवद्भक्तेर्महाप्रभावत्वं तथा विस्तरेणाग्रे व्याख्यास्यामः इन्द्रियवशीकारे फलमाह वशेहीति स्पष्टं तदेतद्वशीकृतेन्द्रियः सन्नासीतेति किमासीतेति प्रश्नस्योत्तरमुक्तं भवति ॥ ६१ ॥ ननु मनसोबाह्येन्द्रियप्रवृत्तिद्वाराऽनर्थहेतुत्वं निगृहीतबाह्येन्द्रियस्य तूत्खातदंष्ट्रोरगवन्मनस्यनिगृहीतेपि न कापि क्षतिः बाह्योद्योगाभावेनैव कृतकृत्यत्वादतोयुक्तआसीतेति व्यर्थमुक्तमित्याशङ्क्य निगृहीतबाह्येन्द्रियस्यापि युक्तत्वाभावे सर्वानर्थप्राप्तिमाह द्वाभ्यां निगृहीतबाह्येन्द्रियस्यापि शब्दादीन् विषयान् ध्यायतोमनसा पुनःपुनश्चिन्तयतः पुंसस्तेषु विषयेषु सङ्गः आसङ्गः ममा-

त्यन्तं सुखहेतवएतइत्येवं शोभनाध्यासलक्षणप्रीतिविशेषः उपजायते सङ्गात् सुखहेतुत्वज्ञानलक्षणात् संजायते कामः ममैते भवन्त्विति तृष्णाविशेषः तस्मात् कामात् कुतश्चित्प्रतिहन्यमानात् प्रतिघातकविषयः क्रोधोभिज्वलनात्माभिजायते क्रोधाद्भवति संमोहः कार्याकार्यविवेकाभावरूपः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः स्मृतेः शास्त्राचार्योपदिष्टार्थानुसन्धानस्य विभ्रमोविचलनं विभ्रंशः तस्माच्च स्मृतिभ्रंशात् बुद्धेरैकात्म्याकारमनोवृत्तेर्नाशः विपरीतभावनोपचयदोषेण प्रतिबन्धात् अनुत्पत्तिरनुत्पन्नायाश्च फलायोग्यत्वेन विलयः बुद्धिनाशात् प्रणश्यति तस्याश्च फलभूतायाबुद्धेर्विलोपात्प्रणश्यति सर्वपुरुषार्थायोग्योभवति योहि पुरुषार्थायोग्योजातः स मृतएवेति लोके व्यवह्रियते अतः प्रणश्यतीत्युक्तं यस्मादेवं मनसोनिग्रहाभावे निगृहीतबाह्येन्द्रियस्यापि परमानर्थप्राप्तिस्तस्मान्महता प्रयत्नेन मनोनिगृण्हीयादित्यभिप्रायः अतोयुक्तमुक्तं तानि सर्वाणि संयम्य युक्तआसितेति ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ मनसि निगृहीतेतु बाह्येन्द्रियनिग्रहाभावेपि न दोषइति वदन् किं व्रजेतेत्यस्योत्तरमाहाष्टभिः योऽसमाहितचेताः सबाह्येन्द्रियाणि निगृह्यापि रागद्वेषदुष्टेन मनसा विषयांश्चिन्तयन्पुरुषार्थाद्भ्रष्टोभवति

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ॥ आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४॥
प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ॥ प्रसन्नचेतसोह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६५ ॥
नास्तिबुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना॥नचाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम्॥६६॥

विधेयात्मा तु तुशब्दः पूर्वस्माद्व्यतिरेकार्थः वशीकृतान्तःकरणस्तु आत्मवश्यैर्मनोधीनैः स्वाधीनैरिति वा रागद्वेषाभ्यां वियुक्तैर्विरहितैरिन्द्रियैः श्रोत्रादिभिर्विषयान् शब्दादीननिषिद्धान् चरन्नुपलभमानः प्रसादं प्रसन्नतां चित्तस्य स्वच्छतां परमात्मसाक्षात्कारयोग्यतामधिगच्छति रागद्वेषप्रयुक्तानि इन्द्रियाणि दोषहेतुतां प्रतिपद्यन्ते मनसि स्ववशे तु न रागद्वेषौ तयोरभावे च न तदधीनेन्द्रियप्रवृत्तिः अवर्जनीयतया तु विषयोपलम्भोन दोषमावहतीति न शुद्धिव्याघातइति भावः एतेन विषयाणां स्मरणमपि चेदनर्थकारणं सुतरां तर्हि भोगः तेन जीवनार्थं विषयान् भुञ्जानः कथमनर्थं न प्रतिपद्येतेति शङ्का निरस्ता स्वाधीनैरिन्द्रियैर्विषयान्प्राप्नोतीति च किं व्रजेतेति प्रश्नस्योत्तरमुक्तं भवति ॥ ६४ ॥ प्रसादमधिगच्छतीत्युक्तं तत्र प्रसादे सति किंस्यादित्युच्यते चित्तस्य प्रसादे स्वच्छत्वरूपे सति सर्वदुःखानामाध्यात्मिकादीनामज्ञानविलसितानां हानिर्विनाशोऽस्ययतेरुपजायते हि यस्मात् प्रसन्नचेतसोयतेराशु शीघ्रमेव बुद्धिर्ब्रह्मात्मैक्याकारा पर्यवतिष्ठते परिसमन्तादवतिष्ठते स्थिरा भवति विपरीतभावनादिप्रतिबन्धाभावात् ततश्च प्रसादे सति बुद्धिपर्यवस्थानं ततस्तद्विरोध्यज्ञाननिवृत्तिः ततस्तत्कार्यसकलदुःखहानिरिति क्रमेपिप्रसादे यत्नाधिक्याय सर्वदुःखहानिकरत्वकथनमिति न विरोधः ॥ ६५ ॥ इममेवार्थं व्यतिरेकमुखेन-

दर्शयति अयुक्तस्याजितचित्तस्य बुद्धिरात्मविषया श्रवणमननाख्यवेदान्तविचारजन्या नास्ति नोत्पद्यते तद्बुद्ध्यभावे न चायुक्तस्य भावना निदिध्यासनात्मिका विजातीयप्रत्ययानन्तरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहरूपा सर्वत्र नञोऽस्तीत्यनेनान्वयः नचाभावयतआत्मानं शान्तिः सकार्याविद्यानिवृत्तिरूपा वेदान्तवाक्यजन्या ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कृतिः अशान्तस्यात्मसाक्षात्कारशून्यस्य कुतः सुखं मोक्षानन्दइत्यर्थः ॥ ६६॥ अयुक्तस्य कुतोनास्ति बुद्धिरित्यतआह चरतां स्वविषयेषु प्रवर्तमानानामवशीकृतानामिन्द्रियाणां मध्ये यदेकमपीन्द्रियमनुलक्षीकृत्य मनोऽनुविधीयते प्रेर्यते प्रवर्ततइति यावत् कर्मकर्तरिलकारः तदिन्द्रियमेकमपि मनसानुसृतं अस्य साधकस्य मनसोवा प्रज्ञामात्मविषयां शास्त्रीयां हरति अपनयति मनसस्तद्विषयाविष्टत्वात् यदैकमपीन्द्रियं प्रज्ञां हरति तदा सर्वाणि हरन्तीति किमुवक्तव्यमित्यर्थः दृष्टान्तस्तु स्पष्टः अम्भस्येव वायोर्नौकाहरणसामर्थ्यं न भुवीति सूचयितुमम्भसीत्युक्तं एवं दार्ष्टान्तिकेप्यम्भःस्थानीये मनश्चाञ्चल्ये सत्येव

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोनुविधीयते ॥ तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥६७॥ तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ॥ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥ या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ॥ यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतोमुनेः ॥ ६९ ॥

प्रज्ञाहरणसामर्थ्यमिन्द्रियस्य न तु भूस्थानीये मनःस्थैर्येइति सूचितम् ॥ ६७ ॥ हि यस्मादेवं सर्वशः सर्वाणि समनस्कानि हे महाबाहो इतिसंबोधयन् सर्वशत्रुनिवारणक्षमत्वादिन्द्रियशत्रुनिवारणेपि त्वं क्षमोसीति सूचयति स्पष्टमन्यत् तस्येति सिद्धस्य साधकस्य च परामर्शः इन्द्रियसंयमस्य स्थितप्रज्ञंप्रति लक्षणत्वस्य मुमुक्षुंप्रति प्रज्ञासाधनत्वस्य चोपसंहरणीयत्वात् ॥ ६८ तदेवं मुमुक्षुणा प्रज्ञास्थैर्याय प्रयत्नपूर्वकमिन्द्रियसंयमः कर्तव्यइत्युक्तं स्थितप्रज्ञस्य तु स्वतःसिद्धएव सर्वेन्द्रियसंयमइत्याह या वेदान्तवाक्यजनितसाक्षात्काररूपाऽहंब्रह्मास्मीति प्रज्ञा सर्वभूतानामज्ञानां निशेव निशा तां प्रत्यप्रकाशरूपत्वात् तस्यां ब्रह्मविद्यालक्षणायां सर्वभूतनिशायां जागर्ति अज्ञाननिद्रायाः प्रबुद्धःसन् सावधानोवर्तते संयमी इन्द्रियसंयमवान् स्थितप्रज्ञइत्यर्थः यस्यां तु द्वैतदर्शनलक्षणायामविद्यानिद्रायां प्रसुप्तान्येव भूतानि जाग्रति स्वप्नवद्व्यवहरन्ति सा निशा न प्रकाशते आत्मतत्त्वं पश्यतोऽपरोक्षतया मुनेः स्थितप्रज्ञस्य यावाद्धि न प्रबुध्यते तावदेव स्वप्नदर्शनं बाधपर्यन्तत्वात् भ्रमस्य तत्त्वज्ञानकाले तु न भ्रमनिमित्तः कश्चिद्व्यवहारः तदुक्तं वार्तिककारैः 'कारकव्यवहारे हि शुद्धं वस्तु न वीक्ष्यते

शुद्धे वस्तुनि सिद्धे च कारकव्यापृतिस्तथा काकोलूकनिशेवायं संसारोज्ञात्मवेदिनोः या निशा सर्वभूतानामित्यवोचत्स्वयं हरिरिति' तथा च यस्य विपरीतदर्शनं तस्य न वस्तुदर्शनं विपरीतदर्शनस्य वस्त्वदर्शनजन्यत्वात् यस्य च वस्तुदर्शनं तस्य न विपरीतदर्शनं विपरीतदर्शनकारणस्य वस्त्वदर्शनस्य वस्तुदर्शनेन बाधितत्वात् तथा च श्रुतिः 'यत्र वा अन्यदिवस्यात्तत्रान्योन्यत्पश्येत् यत्रत्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदिति' विद्याविद्ययोर्व्यवस्थामाह यथा काकस्य रात्र्यन्धस्य दिनमुलूकस्य दिवान्धस्य निशा रात्रौ पश्यतश्चोलूकस्य यद्दिनं रात्रिरेव सा काकस्येति महदाश्चर्यमेतत् अतस्तत्त्वदर्शिनः कथमविद्यकक्रियाकारकादिव्यवहारः स्यादिति स्वतः सिद्धएव तस्येन्द्रियसंयमइत्यर्थः ॥ ६९ ॥ एतादृशस्य स्थितप्रज्ञस्य सर्वविक्षेपशान्तिरप्यर्थसिद्धेति सदृष्टान्तमाह सर्वाभिर्नदीभिरापूर्यमाणं सन्तं वृष्ट्यादिप्रभवाअपि सर्वाआपः समुद्रं प्रविशन्ति कीदृशं अचलप्रतिष्ठं अनतिक्रान्तमर्यादं अचलानां मैनाकादीनां प्रतिष्ठा यस्मिन्निति वा गाम्भीर्यातिशयउक्तः यद्वत् येन प्रकारेण निर्विकारत्वेन तद्वत् तेनैव निर्विकारप्रकारेण यं स्थितप्रज्ञं निर्विकारमेव सन्तं

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ॥ तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७० ॥ विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निस्पृहः ॥ निर्ममोनिरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

कामः अज्ञैर्लोकैः काम्यमानाः शब्दाद्याः सर्वे विषयाः अवर्जनीयतयाप्रारब्धकर्मवशात्प्रविशन्ति न तु विकर्तुं शक्नुवन्ति स महासमुद्रस्थानीयः स्थितप्रज्ञः शान्तिं सर्वलौकिकालौकिककर्मविक्षेपनिवृत्तिं बाधितानुवृत्तावविद्याकार्यनिवृत्तिं चाप्नोति ज्ञानबलेन न कामकामी काम्यान् विषयान् कामयितुं शीलं यस्य स कामकाम्यज्ञः शान्तिं व्याख्यातां नाप्नोति अपि तु सर्वदा लौकिकालौकिककर्मविक्षेपेण महति क्लेशार्णवे मग्नोभवतीति वाक्यार्थः एतेन ज्ञानिनएव फलभूतोविद्वत्संन्यासस्तस्यैव च सर्वविक्षेपनिवृत्तिरूपा जीवन्मुक्तिर्दैवाधीनविषयभोगेपि निर्विकारतेत्यादिकमुक्तं वेदितव्यम् ॥ ७० ॥ यस्मादेवं तस्मात्प्राप्तानपि सर्वान् बाह्यान् गृहक्षेत्रादीन् आन्तरान्मनोराज्यरूपान् वासनामात्ररूपांश्च पथि गच्छतस्तृणस्पर्शरूपान् कामांस्त्रिविधान् विहायोपेक्ष्य शरीरजीवनमात्रेपि निस्पृहः सन् यतोनिरहङ्कारः शरीरेन्द्रियादावयमहमित्यभिमानशून्यः विद्यावत्त्वादिनिमित्तात्मसंभावनारहितइति वा अतोनिर्ममः शरीरयात्रामात्रार्थेपि प्रारब्धकर्माक्षिप्ते कौपिनाच्छादनादौ ममेदमित्यभिमानवर्जितः सन् यः पुमान् चरति प्रारब्धकर्मवशेन भोगान् भुङ्क्ते यादृच्छिकतया यत्र क्वापि गच्छतीति वा स एवंभूतः स्थितप्रज्ञः शान्तिं सर्वसंसारदुःखोपरमलक्षणामविद्यातत्कार्यनिवृत्तिमधिगच्छति ज्ञानबलेन प्राप्नोति

तदेतदीदृशं व्रजनं स्थितप्रज्ञस्येति चतुर्थप्रश्नस्योत्तरं परिसमाप्तम् ॥ ७१ ॥ तदेवं चतुर्णां प्रश्नानामुत्तरव्याजेन सर्वाणि स्थितप्रज्ञलक्षणानि मुमुक्षुकर्तव्यतया कथितानि संप्रति कर्मयोगफलभूतां साङ्ख्यनिनिष्ठां फलेन स्तुवन्नुपसंहरति एषा स्थितप्रज्ञलक्षणव्याजेन कथिता एषा तेभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिरिति च प्रागुक्ता स्थितिर्निष्ठा सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकपरमात्मज्ञानलक्षणा ब्राह्मी ब्रह्मविषया हे पार्थ एनां स्थितिं प्राप्य यः कश्चिदपि पुनर्न विमुह्यति न हि ज्ञानबाधितस्याज्ञानस्य पुनः संभवोस्ति अनादित्वेनोत्पत्त्यसंभवात् अस्यां

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ॥ स्थित्वाऽस्यामन्तकालेपि ब्रह्म निर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे साङ्ख्योयगोनाम द्वितीयोध्यायः ॥ २ ॥

स्थितौ अन्तकालेपि अन्त्येपि वयसि स्थित्वा ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मणि निर्वाणं निर्वृतिं ब्रह्मरूपं निर्वाणमिति वा ऋच्छति गच्छत्यभेदेन किमु वक्तव्यं योब्रह्मचर्यादेव संन्यस्य यावज्जीवमस्यां ब्राह्मयां स्थितावतिष्ठते स ब्रह्मनिर्वाणमृच्छतीत्यपि शब्दार्थः ॥ ७२ ॥ ज्ञानं तत्साधनं कर्म सत्त्वशुद्धिश्च तत्फलं । तत्फलं ज्ञाननिष्ठेवेत्यध्यायेस्मिन्प्रकीर्तितम् ॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीयपादशिष्यमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीमद्भगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां सर्वगीतार्थसूत्रणं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

॥ श्रीकृष्णाय परमात्मने गीतामृतदात्रे नमः ॥ एवं तावत्प्रथमेनाध्यायेनोपोद्घातितोद्वितीयेनाध्यायेन कृत्स्नः शास्त्रार्थः सूत्रितः तथा हि आदौ निष्कामकर्मनिष्ठा ततोन्तःकरणशुद्धिः ततः शमदमादिसाधनपुरस्सरः सर्वकर्मसन्यासः ततोवेदान्तवाक्यविचारसहिता भगवद्भक्तिनिष्ठा ततस्तत्त्वज्ञाननिष्ठा तस्याः फलं च त्रिगुणात्मकाविद्यानिवृत्त्या जीवन्मुक्तिः प्रारब्धकर्मफलभोगपर्यन्तं तदन्ते च विदेहमुक्तिः जीवन्मुक्तिदशायां च परमपुरुषार्थालम्बनेन परवैराग्यप्राप्तिः दैवसंपदाख्या च शुभवासना तदुपकारिण्यादेया आसुरसंपदाख्यात्वशुभवासनां तद्विरोधिनी हेया दैवसंपदोसाधारणं कारणं सात्विकी श्रद्धा आसुरसंपदस्तु राजसी तामसीचेति हेयोपादेयविभागेन कृत्स्नशास्त्रार्थपरिसमाप्तिः तत्र योगस्थः कुरु कर्माणीत्यादिना सूत्रिता सत्त्वशुद्धिसाधनभूता निष्कामकर्मनिष्ठा सामान्यविशेषरूपेण तृतीयचतुर्थाभ्यां प्रपञ्च्यते ततः शुद्धान्तःकरणस्य शमदमादिसाधनसंपत्तिपुरस्सरा विहाय कामान्यः सर्वानित्यादिना सूत्रिता सर्वकर्मसंन्यासनिष्ठा संक्षेपविस्तररूपेण पंचमषष्ठाभ्यां एतावता च त्वम्पदार्थोपि निरूपितः ततोवेदान्तवाक्यविचारसहिता युक्तआसीतमत्परइत्यादिना सूत्रितानेकप्रकारा भगवद्भक्तिनिष्ठाध्यायषट्केन प्रतिपाद्यते तावता च तत्पदार्थोपि निरूपितः प्रत्यध्यायं चावान्तरसङ्गतिमवान्तरप्रयोजनभेदं च तत्र तत्र प्रदर्शयिष्यामः ततस्तत्त्वंपदार्थैक्यज्ञानरूपा वेदाविनाशिनं नित्यमित्यादिना सूत्रिता तत्त्वज्ञाननिष्ठा त्रयोदशे प्रकृतिपुरुषविवेकद्वारा प्रपञ्चितज्ञाननिष्ठायाश्च फलं त्रैगुण्यविषयावेदानिस्त्रैगुण्योभवार्जुनेत्यादिना सूत्रितं त्रैगुण्यानिवृत्तिश्चतुर्दशे सैव जीवन्मुक्तिरिति गुणातीतलक्षणकथनेन प्रपञ्चिता तदा गन्तासि निर्वेदमित्यादिना सूत्रिता परवैराग्यनिष्ठा संसारवृक्षच्छेदद्वारेण पञ्चदशे दुःखेष्वनुद्विग्नमनाइत्यादिना स्थितप्रज्ञलक्षणेन सूत्रिता परवैराग्योपकारिणी दैवी संपदादेया यामिमां पुष्पितां वाचमित्यादिना सूत्रिता तद्विरोधिन्यासुरी सम्पच्च हेया षोडशे दैवसंपदोसाधारणं कारणं च सात्विकी श्रद्धा निर्द्वन्द्वोनित्यसत्त्वस्थइत्यादिना सूत्रिता तद्विरोधपरिहारेण सप्तदशे एवं सफला ज्ञाननिष्ठा अध्यायपञ्चकेन प्रतिपादिता अष्टादशेन च पूर्वोक्तसर्वोपसंहारइति कृत्स्नगीतार्थसङ्गतिः तत्र पूर्वाध्याये साङ्ख्यबुद्धिमाश्रित्य ज्ञाननिष्ठा भगवतोक्ता एषा तेभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिरिति तथा योगबुद्धिमाश्रित्य कर्मनिष्ठोक्ता योगेत्विमां शृण्वित्यारभ्य कर्मण्येवाधिकारस्ते मा ते सङ्गोस्त्वकर्मणीत्यन्तेन न चानयोर्निष्ठयोराधिकारिभेदः स्पष्टमुपादिष्टोभगवता नचैकाधिकारिकत्वमेवोभयोः समुच्चयस्य विवक्षितत्वादिति वाच्यं दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जयेति कर्मनिष्ठायाः बुद्धिनिष्ठापेक्षया निकृष्टत्वाभिधानात् यावानर्थउदपाने इत्यत्र च ज्ञानफले सर्वकर्मफलान्तर्भावस्यदर्शितत्वात् स्थितप्रज्ञलक्षणमुक्त्वा च एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थेति सप्रशंसं ज्ञानफलोपसंहारात् या निशा सर्वभूतानामित्यादौ ज्ञानिनोद्वैतदर्शनाभावेन कर्मानुष्ठानासंभवस्य चोक्तत्वात् अविद्यानिवृत्तिलक्षणे मोक्षफले ज्ञानमात्रस्यैव लोकानुसारेण साधनत्वकल्पनात् ‘ तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था-

विद्यतेऽयनायेति' श्रुतेश्च ननु तर्हि तेजस्तिमिरयोरिव विरोधिनोर्ज्ञानकर्मणोः समुच्चयासंभवाद्भिन्नाधिकारिकत्वमेवास्तु सत्यमेवं संभवति एकमर्जुनं प्रति तूभयोपदेशो न युक्तः न हि कर्माधिकारिणंप्रति ज्ञाननिष्ठोपदेष्टुमुचिता न वा ज्ञानाधिकारिणंप्रति कर्मनिष्ठा एकमेव प्रतिविकल्पेनोभयोपदेशइति चेन्न उत्कृष्टनिकृष्टयोर्विकल्पानुपपत्तेः अविद्यानिवृत्त्युपलक्षितात्मस्वरूपे मोक्षे तारतम्यासंभवाच्च तस्माज्ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्भिन्नाधिकारिकत्वे एकं प्रत्युपदेशायोगादेकाधिकारिकत्वे च विरुद्धयोः समुच्चयासंभवात् कर्मापेक्षया ज्ञानप्राशस्त्यानुपपत्तेश्च विकल्पाभ्युपगमे चोत्कृष्टमनायाससाध्यं ज्ञानं विहाय निकृष्टमनेकायासबहुलं कर्मानुष्ठातुमयोग्यमिति मत्वा पर्याकुलीभूतबुद्धिः हे जनार्दन सर्वैर्जनैरर्द्यते याच्यते स्वाभिलषितसिद्धयइति त्वं तथाभूतोमयापि श्रेयोनिश्चयार्थं याच्यसइति नैवानुचितमिति संबोधनाभिप्रायः कर्मणोनिष्कामादपि बुद्धिरात्मतत्त्वविषया ज्यायसी प्रशस्ततरा चेद्यदि ते तव मता तत्तदा किं कर्मणि घोरे हिंसाद्यनेकायासबहुले मामतिभक्तं नियोजयसि .कर्मण्येवाधिकारस्तइत्यादिना विशेषेण प्रेरयसि हे केशव सर्वेश्वर सर्वेश्वरस्य सर्वेष्टदायिनस्तव मां भक्तं शिष्यस्तेहं शाधिमामित्यादिना त्वदेकशरणतयोपसन्नं प्रति प्रतारण

॥ अर्जुनउवाच ॥ ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ॥ तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥ १ ॥

नोचितेत्यभिप्रायः ॥ १ ॥ ननु नाहं कंचिदपि प्रतारयामि किं पुनस्त्वामतिप्रियं त्वं तु किं मे प्रतारणाचिन्हं पश्यसीति चेत् तत्राह तव वचनं व्यामिश्रं न भवेत्येव ममत्वेकाधिकारिकत्वभिन्नाधिकारिकत्वसन्देहाद्व्यामिश्रं संकीर्णार्थमिव ते यद्वाक्यं मां प्रति ज्ञानकर्मनिष्ठाद्वयप्रतिपादकं तेन वाक्येन त्वं मे मम मन्दबुद्धेर्वाक्यतात्पर्यापरिज्ञानाद्बुद्धिमन्तःकरणं मोहयसीव भ्रान्त्या योजयसीव परमकारुणिकत्वात्त्वं न मोहयस्येव मम तु स्वाशयदोषान्मोहोभवतीतीवशब्दार्थः एकाधिकारित्वे विरुद्धयोः समुच्चयानुपपत्तेरेकार्यत्वाभावेन च विकल्पानुपपत्तेः प्रागुक्तेर्यद्यधिकारिभेदं मन्यसे तदैकं मां प्रति विरुद्धयोर्निष्ठयोरुपदेशायोगात् तत् ज्ञानं वा कर्म वा एकमेवाधिकारं मे निश्चित्य वद येनाधिकारनिश्चयपुरःसरमुक्तेन त्वया मया चानुष्ठितेन ज्ञानेन कर्मणा चैकेन श्रेयोमोक्षमहमाप्नुयां प्राप्तुं योग्यः स्यां एवं ज्ञानकर्मनिष्ठयोरेकाधिकारित्वे विकल्पसमुच्चययोरसंभवादधिकारिभेदज्ञानायार्जुनस्य प्रश्नइति स्थितं 'इहेतरेषां कुमतं समस्तं श्रुतिस्मृतिन्यायबलान्निरस्तं पुनः पुनर्भाष्यकृतातियत्नादतोन तत्कर्तुमहं प्रवृत्तः' 'भाष्य-

कारमतसारदर्शिना ग्रन्थमात्रमिह योज्यते मया आशयोभगवतः प्रकाश्यते केवलं स्वात्मनोविशुद्धये' ॥ २ ॥ एवमधिकारिभेदेऽर्जुनेन पृष्टे तदनुरूपं प्रतिवचनं अस्मिन्नधिकारित्वाभिमते लोके शुद्धाशुद्धान्तःकरणभेदेन द्विविधे जने द्विविधा द्विप्रकारा निष्ठा स्थितिः ज्ञानपरता कर्मपरता च पुरा पूर्वाध्याये मया तवात्यन्तहितकारिणा प्रोक्ता प्रकर्षेण स्पष्टत्वलक्षणेनोक्ता तथा चाधिकार्यैक्यशंकया माग्लासीरिति भावः हेअनघ अपापेति सम्बोधयन्नुपदेशयोग्यतामर्जुनस्य सूचयति एकैव निष्ठा साध्यसाधनावस्थाभेदेन द्विप्रकारा नतु द्वे एव स्वतन्त्रे निष्ठे इति कथयितुं निष्ठेत्येकवचनं तथा च वक्ष्यति एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यतीति तामेव निष्ठां द्वैविध्येन दर्शयति संख्या सम्यगात्मबुद्धिस्तां प्राप्तवतां ब्रह्मचर्यादेव कृतसंन्यासानां वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थानां ज्ञानभूमिमारूढानां शुद्धान्तःकरणानां सांख्यानां ज्ञानयोगेन ज्ञानमेव युज्यते ब्रह्मणानेनेति व्युत्पत्त्या योगस्तेननिष्ठोक्ता तानि सर्वाणि संयम्य युक्तआसीत मत्परइत्यादिना अशुद्धान्तःकरणानां तु ज्ञानभूमिमन रूढानां योगिनां कर्माधि-

व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ॥ तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥२॥
॥श्रीभगवानुवाच ॥ लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ॥ ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ ३ ॥

करयोगिनां कर्मयोगेन कर्मैव युज्यतेन्तःकरणशुद्ध्यानेनेति व्युत्पत्त्या योगस्तेन निष्ठोक्तान्तःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञानभूमिकारोहणार्थं धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यतइत्यादिना अतएव न ज्ञानकर्मणोः समुच्चयोविकल्पोवा किंतु निष्कामकर्मणा शुद्धान्तःकरणानां सर्वकर्मसंन्यासेनैव ज्ञानमिति चित्तशुद्ध्यशुद्धिरूपावस्थाभेदेनैकमेव त्वां प्रति द्विविधा निष्ठोक्ता एषा तेभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृण्विति अतोभूमिकाभेदेनैकमेव प्रत्युभयोपयोगान्नाधिकारभेदेप्युपदेशवैयर्थ्यमित्याभिप्रायः एतदेव दर्शयितुमशुद्धचित्तस्य चित्तशुद्धिपर्यन्तं कर्मानुष्ठानं न कर्मणामनारम्भादित्यादिभिर्मोघं पार्थसजीवतीत्यन्तैस्त्रयोदशभिर्दर्शयति शुद्धचित्तस्य तु ज्ञानिनो न किञ्चिदपि कर्मापेक्षितमिति दर्शयति यस्त्वात्मरतिरिति द्वाभ्यां तस्मादसक्तइत्यारभ्य तु बन्धहेतोरपि कर्मणोमोक्षहेतुत्वं सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारेण संभवति फलाभिसन्धिराहित्यरूपकौशलेनेति दर्शयिष्यति ततः परं त्वथ केनेति प्रश्नमुत्थाप्य कामदोषेणैव काम्यकर्म-

णः शुद्धिहेतुत्वं नास्ति अतः कामराहित्येनैव कर्माणि कुर्वन्नन्तःकरणशुद्ध्या ज्ञानाधिकारी भविष्यसीति यावदध्यायसमाप्ति वदिष्यति भगवान् ॥ ३ ॥ तत्र कारणाभावे कार्यानुपपत्तेः कर्मणां 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्रह्मणाविविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेने'ति श्रुत्याऽऽत्मज्ञाने विनियुक्तानामनारम्भादननुष्ठानाच्चित्तशुद्ध्यभावेन ज्ञानायोग्योबहिर्मुखः पुरुषोनैष्कर्म्यं सर्वकर्मशून्यत्वं ज्ञानयोनेन निष्ठामिति यावत् नाश्नुते न प्राप्नोति नन्वेतमेव प्रव्राजिनोलोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति श्रुतेः सर्वकर्मसंन्यासादेव ज्ञाननिष्ठोपपत्तेः कृतं कर्मभिरित्यतआह न च संन्यसनादेव चित्तशुद्धिंविना कृतात् सिद्धिं ज्ञाननिष्ठालक्षणां सम्यक्फलपर्यवसायित्वेन नाधिगच्छति नैव प्राप्नोतीत्यर्थः कर्मजन्यां चित्तशुद्धिमन्तरेण सन्यासएव न संभवति यथाकथंचिदौत्सुक्यमात्रेण कृतोपि न फलपर्यवसायीति भावः ॥ ४ ॥ तत्र कर्मजन्यशुद्ध्यभावे बहिर्मुखः हि यस्मात् क्षणमपि कालं जातु कदाचित् कश्चिदप्यजितेन्द्रियः अकर्मकृत्सन्न

न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोश्नुते ॥ न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४ ॥
न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ॥ कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥५॥
कर्मेंद्रियाणि संयम्य यआस्ते मनसा स्मरन् ॥ इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः सउच्यते ॥ ६ ॥

तिष्ठति अपि तु लौकिकवैदिककर्मानुष्ठानव्यग्रएव तिष्ठति तस्मादशुद्धचित्तस्य संन्यासोन संभवतीत्यर्थः कस्मात्पुनरविद्वान्कर्माण्यकुर्वाणोन तिष्ठति हि यस्मात् सर्वः प्राणी चित्तशुद्धिरहितः अवशः अस्वतन्त्रएव सन् प्रकृतिजैः प्रकृतितोजातैरभिव्यक्तैः कार्याकारेण सत्त्वरजस्तमोभिः स्वभावप्रभावैर्वा रागद्वेषादिभिर्गुणैः कर्म लौकिकं वैदिकं वा कार्यते अतः कर्माण्यकुर्वाणोन कश्चिदपि तिष्ठतीत्यर्थः स्वाभाविकागुणाश्चालकाः अतः परवशतया सर्वदा कर्माणि कुर्वतोऽशुद्धबुद्धेः सर्वकर्मन्यासोन संभवतीति न संन्यासनिबन्धना ज्ञाननिष्ठा संभवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ यथा कथञ्चिदौत्सुक्यमात्रेण कृतसंन्यासस्त्वशुद्धचित्तस्तत्फलभाङ्न भवति यतः योविमूढात्मा रागद्वेषादिदूषितान्तःकरणः औत्सुक्यमात्रेण कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाण्यादीनि संयम्य निगृह्य बहिरिन्द्रियैः कर्माण्यकुर्वन्निति यावत् मनसा रागादिप्रेरितेन इन्द्रियार्थान् शब्दादीन् नत्वात्मतत्त्वं स्मरन्नास्ते

कृतसंन्यासोहमित्यभिमानेन कर्मशून्यस्तिष्ठति समिथ्याचारः सत्त्वशुद्ध्यभावेन फलायोग्यत्वात्पापाचारउच्यते ‘ त्वंपदार्थाविवेकाय संन्यासः सर्वकर्मणां श्रुत्येह बिहितोयस्मात्तत्त्यागी पतितोभवेदि ’त्यादिधर्मशास्त्रेण अतउपपन्नं न च संन्यसनादेवाशुद्धान्तःकारणः सिद्धिं समधिगच्छतीति ॥ ६ ॥ औत्सुक्यमात्रेण सर्वकर्माण्यसंन्यस्य चित्तशुद्धये निष्कामकर्माण्येव यथाशास्त्रं कुर्यात् यस्मा १ तुशब्दोशुद्धान्तःकरणसंन्यासिव्यतिरेकार्थः इन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि मनसा सह नियम्य पापहेतुशब्दादिविषयासक्तेर्निवर्त्य मनसा विवेकयुक्तेन नियम्येति वा कर्मेन्द्रियैर्वाक्पाण्यादिभिः कर्मयोगमशुद्धिहेतुतया बिहितं कर्मारभते करोत्यसक्तः फलाभिलाषशून्यः सन् योविवेकी सइतरस्मान्मिथ्याचाराद्विशिष्यते परिश्रमसाम्येपि फलातिशयभाक्त्वेन श्रेष्ठोभवति हे अर्जुन आश्चर्यमिदं पश्य यदेक-कर्मेन्द्रियाणि निगृहन् ज्ञानेन्द्रियाणि व्यापारयन् पुरुषार्थशून्योऽपरस्तु ज्ञानेन्द्रियाणि निगृह्य कर्मेन्द्रियाणि व्यापारयन् परमपुरुषार्थ-भाग्भवतीतिवा ॥ ७ ॥ यस्मादेवं तस्मात् मनसा ज्ञानेन्द्रियाणि निगृह्य कर्मेन्द्रियैः त्वं प्रागननुष्ठितशुद्धिहेतुकर्मा नियतं विध्युद्देशे

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ॥ कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः सविशिष्यते ॥७॥
नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायोह्यकर्मणः ॥ शरीरयात्राऽपि च ते न प्रसिध्येदकर्मणः ॥ ८ ॥
यज्ञार्थात्कर्मणोन्यत्र लोकोयं कर्मबन्धनः ॥ तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥ ९ ॥
सहयज्ञाः प्रजा सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ॥ अनेन प्रसविष्यध्वमेषवोस्त्विष्टकामधुक् ॥१०॥

फलसंबन्धशून्यतया नियतनिमित्तेन विहितं कर्म श्रौतं स्मार्तं च नित्यमितिप्रसिद्धं कुरु कुर्विति मध्यमपुरुषप्रयोगेणैव त्वमिति लब्धेत्वमिति पदमर्थान्तरे संक्रमितं कस्मादशुद्धांन्तःकरणेन कर्मैव कर्तव्यं हि यस्मात् अकर्मणोऽकरणात् कर्मैव ज्यायः प्रशस्यतरं न केवलं कर्माभावे तवान्तःकरणशुद्धिरेवं न सिध्येत् किंतु अकर्मणोयुद्धादिकर्मराहितस्य ते तव शरीरयात्रा शरीरस्थितिरपि न प्रकर्षेण क्षात्रवृत्तिकृतत्वलक्षणेन सिध्येत् तथा च प्रागुक्तं अपि चेत्यन्तःकरणशुद्धिसमुच्चायार्थः ॥ ८ ॥ कर्मणा बध्यते जन्तुरिति स्मृतेः सर्वं कर्म बन्धात्मकत्वान्मुमुक्षुणा न कर्तव्यमिति मत्वा तस्योत्तरमाह यज्ञः परमेश्वरः ‘ यज्ञोवै विष्णुरि ’ति श्रुतेः तदाराधनार्थं यत्क्रियते कर्म तद्यज्ञार्थं तस्मात्कर्मणोन्यत्र कर्माणि प्रवृत्तोऽयं लोकः कर्माधिकारी कर्मबन्धनः कर्मणा बध्यते नत्वीश्वराराधनार्थेन अतस्तदर्थं यज्ञार्थं कर्म हे कौन्तेय त्वं कर्मण्यधिकृतोमुक्तसङ्गः सन् समाचर सम्यक् श्रद्धादिपुरस्सरं आचर ॥ ९ ॥ प्रजापतिवचनादप्य

धिकृतेन कर्म कर्तव्यमित्याह सहयज्ञाइत्यादि चतुर्भिः सह यज्ञेन विहितकर्मकलापेन वर्तन्तइति सहयज्ञाः कर्माधिकृताइति यावत् वोप- सर्जनस्येति पक्षे सादेशाभावः प्रजाः त्रीन् वर्णान् पुरा कल्पादौ सृष्ट्वोवाच प्रजानां पतिः स्रष्टा किमुवाचेत्याह अनेन यज्ञेन स्वाश्रमोचितध- र्मेण प्रसविष्यध्वं प्रसूयध्वं प्रसवोवृद्धिः उत्तरोत्तरामभिवृद्धिं लभध्वमित्यर्थः कथमनेन वृद्धिः स्यादतआह एषयज्ञाख्योधर्मः वोयुष्माकं इष्टकामधुक् इष्टानभिमतान् कामान् काम्यानि फलानि दोग्धि प्रापयतीति तथा अभीष्टभोगप्रदोऽस्त्वित्यर्थः अत्र यद्यपि यज्ञग्रहण- मावश्यककर्मोपलक्षणार्थं अकरणे प्रत्यवायस्याग्रे कथनात् काम्यकर्मणां च प्रकृतो प्रस्तावोनास्त्येव मा कर्मफलहेतुर्भूरित्यनेन निराकृ- तत्वात् तथापि नित्यकर्मणामप्यानुषङ्गिकफलसद्भावादेवमोस्त्विष्टकामधुगित्युपपद्यते तथाचापस्तम्बःस्मरति तद्यथा ‘आम्रे फलार्थे निमित्ते (निर्मिते) छायागन्धइत्यनूत्पद्यते एवं धर्मं चर्यमाणमर्थाअनूत्पद्यन्ते नोचेदनूत्पद्यन्ते न धर्महानिर्भवती’ति फलसद्भावेपि तदभिसन्ध्यन- भिसन्धिभ्यां काम्यनित्ययोर्विशेषः अनभिसंहितस्यापि वस्तुस्वभावादुत्पत्तौ न विशेषः विस्तरेण चाग्रे प्रतिपादयिष्यते ॥ १० ॥

देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ॥ परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥ इ- ष्टान्भोगान्हि वोदेवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः॥तैर्दत्तानप्रदायैभ्योयोभुङ्क्ते स्तेन एव सः॥१२॥ यज्ञशिष्टाशिनः सन्तोमुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ॥ भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥ १३ ॥

कथमिष्टकामदोग्धृत्वं यज्ञस्येति तदाह अनेन यज्ञेन यूयं यजमानादेवानिन्द्रादीन् भावयत हविर्भागैः संवर्धयत तर्पयतेत्यर्थः ते देवा- युष्माभिर्भाविताः सन्तोवोयुष्मान् भावयन्तुवृष्ट्यादिना अन्नोत्पत्तिद्वारेण संवर्धयन्तु एवमन्योन्यं संवर्धयन्तोदेवाश्च यूयं च परं श्रेयोभि- मतमर्थं प्राप्स्यथ देवास्तृप्तिं प्राप्स्यन्ति यूयं च स्वर्गाख्यं परं श्रेयः प्राप्स्यथेत्यर्थः ॥ ११ ॥ न केवलं पारत्रिकमेव फलं यज्ञात् किन्त्वैहिकमपीत्याह अभिलषितान् भोगान् पशुअन्नहिरण्यादीन् वोयुष्मभ्यं देवादास्यन्ते वितरिष्यन्ति हि यस्मात् यज्ञैर्भावितास्तोषितास्ते यस्मात्तैऋगवद्भवद्भ्योदत्ताभोगास्तस्मात्तैर्देवैर्दत्तान्भोगानेभ्योदेवेभ्योऽप्रदाय यज्ञेषु देवोद्देशेनाहुतीरसम्पाद्य योभुङ्क्ते देहेन्द्रियाण्येव तर्प- यति स्तेनएव तस्करएव सः देवस्वापहारी देवर्णानपाकरणात् ॥१२॥ ये तु वैश्वदेवादियज्ञावशिष्टममृतमश्नन्ति ते सन्तःशिष्टावेदोक्तका- रित्वेन देवर्णापाकरणात् अतस्ते मुच्यन्ते सर्वैर्विहिताकरणनिमित्तैः पूर्वकृतैश्च पञ्चसूनानिमित्तैः किल्बिषैः भूतभाविपातकाऽसंसर्गिणस्ते

भवन्तीत्यर्थः एवमन्वये भूतभाविपापाभावमुक्त्वा व्यतिरेके दोषमाह भुञ्जते ते वैश्वदेवाद्यकारिणोऽघं पापमेव तु शब्दोऽवधारणे ये पापाः पञ्चसूनानिमित्तं प्रमादकृतहिंसानिमित्तं च कृतपापाः सन्तः आत्मकारणादेव पचन्ति ननु वैश्वदेवाद्यर्थं तथा च पञ्चसूनादिकृतपापे विद्यमानएव वैश्वदेवादिनित्यकर्माकरणनिमित्तमपरं पापमाप्नुवन्तीति भुञ्जते ते त्वघं पापाइत्युक्तं तथाच स्मृतिः 'कण्डणी पेषणी चुल्ली उदकुम्भी च मार्जनी पञ्चसूनागृहस्थस्य ताभिः स्वर्गं न विन्दती' ति पञ्चसूनाकृतं पापं च यज्ञैर्व्यपोहतीति पंच श्रुतिश्च 'इदमेवास्य तत्साधारणमन्नं यदिदमद्यते सयएतदुपास्ते न सपाप्मनोव्यावर्तते मिश्रं ह्येतदि' ति मन्त्रवर्णोऽपि 'मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः सत्यं ब्रवीमि वधइत्सतस्य नार्यमणं पुष्यति नोसखायं केवलाघोभवति केवलादि' ति ॥ १३ ॥ इदंचोपलक्षणं पञ्चमहायज्ञानां स्मार्तानां श्रौतानां च नित्यकर्मणां अधिकृतेन नित्यानि कर्माण्यवश्यमनुष्ठेयानीति च प्रजापतिवचनार्थः न केवलं प्रजापतिवचनादेव कर्म कर्तव्यमपि तु जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वादपीत्याह अन्नादिति त्रिभिः अन्नाद्भुक्ताद्रेतोलोहितरूपेण परिणताद्भूतानि प्राणिशरीराणि भवन्ति जायन्ते अन्नस्य संभवोजन्म अन्नसंभवः पर्जन्याद्वृष्टेः प्रत्यक्षसिद्धमेवैतत् अत्रकर्मोपयोगमाह यज्ञात्कारीर्यादेरग्निहोत्रा-

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ॥ यज्ञाद्भवति पर्जन्योयज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥
कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ॥ तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥१५॥

देश्चापूर्वाख्याधर्माद्भवति पर्जन्यः यथा चाग्निहोत्राहुतेर्वृष्टिजनकत्वं तथा व्याख्यातमष्टाध्यायीकाण्डे जनकयाज्ञवल्क्यसंवादरूपायां षट्प्रश्न्यां मनुना चोक्तं 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा' इति सच यज्ञोधर्माख्यः सूक्ष्मः कर्मसमुद्भवः ऋत्विग्यजमानव्यापारसाध्यः यज्ञस्य हि अपूर्वस्य विहितं कर्म कारणम् ॥ १४ ॥ तच्चापूर्वोत्पादकं ब्रह्मोद्भवं ब्रह्म वेदः सएवोद्भवः प्रमाणं यस्य तत्तथा वेदविहितमेव कर्माऽपूर्वसाधनं जानीहि नत्वन्यत्पाषण्डप्रतिपादितमित्यर्थः ननु पाषण्डशास्त्रापेक्षया वेदस्य किं वैलक्षण्यं यतोवेदप्रतिपादितएव धर्मोनान्यइत्यतआह ब्रह्म वेदाख्यं अक्षरसमुद्भवं अक्षरात्परमात्मनोनिर्दोषात्पुरुषनिश्वासन्यायेनाबुद्धिपूर्वं समुद्भवआविर्भावोयस्य तदक्षरसमुद्भवं तथा चापौरुषेयत्वेन निरस्तसमस्तदोषाशङ्कं वेदवाक्यं प्रमितिजनकतया प्रमाणमतीन्द्रियेऽर्थे न तु भ्रमप्रमादकरणापाटवविप्रलिप्सादिदोषवत्प्रणीतं पाखण्डवाक्यं प्रमितिजनकमिति भावः तथा च श्रुतिः 'अस्य महतोभूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदोयजुर्वेदः सामवेदोथर्वाङ्गिरसइतिहासः पुराणं विद्याउपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानान्यस्यैवैतानि निश्वसितानी' ति तस्मात्साक्षात्परमात्मसमुद्भवतया सर्वगतं सर्वप्रकाशकं नित्यमविनाशि च ब्रह्म

वेदाख्यं यज्ञे धर्माख्येतीन्द्रिये प्रतिष्ठितं तात्पर्येण अतः पाषण्डप्रतिपादितोपधर्मपरित्यागेन वेदबोधितएव धर्मोनुष्ठेयइत्यर्थः ॥ १९ ॥ भवत्वेवं ततः किं फलितमित्याह आदौ परमेश्वरात्सर्वावभासकानित्यानिर्दोषवेदाविर्भावः ततः कर्मपरिज्ञानं ततोनुष्ठानाद्धर्मोत्पादः ततः पर्जन्यस्ततोऽन्नं ततोभूतानि पुनस्तथैव भूतानां कर्मप्रवृत्तिरित्येवं परमेश्वरेणैव प्रवर्तितं चक्रं सर्वजगन्निर्वाहकं योनानुवर्तयति नानुतिष्ठति सअघायुः पापजीवनोमोघं व्यर्थमेव जीवति हे पार्थ तस्य जीवनान्मरणमेव वरं जन्मान्तरे धर्मानुष्ठानसंभवादित्यर्थः तथा च श्रुतिः 'अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः सयज्जुहोति यद्यजते तेन देवानां लोकोऽथयदनुब्रूते तेन ऋषीणामथ यत्पितृभ्योनिपृणाति यत्प्रजामिच्छते तेन पितॄणामथ यन्मनुष्यान्वासयते यदेभ्योशनं ददाति तेन मनुष्याणामथ यत् पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति तेन पशूनां यदस्य गृहेषु श्वापदावयांस्यापिपीलिकाभ्यउपजीवन्ति तेन तेषां लोक'इति ब्रह्मविदं व्यावर्तयति इन्द्रियारामइति यतइन्द्रियैर्विषयेष्वारमति अतः कर्माधिकारी संस्तदकरणात्पापमेवाचिन्वन् व्यर्थमेव नवितीत्याभिप्रायः ॥१६॥ यस्त्विन्द्रियारामोन भवति परमार्थदर्शी सएवं

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ॥ अघायुरिन्द्रियारामोमोघं पार्थ सजीवति ॥ १६ ॥
यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ॥ आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥१७॥
नैव तस्य कृतेनार्थोनाकृतेनेह कश्चन ॥ न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ ॥

जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुभूतं कर्माननुतिष्ठन्नपि न प्रत्यवैति कृतकृत्यात्वदित्याह द्वाभ्यां इन्द्रियारामोहि स्रक्चन्दनवनितादिषु रतिमनुभवति मनोज्ञान्नपानादिषु तृप्तिं पशुपुत्रहिरण्यादिलाभेन रोगाद्यभावेन च तुष्टिं उक्तविषयाभावे रागिणामरत्यतुष्ट्यतृष्टिदर्शनाद्रतितृप्तितुष्टयोम नोवृत्तिविशेषाः साक्षिसिद्धालब्धपरमात्मानन्दस्तु द्वैतदर्शनाभावादतिफल्गुत्वाच्च विषयसुखं न कामयतइत्युक्तं यावानर्थउदपानइत्यत्र अतोनात्मविषयकरतितृप्तितुष्ट्यभावादात्मानं परमानन्दमद्वयं साक्षात्कुर्वन्नुपचारादेव मुच्यते आत्मरतिरात्मतृप्तआत्मसन्तुष्टइति तथाच श्रुतिः 'आत्मक्रीडात्मरतिःक्रियावानेषब्रह्मविदां वरिष्ठ' इति आत्मतृप्तश्चेति चकारएवकारानुकर्षणार्थः मानवइति यः कश्चिदपि मनुष्यएवम्भूतः सएव कृतकृत्योन तु ब्राह्मणत्वादिप्रकर्षेणेति कथयितुं आत्मन्येव च सन्तुष्टइत्यत्र चकारःसमुच्चयार्थः यएवम्भूतस्तस्याधिकारहेत्वभावात्किमपि कार्यं वैदिकं लौकिकं वा न विद्यते ॥१७॥ नन्वात्मविदोपि अभ्युदयार्थं निःश्रेयसार्थं प्रत्यवायपरिहारार्थं वा कर्म स्यादित्यतआह तस्यात्मरतेः कृतेन कर्मणाभ्युदयलक्षणोनिःश्रेयसलक्षणोवाऽर्थः प्रयोजनं नैवास्ति तस्य स्वर्गाद्यभ्युदयाऽनर्थित्वात् निःश्रेयसस्य च कर्मासाध्यत्वात् तथा च

श्रुतिः 'परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणोनिर्वेदमायांन्नास्त्यकृतः कृतेने'ति अकृतोनित्योमोक्षः कृतेन कर्मणा नास्तीत्यर्थः ज्ञानसाध्यस्यापि व्यावृत्तिरेवकारेण सूचिता आत्मरूपस्य हि निःश्रेयसस्य नित्यप्राप्तस्याज्ञानमात्रमप्राप्तिः तच्च तत्त्वज्ञानमात्रापनोद्यं तस्मिंस्तत्त्वज्ञानेनापनुन्ने तस्यात्मविदोन किञ्चित् कर्मसाध्यं ज्ञानसाध्यं वा प्रयोजनमस्तीत्यर्थः एवम्भूतेनापि प्रत्यवायपरिहारार्थं कर्माण्यनुष्ठेयान्येवेत्यतआह नाकृतेनेति भावे निष्ठा नित्यकर्माकरणेन इह लोके गर्हितत्वरूपः प्रत्यवायप्राप्तिरूपोवाकश्चनार्थोनास्ति सर्वत्रोपपत्तिमाह उत्तरार्धेन चोद्दितौ यस्मादस्यात्मविदः सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु कोपि अर्थव्यपाश्रयः प्रयोजनसंबन्धोनास्ति कंचिद्भूतविशेषमाश्रित्य कोपि क्रियासाध्योर्थोनास्तीति वाक्यार्थः अतोस्यकृताकृतो निष्प्रयोजने 'नैनंकृताकृते तपत'इति श्रुतेः 'तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशतआत्मा ह्येषां सभवती'ति श्रुतेर्देवाअपि तस्य मोक्षाभवनाय न समर्थाइत्युक्तेर्न विघ्नाभावार्थमपि देवाराधनरूपकर्मानुष्ठानमित्यभिप्रायः एतादृशोब्रह्मविद्भूमिकासप्तकभेदेन निरूपितोवसिष्ठेन 'ज्ञानभूमिः शुभेच्छाख्या प्रथमा परिकीर्तिता विचारणा द्वितीया स्यात्तृतीया तनुमानसा सत्त्वापत्तिश्चतुर्थी स्यात्ततोसंसक्तिनामिका पदार्थाभावनी षष्ठी सप्तमी तुर्यगास्मृते'ति तत्र नित्यानित्यवस्तुविवेकादिपुरःसरा फलपर्यवसायिनी मोक्षेच्छा प्रथमा ततोगुरुमुपसृत्य वेदान्तवाक्यविचारः श्रवणमननात्मकोद्वितीया ततोनिदिध्यासनाभ्यासेन मनसएकाग्रतया सूक्ष्मवस्तुग्रहणयोग्यत्वं तृतीया एतद्भूमिकात्रयं साधनरूपं जाग्रदवस्थोच्यते योगिभिः भेदेन जगतोभानात् तदुक्तं 'भूमिकात्रितयं त्वेतद्राम जाग्रदिति स्थितं यथावद्भेदबुद्ध्येदं जगज्जाग्रति दृश्यत'इति ततोवेदान्तवाक्यान्निर्विकल्पकोब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारश्चतुर्थी भूमिका फलरूपा सत्वापत्तिः स्वप्नावस्थोच्यते सर्वस्यापि जगतोमिथ्यात्वेन स्फुरणात् तदुक्तं 'अद्वैते स्थैर्यमायाते द्वैते प्रशममागते पश्यन्ति स्वप्नवल्लोकं चतुर्थीं भूमिकामिता'इति सोयं चतुर्थभूमिं प्राप्तोयोगी ब्रह्मविदित्युच्यते पञ्चमीषष्ठीसप्तम्यस्तु भूमिकाजीवन्मुक्तेरवान्तरभेदाः तत्र सविकल्पकसमाध्यभ्यासेन निरुद्धे मनसि या निर्विकल्पकसमाध्यवस्था साऽसंसक्तिरिति सुषुप्तिरिति चोच्यते ततः स्वयमेव व्युत्थानात् सोयं योगी ब्रह्मविद्वरः ततस्तदभ्यासपरिपाकेण चिरकालावस्थायिनी सा पदार्थाभावनीति गाढसुषुप्तिरिति चोच्यते ततः स्वयमनुत्थितस्य योगिनः परप्रयत्नेनैव व्युत्थानात् सोयं ब्रह्मविद्वरीयान् उक्तं हि 'पञ्चमीं भूमिकामेत्य सुषुप्तिपदनामिकां षष्ठीं गाढसुषुप्त्याख्यां क्रमात्पतति भूमिकामि'ति यस्यास्तु समाध्यवस्थायाः न स्वतोवा परतोव्युत्थितोभवति सर्वथा भेददर्शनाभावात् किंतु सर्वदा तन्मयएव स्वप्रयत्नमन्तरेणैव परमेश्वरप्रेरितप्राणवायुवशादन्यैर्निर्वाह्यमानदैहिकव्यवहारः परिपूर्णपरमानन्दघनएव सर्वतास्तिष्ठति सा सप्तमी तुरीयावस्था तां प्राप्तोब्रह्मविद्वरिष्ठइत्युच्यते उक्तं हि 'षष्ठ्यां भूम्यामसौ स्थित्वा सप्तमीं भूमिमाप्नुयात् किंचिदेवैषसंपन्नस्त्वथवैषन किंचन

विदेहमुक्तता तूक्ता सप्तमी योगभूमिका अगम्या वचसां शान्ता सा सीमा योगभूमिष्वि'ति यामाधिकृत्य श्रीमद्भागवते स्मर्यते 'देहं च नश्वरमवस्थितमुत्थितं वा सिद्धोन पश्यति यतोध्यगमत्स्वरूपं दैवादुपेतमथ दैववशादपेत वासोयथा परिकृतं मदिरामदान्धः देहोपि दैववशगः खलु कर्म यावत्स्वारम्भकं प्रतिसमीक्षतएव सासुः तं सप्रपञ्चमधिरूढसमाधियोगः स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुरि'ति श्रुतिश्च 'तद्यथा हि निर्ल्वयनीवल्मीके मृताप्रत्यस्ताशयीतैवमेवेदं शरीरं शेतेऽथायमशरीरोमृतः प्राणोब्रह्मैव तेजएवे'ति तत्रायं संग्रहः 'चतुर्थीभूमिकाज्ञानं तिस्रः स्युः साधनं पुरा जीवन्मुक्तेरवस्थास्तु परास्तिस्रः प्रकीर्तिताः' अत्र प्रथमभूमित्रयमारूढोऽज्ञोपि न कर्माधिकारी किं पुनस्तत्त्वज्ञानी तद्विशिष्टोजीवन्मुक्तोवेत्यभिप्रायः ॥ १८ ॥ यस्मान्न त्वमेवंभूतोज्ञानी किंतु कर्माधिकृतएव मुमुक्षुः असक्तः फलकामनारहितः सततं सर्वदा न तु कदाचित् कार्यं अवश्यकर्तव्यं यावज्जीवादिश्रुतिचोदितं 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणाविविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेने'ति श्रुत्या ज्ञाने विनियुक्तं कर्म नित्यनैमित्तिकलक्षणं सम्यगाचर यथाशास्त्रं निर्वर्तय असक्तोहि यस्मादाचरन्नीश्वरार्थं कर्म कुर्वन्सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण परं मोक्षमाप्नोति पूरुषः पुरुषः सएव सत्पुरुषोनान्यइत्यभिप्रायः ॥ १९ ॥ ननु विविदिषो-

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ॥ असक्तोह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९ ॥
कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिताजनकादयः ॥ लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥

रपि ज्ञाननिष्ठाप्राप्त्यर्थं श्रवणमनननिदिध्यासनानुष्ठानाय सर्वकर्मत्यागलक्षणः संन्यासोविहितः तथा च न केवलं ज्ञानिनएव कर्मानधिकारः किंतु ज्ञानार्थिनोपि विरक्तस्य तथा च मयापि विरक्तेन ज्ञानार्थिना कर्माणि हेयान्येवेत्यर्जुनाशङ्कां क्षत्रियस्य संन्यासानधिकारप्रतिपादनेनापनुदति भगवान् जनकादयोजनकाजातशत्रुप्रभृतयः श्रुतिस्मृतिपुराणप्रसिद्धाः क्षत्रियाविद्वांसोपि कर्मणैव सह न तु कर्मत्यागेन सह संसिद्धिं श्रवणादिसाध्यां ज्ञाननिष्ठामास्थिताः प्राप्ताः हि यस्मादेवं तस्मात्त्वमपि क्षत्रियोविविदिषुर्विद्वान्वा कर्मकर्तुमर्हसीत्यनुषङ्गः 'ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणाश्च लोकैषणयाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ती'ति संन्यासविधायके वाक्ये ब्राह्मणत्वस्य विवक्षितत्वात् 'स्वाराज्यकामोराजा राजसूयेन यजेते'त्यत्र क्षत्रियत्ववत् चत्वारआश्रमाब्राह्मणस्य त्रयोराजन्यस्य द्वौ वैश्यस्ये'ति च स्मृतेः पुराणेपि 'मुखजानामयं धर्मोयद्विष्णोर्लिङ्गधारणं बाहुजातोरुजातानां नायं धर्मः प्रशस्यत'इति क्षत्रियवैश्ययोः संन्यासाभावउक्तः तस्माद्युक्तमेवोक्तं भगवता कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिताजनकादयइति सर्वे राजाश्रिताधर्मोराजा धर्मस्य धारकइत्यादिस्मृतेर्वर्णाश्रमधर्मप्रवर्त-

कत्वेनापि क्षत्रियोऽवश्यं कर्म कुर्यादित्याह लोकेति लोकानां स्वे स्वे धर्मे प्रवर्तनमुन्मार्गान्निवर्तनं च लोकसंग्रहस्तं पश्यन्नपि शङ्काज्जनकादिशिष्टाचारमपि पश्यन्कर्म कर्तुमर्हस्येवेत्यन्वयः क्षत्रियजन्मप्रापकेण कर्मणाऽऽरब्धशरीरस्त्वं विद्वानपि जनकादिवत्प्रारब्धकर्मबलने-लोकसंग्रहार्थं कर्म कर्तुं योग्योभवसि न तु त्यक्तुं ब्राह्मणजन्मालाभादित्यभिप्रायः एतादृशभगवदभिप्रायविदा भगवता भाष्यकृता ब्राह्मणस्यैव संन्यासोनान्यस्येति निर्णीतं वार्तिककृता तु प्रौढिवादमात्रेण क्षत्रियवैश्ययोरपि संन्यासोस्तीत्युक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ २० ॥ ननु मया कर्मणि क्रियमाणेपि लोकः किमिति तत्संगृण्हीयादित्याशङ्क्य श्रेष्ठाचारानुविधायित्वादित्याह श्रेष्ठः प्रधानभूतोराजादिर्यद्यत्कर्माचरति शुभमशुभंवा तत्तदेवाचरतीतरः प्राकृतस्तदनुगतोजनः नत्वन्यत्स्वातन्त्र्येणेत्यर्थः ननु शास्त्रमवलोक्याशास्त्रीयं श्रेष्ठाचारं-परित्यज्य शास्त्रीयमेष कुतो नाचरति लोकइत्याशङ्क्याचारवत्प्रतिपत्तावपि श्रेष्ठानुसारितामितरस्य दर्शयति सयदिति सश्रेष्ठोयल्लौकिकं वैदिकं वा प्रमाणं कुरुते प्रमाणत्वेन मन्यते तदेव लोकोप्यनुवर्तते प्रमाणं कुरुते न तु स्वातन्त्र्येण किंचि-

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजनः ॥ सयत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१ ॥ न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ॥ नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्तएव च कर्माणि ॥ २२ ॥ यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ॥ मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥२३॥ उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ॥सङ्करस्य च कर्तास्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥२४॥

दित्यर्थः तथा च प्रधानभूतेन त्वया राज्ञा लोकसंरक्षणार्थं कर्म कर्तव्यमेव प्रधानानुयायिनोजनव्यवहाराभवन्तीति न्यायादित्यभिप्रायः ॥ २१ ॥ अत्र चाहमेव दृष्टान्तइत्याह त्रिभिः हे पार्थ मे मम त्रिष्वपि लोकेषु किमपि कर्तव्यं नास्ति यतोऽनवाप्तं फलं किञ्चिन्ममावाप्तव्यं नास्ति तथापि वर्तएव कर्मण्यहं कर्म करोम्येवेत्यर्थः पार्थेति सम्बोधयन् विशुद्धक्षत्रियवंशोद्भवस्त्वं शूरापत्यापत्यत्वेन चात्यन्तं मत्समोहमिव वर्तितुमर्हसीति दर्शयति ॥ २२ ॥ लोकसंग्रहोपि न ते कर्तव्योविफलत्वादित्याशङ्क्याह यदि पुनरहमतन्द्रितोनलसः सन् कर्मणि जातु कदाचिन्नवर्तेयं नानुतिष्ठेयं कर्माणि तदा मम श्रेष्ठस्य सतोवर्त्म मार्गं हे पार्थ मनुष्याः कर्माधिकारिणः सन्तः अनुवर्न्तते अनुवर्तेरन् सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥ २३ ॥ श्रेष्ठस्य तव मार्गानुवर्तित्वं मनुष्याणामुचितमेव अनुवर्तित्वेकोदोषइत्यतआह अहमीश्वरश्चेद्यदि कर्म न कुर्यां तदा मदनुवर्तिनां मन्वादीनामपि कर्मानुपपत्तेः लोकस्थितिहेतोः कर्मणोलोपेनेमे सर्वे लोकाउत्सी-

देयुर्विनश्येयुः ततश्च वर्णसङ्करस्य च कर्ताहमेव स्यां तेन चेमाः सर्वाः प्रजाअहमेवोपहन्यां धर्मलोपेन विनाशयेयं कथं च प्रजानामनुग्रहार्थं प्रवृत्तईश्वरोहं ताः सर्वाविनाशयेयामित्यभिप्रायः यद्यदाचरतीत्यादेरपरा योजना न केवलं लोकसंग्रहं पश्यन्कर्तुमर्हसि अपि तु श्रेष्ठाचारत्वादपीत्याह यद्यदिति तथा च मम श्रेष्ठस्य यादृशआचारस्तादृशएव मदनुवर्तिना त्वयानुष्ठेयोन स्वतन्त्र्येणान्यइत्यर्थः कीदृशस्तवाचारोयोमयानुवर्तनीयिइत्याकाङ्क्षयां न मे पार्थेत्यादिभिस्त्रिभिः श्लोकैस्तत्प्रदर्शनमिति ॥ २४ ॥ ननु तवेश्वरस्य लोकसंग्रहार्थं कर्माणि कुर्वाणस्यापि कर्तृत्वाभिमानाभावान्न कापि क्षतिः मम तु जीवस्य लोकसंग्रहार्थं कर्माणि कुर्वाणस्य कर्तृत्वाभिमानेन ज्ञानाभिभवः स्यादित्यतआह सक्ताः कर्तृत्वाभिमानेन फलाभिसन्धिना च कर्मण्यभिनिविष्टाअविद्वांसोऽज्ञा यथा कुर्वन्ति कर्म लोकसंग्रहं कर्तुमिच्छुर्विद्वानात्मविदपि तथैव कुर्यात् किंतु असक्तः सन् कर्तृत्वाभिमानं फलाभिसन्धिं चाकुर्वन्नित्यर्थः भारतेति भरतवंशोद्भवत्वेन वा भा ज्ञानं तस्यां रतत्वेन वा त्वं यथोक्तशास्त्रार्थबोधयोग्योसीति दर्शयति ॥ २५ ॥ ननु कर्मानुष्ठानेनैव लोकसंग्रहः कर्तव्योन तु तत्त्वज्ञानोपदेशेनेति कोहेतुरतआह अज्ञानामविवेकिनां कर्तृत्वाभि-

सक्ताःकर्मण्यविद्वांसोयथा कुर्वन्ति भारत ॥ कुर्याद्विद्वांस्तथा सक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥२५॥

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ॥ जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ॥ अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥२७॥

मानेन फलाभिसन्धिनाच कर्मसङ्गिनां कर्मण्यभिनिविष्टानां या बुद्धिरहमेतत्कर्मकरिष्ये एतत्फलं च भोक्ष्यइति तस्याभेदं विचालनं अकर्त्रात्मोपदेशेन न कुर्यात् किंतु युक्तोऽवहितः सन् विद्वान् लोकसंग्रहं चिकीर्षुः अविद्वदधिकारिकाणि सर्वकर्माणि समाचरन् तेषां श्रद्धामुत्पाद्य जोषयेत् प्रीत्या सेवयेत् अनधिकारिणामुपदेशेन बुद्धिविचालने कृते कर्मसु श्रद्धानिवृत्तेर्ज्ञानस्य चानुत्पत्तेरुभयभ्रष्टत्वं स्यात् तथा चोक्तं ‘ अज्ञस्यार्धप्रबुद्धस्य सर्वं ब्रह्मेति योवदेत् महानिरयजालेषु सतेन विनियोजित ’इति ॥ २६ ॥ विद्वदविदुषोः कर्मानुष्ठानसाम्येपि कर्तृत्वाभिमानतदभावाभ्यां विशेषं दर्शयन्सक्ताः कर्मणीति श्लोकार्थं विवृणोति द्वाभ्यां प्रकृतिर्माया सत्त्वरजस्तमोगुणमयी मिथ्याज्ञानात्मिका पारमेश्वरी शक्तिः ‘ मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमि ’ति श्रुतेः तस्याः प्रकृतेर्गुणैर्विकारैः कार्यकारणरूपैः क्रियमाणानि लौकिकानि वैदिकानि च कर्माणि सर्वशः सर्वप्रकारैः अहङ्कारेण कार्यकारणसङ्घातात्मप्रत्ययेन विमूढः स्वरूपाविवेकासमर्थआत्मान्तःकरणं यस्य सोहङ्कारविमूढात्मा अनात्मन्यात्माभिमानी तानि कर्माणि कर्ताहमिति करोम्यहमिति मन्यते कर्त्रध्यासेन कर्ताहमिति

तृन्प्रत्ययः तेन न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनामिति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ २७ ॥ विद्वांस्तु तथा न मन्यतइत्याह तत्त्वं याथात्म्यं वेत्तीति तत्त्ववित् तुशब्देन तस्याज्ञाद्वैशिष्टचमाह कस्य तत्त्वमित्यतआह गुणकर्मविभागयोः गुणादेहेन्द्रियान्तःकरणान्यहङ्कारास्पदानि कर्माणि च तेषां व्यापारभूतानि ममकारास्पदानीति गुणकर्मेति द्वन्द्वैकवद्भावः विभज्यते सर्वेषां जडानां विकारिणां भासकत्वेन पृथग्भवतीति विभागः स्वप्रकाशज्ञानरूपोसङ्ग आत्मा गुणकर्म च विभागश्चेति द्वन्द्वः तयोर्गुणकर्मविभागयोर्भास्यभासकयोर्जडचैतन्ययोर्विकारिनिर्विकारयोस्तत्त्वं याथात्म्यं योवेत्ति सगुणाः करणात्मकागुणेषु विषयेषु प्रवर्तन्ते विकारित्वात् न तु निर्विकारआत्मेति मत्वा न सज्जते सक्तिं कर्तृत्वाभिनिवेशमतत्त्वविदिव न करोति हे महाबाहो इतिसंबोधयन्सामुद्रिकोक्तसत्पुरुषलक्षणयोगित्वान्न पृथग्जनसाधारण्येन त्वमविवेकी भवितुमर्हसीति सूचयति गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्वविदिति वा अस्मिन्पक्षे गुणकर्मणोरित्येतावतैव निर्वाहे विभागपदस्य प्रयोजनं चिन्त्यम् ॥ २८ ॥ तदेवं विद्वदविदुषोः कर्मानुष्ठानसाम्येन विद्वानविदुषोर्बुद्धिभेदं न कुर्यादित्युक्तमुपसंहरति प्रकृतेः

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ॥ गुणागुणेषु वर्तन्तइति मत्वा न सज्जते ॥२८॥
प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ॥ तानकृत्स्नविदोमन्दान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥ २९ ॥

पूर्वोक्तायामायायांगुणैः कार्यतया धर्मैर्देहादिभिर्विकारैः सम्यङ्मूढाः स्वरूपास्फुरणेन तानेवात्मत्वेन मन्यमानास्तेषामेव गुणानां देहेन्द्रियान्तःकरणानां कर्मसु व्यापारेषु सज्जन्ते सक्तिं वयं कर्म कुर्मस्तत्फलायेति दृढतरामात्मधिबुद्धिं कुर्वन्ति ये तान् कर्मसङ्गिनोऽकृत्स्नविदोनात्माभिमानिनोमन्दानशुद्धचित्तत्वेन ज्ञानाधिकारमप्राप्तान् कृत्स्नवित् परिपूर्णात्मवित् स्वयं न विचालयेत्कर्मश्रद्धातोन प्रच्यावयेदित्यर्थः येत्वमन्दाः शुद्धान्तःकरणास्ते स्वयमेव विवेकोदये न विचलन्ति ज्ञानाधिकारं प्राप्ताइत्यभिप्रायः कृत्स्ना कृत्स्नशब्दौ आत्मानात्मपरतया श्रुत्यर्थानुसारेण वार्तिककृद्भिर्व्याख्यातौ ‘ सर्वेवेत्यादिवाक्येभ्यः कृत्स्नं वस्तु यतोद्वयं संभवस्ताद्विरुद्धस्य कुतोकृत्स्नस्य वस्तुनः यस्मिन्दृष्टेऽदृष्टोर्थः सतदन्यश्च शिष्यते तथादृष्टेऽपि दृष्टः स्यादकृत्स्नस्तादृगुच्यत’इति अनात्मनः सावयवत्वादनेकधर्मवत्त्वाच्च केनचिद्धर्मेण केनचिदवयवेन वा विशिष्टे तस्मिन्नेकस्मिन् घटादौ ज्ञातेपि धर्मान्तरेणावयवान्तरेण वा विशिष्टः सएवाज्ञातोवाशिष्यते तदन्यश्च पटादिरज्ञातोवाशिष्यतएव तथा तस्मिन् घटादावज्ञातेपि पटादिर्ज्ञातः स्यादिति तज्ज्ञानेपि तस्यान्यस्य चाज्ञानात्तदज्ञानेप्यन्यज्ज्ञानाच्च सोऽकृत्स्नउच्यतेकृत्स्नस्त्वद्वय आत्मावै तज्ज्ञाने कस्यचिदवशेषस्याभावादिति श्लोकद्वयार्थः॥२९॥ एवं कर्मानुष्ठानसाम्येप्यज्ञविज्ञयोः

कर्तृत्वाभिनिवेशतदभावाभ्यां विशेषउक्तः इदानीमज्ञस्यापि मुमुक्षोरमुमुक्षपेक्षया भगवदर्पणं फलाभिसन्ध्यभावं च विशेषं वदन्नज्ञतया-ऽर्जुनस्य कर्माधिकारं द्रढयति मयि भगवति वासुदेवे परमेश्वरे सर्वज्ञे सर्वनियन्तारि सर्वात्मनि सर्वाणि कर्माणि लौकिकानि वैदिकानि च सर्वप्रकाराणि अध्यात्मचेतसा अहं कर्तान्तर्याम्यधीनस्तस्माएवेश्वराय राज्ञइव भृत्यः कर्माणि करोमीत्यनया बुद्धया संन्यस्य समर्प्य निराशीर्निष्कामः निर्ममोदेहपुत्रभ्रात्रादिषु स्वीयेषु ममताशून्यः विगतज्वरः सन्तापहेतुत्वाच्छोकएव ज्वरशब्देनोक्तः ऐहिकपारात्रिकदुर्यशोनरकपातादिनिमित्तशोकरहितश्च भूत्वा त्वं मुमुक्षुर्युध्यस्व विहितानि कर्माणि कुर्वित्यभिप्रायः अत्र भगवदर्पणं निष्कामत्वं च सर्वकर्मसाधारणं मुमुक्षोः निर्ममत्वं त्यक्तशोकत्वं च युद्धमात्रे प्रकृतमिति द्रष्टव्यं अन्यत्र ममताशोकयोरप्रसक्तत्वात् ॥ ३० ॥ फलाभिसन्धिराहित्येन भगवदर्पणबुद्धया विहितकर्मानुष्ठानं सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण मुक्तिफलमित्याह इदं फलाभिसन्धिराहित्येन विहित-कर्माचरणरूपं मम मतं नित्यं नित्यवेदबोधितत्वेनानादिपरंपरागतं आवश्यकमिति वा सर्वदेति वा मानवाः मनुष्याये केचित् मनुष्या-

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ॥ निराशीर्निर्ममोभूत्वा युध्यस्व विगत-ज्वरः ॥ ३० ॥ ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ॥ श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्य-न्ते तेपि कर्मभिः ॥ ३१ ॥ ये त्वेतदभ्यसूयन्तोनानुतिष्ठन्ति मे मतम् ॥ सर्वज्ञानविमूढां-स्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२ ॥

धिकारित्वात्कर्मणां श्रद्धावन्तः शास्त्राचार्योपादिष्टेर्थेऽननुभूतेप्येवमेवैतदिति विश्वासः श्रद्धा तद्वन्तः अनसूयन्तः गुणेषु दोषाविष्करणमसूया सा च दुःखात्मके कर्मणि मां प्रवर्तयन्न कारुणिकोयमित्येवंरूपा प्रकृते प्रसक्तां तामसूयामपि गुरौ सर्वसुहृद्यकुर्वन्तोयेऽनुतिष्ठन्ति तेपि सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण सम्यक् ज्ञानिवन्मुच्यन्ते कर्मभिर्धर्माधर्माख्यैः ॥ ३१ ॥ एवमन्वये गुणमुक्त्वा व्यतिरेके दोषमाह तु शब्दः श्रद्धावद्वैधर्म्यमश्रद्धां सूचयति तेन ये नास्तिक्यादश्रद्दधानाअभ्यसूयन्तोदोषमुद्भावयन्तः एतन्मम मतं नानुवर्तन्ते तानचेतसोदुष्टचित्तान् अतएव सर्वज्ञानविमूढान् सर्वत्र कर्मणि ब्रह्मणि सगुण निर्गुणे च यज्ज्ञानं तत्र विविधं प्रमाणतः प्रमेयतः प्रयोजनतश्च मूढान् सर्वप्रकारेणायोग्यान्नष्टान् सर्वपुरुषार्थभ्रष्टान्विद्धि जानीहि ॥ ३२ ॥ ननु राज्ञइव तव शासनातिक्रमे भयं पश्यन्तः कथमसूयन्तस्तव मतं नानुवर्तन्ते कथं वा सर्वपुरुषार्थसाधने प्रतिकूलाभवन्तीत्यतआह प्रकृतिर्नाम प्राग्जन्मकृतधर्माधर्मज्ञानेच्छादिसंस्कारोवर्तमानजन्मन्यभिव्यक्त

सर्वतोबलवान् 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चे'ति श्रुतिप्रमाणकाः तस्याः स्वकीयायाः प्रकृतेः सदृशमनुरूपमेव सर्वोजन्तुर्ज्ञानवान् ब्रह्मविदपि 'पश्वादिभिश्चाविशेषादितिन्यायात्' गुणदोषज्ञानवान्वा चेष्टते किं पुनर्मूर्खः तस्मात् भूतानि सर्वे प्राणिनः प्रकृतिं यान्त्यनुवर्तन्ते पुरुषार्थभ्रंशहेतुभूतामपि तत्र मम वा राज्ञोवा निग्रहः किं करिष्यति रागोत्कटत्वेन दुरितान्निवर्तयितुं न शक्नोतीत्यर्थः महानरकसाधनत्वं ज्ञात्वापि दुर्वासनाप्राबल्यात्पापेषु प्रवर्तमानान् मच्छासनातिक्रमदोषाद्बिभ्यतीति भावः ॥ ३३ ॥ ननु सर्वस्य प्राणिवर्गस्य प्रकृतिवशवर्तित्वे लौकिकवैदिकपुरुषकाराविषयाभावाद्विधिनिषेधानर्थक्यं प्राप्तं न च प्रकृतिशून्यः कश्चिदस्ति यं प्रति तदर्थवत्त्वं स्यादित्यतआह इन्द्रियस्येति वीप्सया सर्वेषामिन्द्रियाणामर्थे विषये शब्दे स्पर्शे रूपे रसे गन्धे च एवं कर्मेन्द्रियविषयेपि वचनादौ अनुकूले शास्त्रनिषिद्धेपि रागः प्रतिकूले शास्त्रविहितेपि द्वेषइत्येवं प्रतीन्द्रियार्थं रागद्वेषौ व्यवस्थितावानुकूल्यप्रातिकूल्यव्यवस्थया स्थितौ नत्वनियमेन सर्वत्र तौ भवतः तत्र पुरुषकारस्य शास्त्रस्य चायं विषयोयत्तयोर्वशं नागच्छेदिति कथं या हि पुरुषस्य प्रकृतिः साबलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानाभावसहकृतेष्टसाधनत्वज्ञाननिबन्धनं रागं पुरस्कृत्यैव शास्त्रनिषिद्धे कलञ्जभक्षणादौ प्रवर्तयति तथा बलवदिष्टसाधनत्व-

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ॥ प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३ ॥ इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ॥ तयोर्न वशमागच्छेत्तौह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ३४ ॥

ज्ञानाभावसहकृतानिष्टसाधनत्वज्ञाननिबन्धनं द्वेषं पुरस्कृत्यैव शास्त्रविहितादपि सन्ध्यावन्दनादेर्निवर्तयति तत्र शास्त्रेण प्रतिषिद्धस्य बलवदनिष्टानुबन्धित्वे ज्ञापिते सहकार्यभावात्केवलं दृष्टेष्टसाधनताज्ञानं मधुविषसंपृक्तान्नभोजनइव तत्र न रागं जनयितुं शक्नोति एवं विहितस्य शास्त्रेण बलवदिष्टानुबन्धित्वे बोधिते सहकार्यभावात्केवलमनिष्टसाधनत्वज्ञानं भोजनादाविव तत्र न द्वेषं जनयितुं शक्नोति ततश्चाप्रतिबद्धं शास्त्रं विहिते पुरुषं प्रवर्तयति निषिद्धाच्च न्यवर्तयतीति शास्त्रीयविवेकविज्ञानप्राबल्येन स्वाभाविकरागद्वेषयोः कारणोपमर्देनोपमर्दान्न प्रकृतिर्विपरीतमार्गे पुरुषं शास्त्रदृष्टिं प्रवर्तयितुं शक्नोतीति न शास्त्रस्य पुरुषकारस्य च वैयर्थ्यप्रसङ्गः तयोरागद्वेषयोर्वशं नागच्छेत्तदधीनोन प्रवर्तेत निवर्तेत वा किंतु शास्त्रीयतद्विपक्षज्ञानेन तत्कारणविघटनद्वारा तौ नाशयेत् हि यस्मात् तौ रागद्वेषौ स्वाभाविकदोषप्रयुक्तौ अस्य पुरुषस्य श्रेयोर्थिनः परिपन्थिनौ शत्रू श्रेयोमार्गस्य विघ्नकर्तारौ दस्यूइव पथिकस्य इदं च 'द्वयेहप्राजापत्यादेवाश्चासुराश्च ततः कानीयसाएव देवाज्यायसाअसुरास्तएषु लोकेष्वस्पर्धन्ते'त्यादिश्रुतौ स्वाभाविकरागद्वेषनिमित्तशास्त्रविपरीतप्रवृत्तिमसुरत्वेन शास्त्रीयप्रवृत्तिं च

देवत्वेन निरूप्य व्याख्यातमतिविस्तरेणेत्युपरम्यते ॥ ३४ ॥ ननु स्वाभाविकरागद्वेषप्रयुक्तपश्वादिसाधारणप्रवृत्तिप्रहाणेन शास्त्रीयमेव कर्म कर्तव्यं चेत्तर्हि यत्सुकरं भिक्षाशनादि तदेव क्रियतां किमतिदुःखावहेन युद्धेनेत्यतआह श्रेयान् प्रशस्यतरः स्वधर्मः यं वर्णमाश्रमं प्रति योविहितः स तस्य स्वधर्मः विगुणोपि सर्वाङ्गोपसंहारमन्तरेण कृतोपि परधर्मात् स्वं प्रत्यविहितात् स्वनुष्ठितात् सर्वाङ्गोपसंहारेण सम्पादितादपि न हि वेदातिरिक्तमानगम्योधर्मः येन परधर्मोप्यनुष्ठेयः धर्मत्वात् स्वधर्मवदित्यनुमानं तत्र मानं स्यात् 'चोदनालक्षणोर्थोधर्म'- इति न्यायात् अतः स्वधर्मे किञ्चिदङ्गहीनेपि स्थितस्य निधनं मरणमपि श्रेयः प्रशस्यतरं परधर्मस्य जीवितादपि स्वधर्मस्थस्य निधनं हि इह लोके कीर्त्यावहं परलोके च स्वर्गादिप्रापकं परधर्मस्तु इहाकीर्तिकरत्वेन परत्र नरकप्रदत्वेन च भयावहोयतः अतोरागद्वेषादिप्रयुक्त- स्वाभाविकप्रवृत्तिवत्परधर्मोपि हेयएवेत्यर्थः एवं तावद्भगवन्मताङ्गीकारिणां श्रेयःप्राप्तिस्तदनङ्गिकारिणां च श्रेयोमार्गभ्रष्टत्वमुक्तं श्रेयोमार्ग- भ्रंशेन फलाभिसन्धिपूर्वककाम्यकर्माचरणे च केवलपापमात्राचरणे च बहूनि कारणानि कथितानि ये त्वेतदभ्यसूयन्तइत्यादिना तत्रायं

श्रेयान्स्वधर्मोविगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ॥ स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मोभयावहः ॥३५॥ अर्जुनउवाच ॥ अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ॥ अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥ ३६ ॥

संग्रहश्लोकः 'श्रद्धाहानिस्तथाऽसूया दुष्टचित्तत्वमूढते प्रकृतेर्वशवर्तित्वं रागद्वेषौ च पुष्कलौ परधर्मरुचित्वं चेत्युक्तादुर्मार्गवाहकाः'॥३५॥ तत्र काम्यप्रतिषिद्धकर्मप्रवृत्तिकारणमपनुद्य भगवन्मतमनुवर्तितुं तत्कारणावधारणाय ध्यायतोविषयान्पुंसइत्यादिना पूर्वमनर्थमूलमुक्तं ॥ साम्प्रतं च प्रकृतेर्गुणसंमूढाइत्यादिना बहुविस्तरं कथितं तत्र किं सर्वाण्यपि समप्राधान्येन कारणानि अथवैकमेव मुख्यं कारणमितराणि तु तत्सहकारीणि केवलं तत्राद्ये सर्वेषां पृथक्पृथङ्निवारणे महान्प्रयासः स्यात् अन्त्ये त्वेकस्मिन्नेव निराकृते कृतकृत्यता स्यादित्यतोब्रूहि मे केन हेतुना प्रयुक्तः प्रेरितोयं त्वन्मताननुवर्ती सर्वज्ञानविमूढः पुरुषः पापमनर्थानुबन्धि सर्वं फलाभिसन्धिपुरःसरं काम्यं चित्रादि शत्रुवधसाधनं च श्येनादि प्रतिषिद्धं च कलञ्जभक्षणादि बहुविधं कर्माचरति स्वयं कर्तुमनिच्छन्नपि न तु निवृत्तिलक्षणं परमपुरुषार्था- नुबन्धि त्वदुपदिष्टं कर्मेच्छन्नपि करोति न च पारतन्त्र्यं विनेत्थं संभवति अतोयेन बलादिव नियोजितोराज्ञेव भृत्यस्त्वन्मतविरुद्धं सर्वानर्थानुबन्धित्वं जानन्नपि तादृशं कर्म चरति तमनर्थमार्गप्रवर्तकं मां प्रति ब्रूहि ज्ञात्वा समुच्छेदायेत्यर्थः हे वार्ष्णेय वृष्णिवंशे मन्मा-

तामहकुले कृपयावतीर्णोतिसंबोधनेन वार्ष्णेयोसि नोहं त्वया नोपेक्षणीयइति सूचयति ॥३६॥ एवमर्जुनेन पृष्टे 'अथो खल्वाहुः काममयएवायं पुरुषइति आत्मैवेदमग्रआसीदेकएव सोकामयत जायामेस्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मेस्यादथ कर्मकुर्वीये'त्यादिश्रुतिसिद्धमुत्तरं श्रीभगवानुवाच यस्त्वया पृष्टोहेतुर्बलादनर्थमार्गे प्रवर्तकः सएषकामएव महान् शत्रुः यन्निमित्ता सर्वानर्थप्राप्तिः प्राणिनां ननु क्रोधोप्यभिचारादौ प्रवर्तकोदृष्टइत्यतआह क्रोधएषः कामएव केनचिद्धेतुना प्रतिहतः क्रोधत्वेन परिणमतेऽतः क्रोधोप्येषकामएव एतस्मिन्नेव महावैरिणि निवारिते सर्वपुरुषार्थप्राप्तिरित्यर्थः तन्निवारणोपायज्ञानाय तत्कारणमाह रजोगुणसमुद्भवःदुःखप्रवृत्तिबलात्मकोरजोगुणएव समुद्भवः कारणं यस्य अतः कारणानुविधायित्वं कार्यस्य सोपि तथा यद्यपि तमोगुणोपि तस्य कारणं तथापि दुःखे प्रवृत्तौ च रजसएव प्राधान्यात्तस्यैव निर्देशः एतेन सात्त्विक्या वृत्त्या रजसि क्षीणे सोपि क्षयितइत्युक्तं अथवा तस्य कथमनर्थमार्गे प्रवर्तकत्वामित्यतआह रजोगुणस्य प्रवृत्त्यादिलक्षणस्य समुद्भवोयस्मात् कामोहि विषयाभिलाषात्मकः स्वयमुद्भूतोरजः प्रवर्तयन्पुरुषं दुःखात्मके कर्मणि प्रवर्तयति

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कामएषक्रोधएषरजोगुणसमुद्भवः ॥ महाशनोमहापाप्मा विद्ध्येनमिहवैरिणम् ॥ ३७ ॥ धूमेनाव्रियते वह्निर्यथादर्शोमलेन च ॥ यथोल्बेनावृतोगर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८ ॥

तेनायमवश्यं हन्तव्यइत्यभिप्रायः ननु सामदानभेददण्डाश्चत्वारउपायास्तत्र प्रथमत्रिकस्यासंभवे चतुर्थोदण्डः प्रयोक्तव्योन तु हठादेवेत्याशङ्क्य त्रयाणामसंभवं वक्तुं विशिनष्टि महाशनोमहापाप्मेति महदशनमस्येति महाशनः 'यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः नालमेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शमं व्रजे'दिति स्मृतेः अतोन दानेन सन्धातुं शक्यः नापि सामभेदाभ्यां यतोमहापाप्माऽत्युग्रः तेन हि बलात्प्रेरितोऽनिष्टफलमपि जानन्पापं करोति अताविद्धि जानीहि एनं काममिह संसारे वैरिणं तदेतत्सर्वं विवृतं वार्तिककारैरात्मैवेदमग्रआसीदिति श्रुतिव्याख्याने 'प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च यथोक्तस्याधिकारिणः स्वातन्त्र्ये सति संसारसृतौ कस्मात्प्रवर्तते' ननु निःशेषविध्वस्तसंसारानर्थवर्त्मनि निवृत्तिलक्षणे वाच्यं केनायं प्रेर्यतेऽवशः अनर्थपरिपाकत्वमपि जानन्प्रवर्तते 'पारतन्त्र्यमृते दृष्टा प्रवृत्तिर्नेदृशी क्वचित् तस्माच्छ्रेयोर्थिनः पुंसः प्रेरकोनिष्टकर्मणि वक्तव्यस्तन्निरासार्थमित्यर्था स्यात्परा श्रुतिः अनाप्तपुरुषार्थोयं निःशेषानर्थसङ्कुलः इच्छकामयतानाप्तान्पुमर्थान्साधनैर्जडः जिहासति तथानर्थानविद्वानात्मनि श्रितान् अविद्योद्भूतकामः सन्नथोखल्विति च श्रुतिः अकामतः

क्रियाः कामश्चिदृश्यन्ते नेह कस्यचित् यद्यद्धि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेष्टितं कामएषक्रोधएषइत्यादिवचनं स्मृतेः प्रवर्तकोनापरोऽतः कामादन्यः प्रतीयतइति अकामत 'इति मनुवचनं अन्यत्स्पष्टम् ॥३७॥ तस्य महापाप्मत्वेन वैरित्वमेव दृष्टान्तैः स्पष्टयति तत्र शरीरारम्भात् प्रागन्तःकरणस्यालब्धवृत्तिकत्वात्सूक्ष्मः कामः शरीरारम्भकेण कर्मणा स्थूलशरीरावच्छिन्ने लब्धवृत्तिकेन्तःकरणे कृताभिव्यक्तिः सन् स्थूलोभवति सएव विषयस्य चिन्त्यमानावस्थायां पुनः पुनरुद्रिच्यमानः स्थूलतरोभवति सएव पुनर्विषयस्य भुज्यमानतावस्थायामत्यन्तोद्रेकं प्राप्तः स्थूलतमोभवति तत्र प्रथमावस्थायां दृष्टान्तः यथा धूमेन सहजेनाप्रकाशात्मकेन प्रकाशात्मकोवन्हिराव्रियते द्वितीयावस्थायां दृष्टान्तः यथादर्शोमलेनासहजेनादर्शोत्पत्त्यनन्तरमुद्रिक्तेन चकरोऽवान्तरवैधर्म्यसूचनार्थःआव्रियतइति क्रियानुकर्षणार्थश्च तृतीयावस्थायां दृष्टान्तः यथोल्बेन जरायुणा गर्भवेष्टनचर्मणातिस्थूलेन सर्वतोनिरुध्यावृतः तथा प्रकारत्रयेणापि तेन कामेनेदमावृतं अत्र धूमेनावृतोपि वन्हिर्दाहादिलक्षणं स्वकार्यं करोति मलेनावृतस्त्वादर्शः प्रतिबिम्बग्रहणलक्षणं स्वकार्यं न करोति स्वच्छताधर्ममात्रातिरोधानात् स्वरूपतस्तूपलभ्यतएव उल्बेनावृतस्तु गर्भोन हस्तपादादिप्रसारणरूपं स्वकार्यं करोति न वा स्वरूपतउपलभ्यतइति विशेषः ॥ ३८ ॥ तथा

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनोनित्यवैरिणा ॥ कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥ ३९ ॥

तेनेदमावृतमिति संग्रहवाक्यं विवृणोति ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानमन्तःकरणं विवेकविज्ञानं वा इदं शब्दनिर्दिष्टमेतेन कामेनावृतं तथाप्यापातसुखहेतुत्वादुपादेयः स्यादित्यतआह ज्ञानिनोनित्यवैरिणा अज्ञाहि विषयभोगकाले कामं मित्रमिव पश्यंस्तत्कार्ये दुःखे प्राप्ते वैरित्वं जानाति कामेनाहं दुःखित्वमापादितइति ज्ञानी तु भोगकालेपि जानात्यनेनाहमनर्थेप्रवेशितइति अतोविवेकी दुःखीभवति भोगकाले च तत्परिणामे चानेनेतिज्ञानिनोसौ नित्यवैरीति सर्वथा तेन हन्तव्यएवेत्यर्थः तर्हि किं स्वरूपोसावित्यतआह कामरूपेण कामितमिच्छा तृष्णा सैव रूपं यस्य तेन हेकौन्तेयेति संबन्धाविष्कारेण प्रमाणं सूचयति ननु विवेकिना हातव्योप्यविवेकिनोपादेयः स्यादित्यतआह दुष्पूरेणानलेन च चकारउपमार्थः न विद्यतेऽलंपर्याप्तिर्यस्येत्यनलोवन्हिः सयथा हविषा पूरयितुमशक्यस्तथातमपि भोगेनेत्यर्थः अतोनिरन्तरं सन्तापहेतुत्वाद्विवेकिनइवाविवेकिनोपि हेयएवासौ तथा च स्मृतिः 'न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति हविषा कृष्णवर्त्मेव भूयएवाभिवर्धत 'इति अथवा इच्छायाविषयसिद्धिनिवर्त्यत्वादिच्छारूपः कामोविषयभोगेन स्वयमेव निवर्तिष्यते किं तत्रातिनिर्बन्धेनेत्यतउक्तं दुःपूरेणानलेनचेति विषयसिद्ध्या तत्कालमिच्छातिरोधानेपि पुनः प्रादुर्भावान्न विषयसिद्धिरिच्छानिवर्तिका किंतु

विषयदोषदृष्टिरेव तथेति भावः ॥ ३९ ॥ ज्ञाते हि शत्रोरधिष्ठाने सुखेन स जेतुं शक्यइति तदधिष्ठानमाह इन्द्रियाणि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धग्राहकाणि श्रोत्रादीनि वचनादानगमनविसर्गानन्दजनकानि वागादीनि च मनः सङ्कल्पात्मकं बुद्धिरध्यवसायात्मिका च अस्य कामस्याधिष्ठानमाश्रयउच्यते यतः एतैरिन्द्रियादिभिः स्वस्वव्यापारवद्भिराश्रयैर्विमोहयति विविधं मोहयति एषकामोज्ञानं विवेकज्ञानमावृत्याच्छाद्य देहिनं देहाभिमानिनम् ॥४०॥ यस्मादेवं यस्मादिन्द्रियाधिष्ठानः कामोदेहिनः मोहयति तस्मात्त्वमादौ मोहनात्पूर्वं काम-निरोधात्पूर्वमिति वा इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि नियम्य वशीकृत्य तेषु हि वशीकृतेषु मनोबुद्ध्योरपि वशीकरणं सिध्यति सङ्कल्पाध्यवसा-ययोर्बाह्येन्द्रियप्रवृत्तिद्वारैवानर्थहेतुत्वात् अतइन्द्रियाणि मनोबुद्धिरिति पूर्वं पृथङ्निर्दिश्यापीहेन्द्रियाणीत्येतावदुक्तं इन्द्रियत्वेन तयोरपि संग्रहोवा हे भरतर्षभ महावंशप्रसूतत्वेन समर्थोसि पाप्मानं सर्वपापमूलभूतमेनं कामं वैरिणं प्रजहि हि परित्यज हि स्फुटं प्रजहि प्रकर्षेण मारयेति वा जहि शत्रुमित्युपसंहाराच्च ज्ञानं शास्त्राचार्योपदेशजं परोक्षं विज्ञानमपरोक्षं तत्फलं तयोर्ज्ञानविज्ञानयोः श्रेयःप्राप्तिहे-

इन्द्रियाणि मनोबुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ॥ एतैर्विमोहयत्येषज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४० ॥ तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ॥ पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१ ॥ इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ॥ मनसस्तु परा बुद्धिर्योबुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४२ ॥

त्वोर्नाशनम् ॥ ४१ ॥ ननु यथाकथंचिद्बाह्येन्द्रियनियमसंभवेप्यान्तरतृष्णात्यागोतिदुःष्करइति चेत् न रसोप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्ततइत्यत्र परदर्शनस्य रसाभिधानीयकतृष्णात्यागसाधनस्य प्रागुक्तेः तर्हि कोसौ परोयद्दर्शनात्तृष्णानिवृत्तिरित्याशङ्क्य शुद्धमात्मानं परशब्दवाच्यं देहादिभ्योविविच्य दर्शयति श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च स्थूलं जडं परिच्छिन्नं बाह्यं च देहमपेक्ष्य पराणि सूक्ष्मत्वात्प्रकाशकत्वाद्व्यापकत्वादन्तःस्थत्वाच्च प्रकृष्टान्याहुः पण्डिताः श्रुतयोवा तथेन्द्रियेभ्यः परं मनः सङ्कल्पविकल्पात्मकं तत्प्रवर्तकत्वात् तथा मनसस्तु परा बुद्धिरध्यवसायात्मिका अध्यवसायोहि निश्चयस्तत्पूर्वकएव सङ्कल्पादिर्मनोधर्मः यस्तु बुद्धेः परतस्तद्भासकत्वेनावस्थितः यं देहिनमिन्द्रियादिभिराश्रयैर्युक्तः कामोज्ञानावरणद्वारेण मोहयतीत्युक्तं सबुद्धेर्द्रष्टा परआत्मा सएषइह प्रविष्टइतिवद्व्यवहितस्यापि देहिनस्तदा परामर्शः अत्रार्थे श्रुतिः ' इन्द्रियेभ्यः पराह्यर्थाअर्थेभ्यश्च परं मनः मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः महतः परमव्यक्तम-

व्यक्तात्पुरुषः परः पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परागति'रिति अत्रात्मनः'परत्वस्यैव वाक्यतात्पर्यविषयत्वादिन्द्रियादिपरत्वस्याविवक्षितत्वादिन्द्रियेभ्यः पराअर्थाइति स्थानेर्थेभ्यः पराणीन्द्रियाणीति विवक्षाभेदेन भगवदुक्तं न विरुध्यते बुद्धेरस्मदादिव्यष्टिबुद्धेः सकाशान्महानात्मा समष्टिबुद्धिरूपः परः 'मनोमहान्मतिर्ब्रह्मा पूर्बुद्धिः ख्यातिरीश्वर' इति वायुपुराणवचनात् महतोहैरण्यगर्भबुद्धेः परमव्यक्तमव्याकृतं सर्वजगद्बीजं मायाख्यं 'मायां तु प्रकृतिं विद्यादि'ति श्रुतेः तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदिति च अव्यक्तात्सकाशात्सकलजडवर्गप्रकाशकः पुरुषः पूर्णआत्मा परः तस्मादपि कश्चिदन्यः परस्यादित्यतआह पुरुषान्न परं किंचिदिति कुतएव यस्मात् सा काष्ठा समाप्तिः सर्वाधिष्ठानत्वात्सा परा गतिः 'सोध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पद मित्यादिश्रुतिः'प्रसिद्धा परा गतिरपि सैवेत्यर्थः तदेत-

एवं बुद्धेः परं बुध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना॥जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगोनामतृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥

त्सर्वं योबुद्धेः परतस्तु सइत्यनेनोक्तम् ॥ ४२ ॥ फलितमाह रसोप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्ततइत्यत्र यः परब्देनोक्तस्तमेवंभूतं पूर्णमात्मानं बुद्धेः परं बुध्वा साक्षात्कृत्य संस्तभ्य स्थिरीकृत्यात्मानं मनः आत्मना एतादृशानेश्चयात्मिकया बुद्ध्या जहि मारय शत्रुं सर्वपुरुषार्थशातनं हे महाबाहो महाबाहोर्हिशत्रुमारणं सुकरमिति योग्यं संबोधनं कामरूपं तृष्णारूपं दुरासदं दुःखेनासादनीयं दुर्विज्ञेयानेकविशेषमिति यत्नाधिक्याय विशेषणं ॥ ४३ ॥ उपायः कर्मनिष्ठात्र प्राधान्येनोपसंहृता उपेया । ज्ञाननिष्ठा तु तद्गुणत्वेन कीर्तिता ॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीयपादशिष्यमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीमद्भगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां ज्ञाननिष्ठावर्णनं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ श्रीकृष्णाय गीतामृतदुहे नमः अथ चतुर्थाध्यायः प्रारभ्यते ॥ यद्यपि पूर्वमुपेयत्वेन ज्ञानयोगस्तदुपायत्वेन च कर्मयोगइति द्वौ योगौ कथितौ तथाप्येकं साङ्ख्यञ्च योगंच यः पश्यति सपश्यतीत्यनया दिशा साध्यसाधनयोः फलैक्यादैक्यमुपचर्यसाधनभूतं कर्मयोगं साध्यभूतञ्च ज्ञानयोगमनेकविधगुणविधानाय स्तौति वंशकथनेन भगवान् इममध्यायद्वयेनोक्तं योगं ज्ञाननिष्ठालक्षणं कर्मनिष्ठोपायलभ्यं विवस्वते सर्वक्षत्रियवंशबीजभूतायादित्याय प्रोक्तवान् प्रकर्षेण सर्वसन्देहोच्छेदादिरूपेणोक्तवानहं भगवान् वासुदेवः सर्वजगत्परिपालकः सर्गादिकाले राज्ञां बलाधानेन तदधीनं सर्वजगत्पालयितुं कथमनेन बलाधानमिति विशेषणेन दर्शयति अव्ययं अव्ययवेदमूलत्वादव्ययमोक्षफलत्वाच्च नव्येति स्वफलादित्यव्ययमव्यभिचारि फलं तथाचैतादृशे नबलाधानं शक्यमिति भावः सच मम शिष्योविवस्वान् मनवे वैवस्वताय स्वपुत्राय प्राह सच मनुरिक्ष्वाकवे स्वपुत्रायादिराजायाब्रवीत् यद्यपि प्रतिमन्वन्तरं स्वायम्भुवमन्वादिसाधारणोयं भगवदुपदेशस्तथापि साम्प्रतिकवैवस्वतमन्वन्तराभिप्रायेणादित्यमारभ्य सम्प्रदायोगणितः ॥ १ ॥ एवमादित्यमारभ्य गुरुशिष्यपरंपरया प्राप्त-

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ॥ विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेब्रवीत् ॥ १ ॥ एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयोविदुः ॥ सकालेनेह महता योगोनष्टः परन्तप ॥ २ ॥

मिमं योगं राजानश्च ते ऋषयश्चेतिराजर्षयः प्रभुत्वे सति सूक्ष्मार्थनिरीक्षणक्षमानिमिप्रमुखाः स्वपित्रादिप्रोक्तम् विदुः तस्मादनादिवेदमूलत्वे नामन्तफलत्वेनानादिगुरुशिष्यपरंपराप्राप्तत्वेन च कृत्रिमत्वशङ्कानास्पदत्वात् महाप्रभावोयं योगइति श्रद्धातिशयाय स्तूयते सएवं महाप्रयोजनोपि योगः कालेन महता दीर्घेण धर्मन्ह्रासकरेण इह इदानीमावयोर्व्यवहारकाले द्वापारान्ते दुर्बलानजितेन्द्रियानधिकारिणः प्राप्य कामक्रोधादिभिरभिभूयमानोनष्टः विच्छिन्नसम्प्रदायोजातः तं विना पुरुषार्थाप्राप्तेः अहो दौर्भाग्यं लोकस्येति शोचति भगवान् हे परन्तप परं कामक्रोधादिरूपं शत्रुगणं शौर्येण बलवता विवेकेन तपसा च भानुरिव तापयतीति परन्तपः शत्रुतापनोजितेन्द्रियइत्यर्थः उर्वश्युपेक्षणाद्यद्भुतकर्मदर्शनात् तस्मात् त्वं जितेन्द्रियत्वादत्राधिकारीति सूचयति ॥ २ ॥ यएवं पूर्वमुपदिष्टोप्यधिकार्यभावाद्विच्छिन्नसम्प्रदायोभूत् यं विना च पुरुषार्थोन लभ्यते सएवायं पुरातनोऽनादिगुरुपरंपरागतोयोगोद्य सम्प्रदायविच्छेदकाले मयाऽतिस्निग्धेन ते तुभ्यं प्रकर्षेणोक्तः नत्वन्यस्मै कस्मैचित् कस्मात् भक्तोसि मे सखाचेति इतिशब्दोहेतौ यस्मात्त्वं मम भक्तः शरणागतत्वे

सत्यत्यन्तप्रीतिमान् सखा च समानवयाः स्निग्धसहायोसि सर्वदा भवासि अनस्तुभ्यमुक्तइत्यर्थः अन्यस्मै कुतोनोच्यते तत्राह हि यस्मा
देतत्ज्ञानमुत्तमं रहस्यं अतिगोप्यं ॥ ३ ॥ या भगवति वासुदेवे मनुष्यत्वेनासर्वज्ञत्वानित्यत्वाशङ्का मूर्खाणां तामपनेतुमनुवदन्नर्जुनआश-
ङ्कते अपरमल्पकालीनमिदानीन्तनवसुदेवगृहे भवतोजन्म शरीरग्रहणं विहीनञ्च मनुष्यत्वात् परं बहुकालीनं सर्गादिभवं उत्कृष्टञ्च देव-
त्वात् विवस्वतोजन्म अत्रात्मनोजन्माभावस्य प्राग्व्युत्पपातत्वाद्देहाभिप्रायेणैवार्जुनस्य प्रश्नः अतः कथमेद्विजानीयामतिविरुद्धार्थतया
एतच्छब्दार्थमेव विवृणोति त्वमादौ प्रोक्तवानिति त्वमिदानीन्तनोमनुष्योऽसर्वज्ञः सर्गादौ पूर्वतनाय सर्वज्ञायादित्याय प्रोक्तवानिति विरु-
द्धार्थमेतदिति भावः अत्रायं निर्गलितोर्थः एतद्देहावच्छिन्नस्य तव देहान्तरावच्छेदेन वा आदित्यं प्रत्युपदेष्टृत्वं एतद्देहेन वा नाद्यः
जन्मान्तरानुभूतस्यासर्वज्ञेन स्मर्तुमशक्यत्वात् अन्यथा ममापि जन्मान्तरानुभूतस्मरणप्रसङ्गः तव मम च मनुष्यत्वेनासर्वज्ञत्वाविशेषात्

सएवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ॥ भक्तोसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥३॥
॥ अर्जुनउवाच ॥ अपरं भवतो जन्म परञ्जन्म विवस्वतः ॥ कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ
प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ॥
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप ॥ ५ ॥

तदुक्तमाभियुक्तैः ' जन्मान्तरानुभूतञ्च न स्मर्यते 'इति नापि द्वितीयः सर्गादाविदानीन्तनस्य देहस्यासद्भावात् तदेवं देहान्तरेण सर्गादौ
सद्भावसंभवेपीदानीन्तनस्मरणानुपपत्तिः अनेन देहेन स्मरणोपपत्तावपि सर्गादौ सद्भावानुपपत्तिरित्यसर्वज्ञत्वानित्यत्वाभ्यां द्वावर्जुनस्य
पूर्वपक्षौ ॥ ४ ॥ तत्र सर्वज्ञत्वेन प्रथमस्य परिहारं जन्मानि लीलादेहग्रहणानि लोकदृष्ट्याभिप्रायेणादित्यस्योदयवन्मे मम बहूनि व्यती-
तानि तव चाज्ञानिनः कर्मार्जितानि देहग्रहणानि तव चेत्युपलक्षणमितरेषामपि जीवानां जीवैक्याभिप्रायेणवा हे अर्जुन श्लेषेण अर्जुन-
वृक्षानाम्ना संबोधयन्नावृतज्ञानत्वं सूचयति तानि जन्मान्यहं सर्वज्ञः सर्वशक्तिरीश्वरोवेद जानामि सर्वाणि मदीयानि त्वदीयान्यन्यदी-
यानि च नत्वमज्ञोजीवस्तिरोभूतज्ञानशक्तिर्वेत्थ नजानासि स्वीयान्यपि किं पुनः परकीयाणि हे परन्तप परं शत्रुं भेददृष्ट्या परिकल्प्य

हन्तुं प्रवृत्तोसीति विपरीतदर्शित्वाद्भ्रान्तोसीति सूचयति तदनेन संबोधनद्वयेनावरणविक्षेपौ द्वावप्यज्ञानधर्मौ दर्शितौ ॥५॥ नन्वतीतानेकजन्म वत्वमात्मनः स्मरसि चेत्तर्हि जातिस्मरोजीवस्त्वं परजन्मज्ञानमपि योगिनः सार्वात्म्याभिमानेन 'शास्त्रदृष्ट्याचातूपदेशोवामदेववदि'ति न्यायेन संभवति तथाचाह वामदेवोजीवोपि 'अहं मनुरभवं सूर्यश्चाहं कक्षीवानृषिरास्मिविप्रइत्यादिदाशतय्यां ' अतएव न मुख्यं सर्वज्ञत्त्वं तथाच कथमादित्यं सर्वज्ञमुपदिष्टवानस्यनीश्वरः सन् न हि जीवस्य मुख्यं सार्वज्ञं संभवति व्यष्ट्युपाधेः परिच्छिन्नत्वेन सर्वसंबन्धित्वाभावात् समष्ट्युपाधेरपि विराजः स्थूलभूतोपाधित्वेन सूक्ष्मभूतपरिणामविषयं मायापरिणामविषयंच ज्ञानं न संभवति एवं सूक्ष्मभूतोपाधेरपि हिरण्यगर्भस्य तत्कारणमायापरिणामाकाशादिसर्गक्रमादिविषयज्ञानाभावः सिद्धएव तस्मादीश्वरएव कारणोपाधित्वाद्तीतानागतवर्तमानसर्वार्थविषयज्ञानवानवान्मुख्यः सर्वज्ञः अतीतानागतवर्तमानविषयं मायावृत्तित्रयमेकैववा सर्वविषया मायावृत्तिरित्यन्यत् तस्य च नित्येश्वरस्य सर्वज्ञस्य धर्माधर्माद्यभावेन जन्मैवानुपपन्नमतीतानेकजन्मवत्वन्तु दूरोत्सारितमेव तथाच जीवत्वे सार्वज्ञ्यानुपपत्तिरीश्वरत्वे च देहग्रहणानुपपत्तिरिति शङ्काद्वयं परिहरन्ननित्यत्वपक्षस्यापि परिहारमाह अपूर्वदेहेन्द्रियादिग्रहणं जन्म पूर्वगृहीतदेहेन्द्रियादिवियोगोऽव्ययः यदुभयं

अजोपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोपि सन् ॥ प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥

तार्किकैः प्रेत्यभावइत्युच्यते तदुक्तम् 'जातस्य हि ध्रुवोमृत्युर्ध्रुवञ्जन्म मृतस्य च 'ति तदुभयञ्च धर्माधर्मवशाद्भवति धर्माधर्मवशत्वं चाज्ञस्य जीवस्य देहाभिमानिनः कर्माधिकारित्वाद्भवति तत्र यदुच्यते सर्वज्ञस्येश्वरस्य सर्वकारणस्येदृग्देहग्रहणं नोपपद्यतइति तत्तथैव कथं यदि तस्य शरीरं स्थूलभूतकार्यं स्यात्तदा व्यष्टिरूपत्वे जाग्रदवस्थाऽस्मदादातुल्यत्वं समष्टिरूपत्वे च विराड्जीवत्वं तस्य तदुपाधित्वात् अथ सूक्ष्मभूतकार्यं तदा व्यष्टिरूपत्वे स्वप्नावस्थाऽस्मदादितुल्यत्वं समष्टिरूपत्वे च हिरण्यगर्भजीवत्वं तस्य तदुपाधित्वात् तथाच भौतिकं शरीरं जीवानाविष्टं परमेश्वरस्य न संभवत्येवेति सिद्धं नच जीवाविष्टएतादृशे शरीरे तस्यभूतावेशवत्प्रवेशइति वाच्यम् तच्छरीरावच्छेदेन तज्जीवस्य भोगाभ्युपगमेऽन्तर्यामिरूपेण सर्वशरीरप्रवेशस्य विद्यमानत्वेन शरीरविशेषाभ्युपगमवैयर्थ्यात् भोगाभावेच जीवशरीरत्वानुपपत्तेः अतोन भौतिकं शरीरमीश्वरस्येति पूर्वार्धेनाङ्गीकरोति अजोपि सन्नव्ययात्मा भूतानामश्वरोपि सन्निति अजोपि सन्नित्यपूर्वदेहग्रहणं अव्ययात्मापि सन्निति पूर्वदेहविच्छेदं भूतानां भवनधर्मणां सर्वेषां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानामीश्वरोपिसन्निति

॥४३॥ धर्माधर्मवशत्वं निवारयति कथं तर्हि देहग्रहणमित्युत्तरार्द्धेनाह प्रकृतिं स्वामाधिष्ठाय संभवामि प्रकृतिं मायाख्यां विचित्रानेकशक्तिमघटमानघटनापटीयसीं स्वां स्वोपाधिभूतामधिष्ठाय चिदाभासेन वशीकृत्य संभवामि तत्परिणामविशेषैरेव देहवानिव जातइव च भवामि अनादिमायैव मदुपाधिभूता यावत्कालस्थायित्वेन च नित्या जगत्कारणत्वसम्पादिका मदिच्छयैव प्रवर्तमाना विशुद्धसत्वमयत्वेन मम मूर्तिस्तद्विशिष्टस्य चाजत्वमव्ययत्वमीश्वरत्वञ्चोपपन्नं अतोनेन नित्येनैव देहेन विवस्वन्तं च त्वांच प्रति इमं योगमुपदिष्टवानहमित्युपपन्नं तथाच श्रुतिः 'आकाशशरीरं ब्रह्मेति आकाशोत्राव्याकृतं आकाशएव तदोतंच प्रोतंचेत्यादौ' तथा दर्शनात् 'आकाशस्तल्लिङ्गादि'ति न्यायाच्च तर्हि भौतिकविग्रहाभावात्तद्धर्ममनुष्यत्वादिप्रतीतिः कथमिति चेत् तत्राह आत्ममाययेति मन्माययैव मयि मनुष्यत्वादिप्रतीतिर्लोकानुग्रहाय न वस्तुवृत्त्येतिभावः तया चोक्तं मोक्षधर्मे 'माया ह्येषासृष्टा यन्मां पश्यसि नारद सर्वभूतगुणैर्युक्तं न तु मां द्रष्टुमर्हसी'ति सर्वभूतगुणैर्युक्तं कारणोपाधिं मां चर्मचक्षुषा द्रष्टुं नार्हसीत्यर्थः उक्तंच भगवता भाष्यकारेण सच भगवान् ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिः सदासम्पन्नस्त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं स्वां मायां प्रकृतिं वशीकृत्याजोऽव्ययोभूतानामीश्वरोनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोपि सन् स्वमायया देहवानिव जातइव लोकानुग्रहं कुर्वन्लक्षते स्वप्रयोजनाभावेपि भूतानुजिघृक्षयेति व्याख्यातृभिश्चोक्तं स्वेच्छाविनिर्मितेन मायामयेन दिव्येन रूपेण संबभूवेति नित्योयः कारणोपाधिर्मायाख्योनेकशक्तिमान् सएव भगवद्देहइति भाष्यकृतां मतं अन्ये तु परमेश्वरे देहदेहिभावं न मन्यन्ते किन्तु यश्च नित्योविभुः सच्चिदानन्दघनोभगवान्वासुदेवः परिपूर्णोनिर्गुणः परमात्मा सएव तद्विग्रहोनान्यः कश्चिद्भौतिकोमायिकोवेति अस्मिन्पक्षे योजना आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः 'अविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मे'त्यादि'श्रुतेः असंभवस्तु सतोनुपपत्तेः नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यइत्यादिन्यायाच्च वस्तुगत्या जन्मविनाशरहितः सर्वभासकः सर्वकारणमायाधिष्ठानत्वेनसर्वभूतेश्वरोपि सन्नहं प्रकृतिं स्वभावं सच्चिदानन्दघनैकरसं मायां व्यावर्तयति स्वामिति निजस्वरूपमित्यर्थः 'सभगवः कस्मिन्प्रतिष्ठितः स्वे महिम्नि' इतिश्रुतेः स्वस्वरूपमधिष्ठाय स्वरूपावस्थितएव सन् संभवामि देहदेहिभावमन्तरेणैव देहिवद्व्यवहारामि कथं तर्ह्यदेहे सच्चिदानन्दघने देहत्वप्रतीतिरतआह आत्ममाययेति निर्गुणे शुद्धे सच्चिदानन्दरसघने मयि भगवति वासुदेवे देहदेहिभावशून्ये तद्रूपेण प्रतीतिर्मायामात्रमित्यर्थः तदुक्तं 'कृष्णमेनमवेहि त्वमात्मानमखिलात्मनां जगद्धिताय सोप्यत्र देहीवाभाति मायये'ति 'अहोभाग्यमहोभाग्यं नन्दगोपव्रजौकसां यन्मित्रं परमानन्दं पूर्णं ब्रह्म सनातनमि'तिच केचित्तु नित्यस्य निरवयवस्य निर्विकारस्यापि परमानन्दस्यावयवावयविभावं वास्तवमेवेच्छन्ति ते निर्युक्तिकं ब्रुवाणास्तु नास्माभिर्विनिवार्यतइति न्यायेन नापवाद्याः यदि संभवेत्तथैवास्तु किमतिपल्लवितेनेत्युपरम्यते ॥ ६ ॥ एवं सच्चिदानन्दघनस्य तव कदा किमर्थं वा देहिवद्व्यवहारइति तत्रोच्यते धर्मस्य वेदविहितस्य ॥४३॥

प्राणिनामभ्युदयनिःश्रेयसाधनस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणस्य वर्णाश्रमतदाचारव्यंग्यस्य यदा यदा ग्लानिर्हानिर्भवति हे भारत भारतवंशोद्भवत्वेन भा ज्ञानं तत्र रतत्वेन वा त्वं न धर्महानिं सोढुं शक्नोषीति संबोधनार्थः एवं यदा यदाऽभ्युत्थानमुद्भवोऽधर्मस्य वेदनिषिद्धस्य नानाविधदुःखसाधनस्य धर्मविरोधिनः तदा तदाऽऽत्मानं देहं सृजामि नित्यासिद्धमेवं सृष्टमिव दर्शयामि मायया ॥ ७ ॥ तत्किं धर्मस्य हानिरधर्मस्य च वृद्धिस्तत्र परितोषकारणं येन तस्मिन्नेव कालआविर्भवमीति तथा चानर्थावहएव तवावतारः स्यादिति नेत्याह धर्महान्याहीयमानानां साधूनां पुण्यकारिणां वेदमार्गस्थानां परित्राणाय परितः सर्वतोरक्षणाय तथाऽधर्मवृद्ध्या वर्धमानानां दुष्कृतां पापकारिणां वेदमार्गविरोधिनां विनाशाय च तदुभयं कथं स्यादिति तदाह धर्मसंस्थापनार्थाय धर्मस्य सम्यगधर्मनिवारणेन स्थापनं वेदमार्गपरिरक्षणं

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ॥ अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥ परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ॥ धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥८॥ जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं योवेत्ति तत्त्वतः॥त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोर्ज़ुन ॥ ९ ॥ वीतरागभयक्रोधामन्मयामामुपाश्रिताः ॥ बहवोज्ञानतपसा पूतामद्भावमागताः ॥ १० ॥

धर्मसंस्थापनं तदर्थं संभवामि पूर्ववत् युगे युगे प्रतियुगम् ॥ ८ ॥ जन्म नित्यसिद्धस्यैव मम सच्चिदानन्दघनस्य लीलया तथानुकरणं कर्म च धर्मसंस्थापनेन जगत्परिपालनं मे मम नित्यसिद्धेश्वरस्य दिव्यमप्राकृतमन्यैः कर्तुमशक्यमीश्वरस्यैवासाधारणं एवमजोपि सन्नित्यादिना प्रतिपादितं योवेत्ति तत्त्वतोभ्रमनिवर्तनेन मूढैर्हि मनुष्यत्वभ्रान्त्या भगवतोपि गर्भवासादिरूपमेव जन्म स्वभोगार्थमेव कर्मेत्यारोपितं परमार्थतः शुद्धसच्चिदानन्दघनरूपत्वज्ञानेन तदपनुद्य अजस्यापि मायया जन्मानुकरणमकर्तुरपि परानुग्रहाय कर्मानुकरणमित्येवं योवेत्ति सआत्मनोपि तत्त्वस्फुरणात् त्यक्त्वा देहमिमं पुनर्जन्म नैति किंतु मां भगवन्तं वासुदेवमेव सच्चिदानन्दघनमेति संसारात् मुच्यतइत्यर्थः हे अर्ज़ुन ॥९॥ मामेति सोर्ज़ुनेत्युक्तं तत्र स्वस्य सर्वमुक्तप्राप्यतया पुरुषार्थत्वं अस्य मोक्षमार्गस्यानादिपरंपरागतत्वं च दर्शयति

रागस्तत्फलं तृष्णा सर्वान्विषयान्परित्यज्य ज्ञानमार्गे कथं जीवितव्यमिति त्रासोभयं सर्वविषयोच्छेदकोयं ज्ञानमार्गः कथं हितः स्यादिति द्वेषः क्रोधः तएते रागभयक्रोधावीताविवेकेन विगतायेभ्यस्ते वीतरागभयक्रोधाः शुद्धसत्वाः मन्मयाः मां परमात्मानं तत्पदार्थं त्वंपदार्थाभेदेन साक्षात्कृतवंतः मदेकचित्तावा मामुपाश्रिताः एकान्तप्रेमभक्त्या मामीश्वरं शरणंगताः बहवोनेके ज्ञानतपसा ज्ञानमेव तपः सर्वकर्मक्षयहेतुत्वात् न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यतइति हि वक्ष्यति तेन पूताः क्षीणसर्वपापाः सन्तोनिरस्ताज्ञानतत्कार्यमलाः मद्भावं मद्रूपत्वं विशुद्धसच्चिदानन्दघनं मोक्षमागताः अज्ञानमात्रापनयेन मोक्षं प्राप्ताः ज्ञानतपसा पूताजीवन्मुक्ताः सन्तोमद्भावं मद्विषयं भावं रत्याख्यं प्रेमाणमागताइति वा तेषां ज्ञानी नित्ययुक्तएकभक्तिर्विशिष्यतइति हि वक्ष्यति ॥ १० ॥ ननु ये ज्ञानतपसा पूतानिष्कामास्ते त्वद्भावं गच्छन्ति येत्वपूताः सकामास्ते नगच्छन्तीति फलदातुस्तव वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातामिति नेत्याह ये आर्ताः अर्थार्थिनोजिज्ञासवोज्ञानिनश्च यथा येन प्रकारेण सकामतया निष्कामतया च सर्वफलदातारं मामीश्वरं प्रपद्यन्ते भजन्ति तांस्तथैव तदपेक्षितफलदानेनैव भजा-

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ॥ मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः
॥ ११ ॥ काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्तइह देवताः ॥ क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति
कर्मजा ॥ १२ ॥

म्यनुगृण्हाम्यहं न विपर्ययेण तत्रामुमुक्षूनार्तानर्थार्थिनश्चार्तिहरणेनार्थदानेन चानुगृण्हामि जिज्ञासून् विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादिश्रुतिविहितनिष्कामकर्मानुष्ठातॄन् ज्ञानदानेन ज्ञानिनश्च मुमुक्षून् मोक्षदानेन न त्वन्यकामायान्यद्ददामीत्यर्थः ननु तथापि स्वभक्तानामेव फलं ददासि नत्वन्यदेवाभक्तानामिति वैषम्यं स्थितमेवेति नेत्याह मम सर्वात्मनोवासुदेवस्य वर्त्म भजनमार्गं कर्मज्ञानलक्षणमनुवर्तन्ते हे पार्थ सर्वशः सर्वप्रकारैरिन्द्रादीनप्यनुवर्तमानामनुष्याइति कर्माधिकारिणः 'इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरित्यादिमन्त्रवर्णात्' 'फलमतउपपत्तेरिति' न्यायाच्च सर्वरूपेणापि फलदाता भगवानेकएवेत्यर्थः तथा च वक्ष्यति येप्यन्यदेवताभक्ताइत्यादि ॥ ११ ॥ ननु त्वामेव भगवन्तं वासुदेवं किमिति सर्वे न प्रपद्यन्तइति तत्राह कर्मणां सिद्धिं फलनिष्पत्तिं काङ्क्षन्तइह लोके देवताः देवान् इन्द्राग्न्याद्यान् यजन्ते पूजयन्ति अज्ञानप्रतिहतत्वान्न तु निष्कामाः सन्तोमां भगवन्तं वासुदेवमिति शेषः कस्मात् हि यस्मात् इन्द्रादिदेवतायाजिनां तत्फलकाङ्क्षिणां कर्मजा सिद्धिः कर्मजन्यं फलं क्षिप्रं शीघ्रमेव भवति मानुषे लोके ज्ञानफलं त्वन्तःकरणशुद्धिसापेक्षत्वान्नक्षिप्रं प्रभवति मानुषे

लोके कर्मफलं शीघ्रं भवतीति विशेषणादन्यलोकेपि वर्णाश्रमधर्मव्यतिरिक्तकर्मफलसिद्धिर्भगवता सूचिता यतस्तत्तत्क्षुद्रफलसिद्ध्यर्थ सकामा मोक्षविमुखाः अन्यादेवतायजन्तेऽतोन मुमुक्षवइव मां वासुदेवं साक्षात्ते प्रपद्यन्तइत्यर्थः ॥ १२ ॥ शरीरारम्भकगुणवैषम्यादपि न सर्वे समानस्वभावाइत्याह चत्वारोवर्णाएव चातुर्वर्ण्यं स्वार्थेष्यञ् मयेश्वरेण सृष्टमुत्पादितं गुणकर्मविभागशः गुणविभागशः कर्मविभागशश्च तथाहि सत्त्वप्रधानाब्राह्मणास्तेषाञ्च सात्विकानि शमदमादीनि कर्माणि सत्वोपसर्जनरजःप्रधानाः क्षत्रियास्तेषाञ्च तादृशानि शौर्यतेजःप्रभृतीनि कर्माणि तमोपसर्जनरजःप्रधाना वैश्यास्तेषाञ्च कृष्णादीनि तादृशानि कर्माणि तमःप्रधानाः शूद्रास्तेषाञ्च तामसानि त्रैवर्णिकशुश्रूषादीनि कर्माणीति मानुषे लोके व्यवस्थितानि एवं तर्हि विषमस्वभावचातुर्वर्ण्यस्रष्टृत्वेन तव वैषम्यं दुर्वारमित्याशङ्क्य नेत्याह तस्य विषमस्वभावस्य चातुर्वर्ण्यस्य व्यवहारदृष्ट्या कर्तारमपि मां परमार्थदृष्ट्या विद्ध्यकर्तारमव्ययं निरहङ्कारत्वेनाक्षीणमहिमानं ॥ १३ ॥

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ॥ तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥१३॥ न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ॥ इति मां योभिजानाति कर्मभिर्न सबध्यते ॥ १४ ॥ एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ॥ कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ १५ ॥

कर्माणि विश्वसर्गादीनि मां निरहङ्कारत्वेन कर्तृत्वाभिमानहीनं भगवन्तं न लिम्पन्ति देहारम्भकत्वेन न बध्नन्तिएवं कर्तृत्वं निराकृत्य भोक्तृत्वं निराकरोति न मे ममाप्तकामस्य कर्मफले स्पृहा तृष्णा 'आप्तकामस्य का स्पृहे' ति श्रुतेः कर्तृत्वाभिमानफलस्पृहाभ्यां हि कर्माणि लिम्पन्ति तदभावान्न मां कर्माणि लिम्पन्ति इति एवं योन्योपि मामकर्तारमभोक्तारं चात्मत्वेनाभिजानाति कर्मभिर्न सबध्यते अकर्त्रात्मज्ञानेन मुच्यतइत्यर्थः ॥ १४ ॥ यतोनाहं कर्ता न मे कर्मफलस्पृहेति ज्ञानात्कर्मभिर्नबध्यते अतः एवं आत्मनोऽकर्तुः कर्मालेपं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरतिक्रान्तैरपि अस्मिन् युगे ययातियदुप्रभृतिभिर्मुमुक्षुभिः तस्मात्त्वमपि कर्मैव कुरु न तूष्णीमासनं नापि संन्यासं यद्यतत्त्ववित्तदात्मशुद्ध्यर्थं तत्त्वविच्चेल्लोकसंग्रहार्थं पूर्वैः जनकादिभिः पूर्वतरं अतिपूर्वं युगान्तरेपि कृतं एतेनास्मिन्युगेऽन्ययुगे च पूर्व-

पूर्वतरैः कृतत्वादवश्यं त्वया कर्तव्यं कर्मेति दर्शयति ॥ १५ ॥ ननु कर्मविषये किं कश्चित्संशयोऽप्यस्ति येन पूर्वैः पूर्वतरं कृतमित्यतिनिर्बध्नासि अस्त्येवेत्याह नौस्थस्य निष्क्रियेष्वपि तटस्थवृक्षेषु गमनभ्रमदर्शनात् तथाऽदूराच्चक्षुःसन्निकृष्टेषु गच्छत्स्वपि पुरुषेष्वगमनभ्रमदर्शनात् परमार्थतः किं कर्म किंवा परमार्थतोऽकर्मेति कवयोमेधाविनोप्यत्रास्मिन्विषये मोहिताः मोहं निर्णयासामर्थ्यं प्राप्ताः अत्यन्तदुर्निरूपत्वादित्यर्थः तत्तस्मात्ते तुभ्यमहं कर्म अकारप्रश्लेषेण छेदादकर्म च प्रवक्ष्यामि प्रकर्षेण सन्देहोच्छेदेन वक्ष्यामि यत्कर्माकर्मस्वरूपं ज्ञात्वा मोक्ष्यसे मुक्तोभविष्यस्यशुभात्संसारात् ॥ १६ ॥ ननु सर्वलोकप्रसिद्धत्वादहमेवैतज्जानामि देहेन्द्रियादिव्यापारः कर्म तूष्णीमासनमकर्मेति तत्र किं त्वया वक्तव्यमिति तत्राह हि यस्मात् कर्मणः शास्त्रविहितस्यापि तत्त्वं बोद्धव्यमस्ति विकर्मणश्च प्रतिषिद्धस्य अकर्मणश्च तूष्णींभावस्य अत्र वाक्यत्रयेपि तत्त्वम-

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ॥ तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १६ ॥ कर्मणोह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ॥ अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणोगतिः ॥ १७ ॥ कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ॥ सबुद्धिमान्मनुष्येषु सयुक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥

स्तीत्यध्याहारः यस्मात् गहना दुर्ज्ञाना कर्मणइत्युपलक्षणं कर्माकर्मविकर्मणां गतिस्तत्त्वमित्यर्थः ॥ १७ ॥ कीदृशं तर्हि कर्मादीनां तत्त्वमिति तदाह कर्मणि देहेन्द्रियादिव्यापारे विहिते प्रतिषद्धे च अहं करोमीति धर्मा (र्म्य)ध्यासेनात्मन्यारोपिते नौस्थेनाचलत्सु तटस्थवृक्षादिषु समारोपिते चलनइव अकर्त्रात्मस्वरूपालोचनेन वस्तुनः कर्माभावं तटस्थवृक्षादिष्विव यः पश्येत् पश्यति तथा देहेन्द्रियादिषु त्रिगुणमायापरिणामत्वेन सर्वदा सव्यापारेषु निर्व्यापारतूष्णीं सुखमासइत्यभिमानेन समारोपितेऽकर्मणि व्यापारोपरमे दूरस्थचक्षुःसन्निकृष्टपुरुषेषु गच्छत्स्वप्यगमनइव सर्वदा सव्यापारदेहेन्द्रियादिस्वरूपपर्यालोचनेन च वस्तुगत्या कर्मनिवृत्त्याख्यप्रयत्नरूपं व्यापारं यः पश्येद्दुदाहृतपुरुषेषु गमनमिव औदासिन्यावस्थायामप्युदासीनोहमासइत्यभिमानएव कर्म एतादृशः परमार्थदर्शी सबुद्धिमानित्यादिना बुद्धिमत्त्वयोगयुक्तस्वसर्वधर्मकृत्वैस्त्रिभिर्धर्मैः स्तूयते अत्र प्रथमपादेन कर्मविकर्मणोस्तत्त्वं कर्मशब्दस्य विहितप्रतिषिद्धपरत्वात् द्वितीयपादेन

चाकर्मणस्तत्त्वं दर्शितमिति द्रष्टव्यं तत्र यत्त्वं मन्यसे कर्मणोबन्धहेतुत्वात्तूष्णीमेव मया सुखेन स्थातव्यमिति तन्मृषा असति कर्तृत्वाभिमाने विहितस्य प्रतिषिद्धस्य वा कर्मणोबन्धहेतुत्वाभावात् तथा च व्याख्यातं न मां कर्माणि लिम्पन्तीत्यादिना सति च कर्तृत्वाभिमाने तूष्णीमहमासइत्यौदासिन्याभिमानात्मकं यत्कर्म तदपि बन्धहेतुरेव वस्तुतत्त्वापरिज्ञानात् तस्मात् कर्मविकर्माकर्मणां तत्त्वमीदृशं ज्ञात्वा विकर्माकर्मणि परित्यज्य कर्तृत्वाभिमानफलाभिसन्धिहानेन विहितं कर्मैव कुर्वित्यभिप्रायः अपरा व्याख्या कर्मणि ज्ञानकर्मणि दृश्ये जडे सद्रूपेण स्फुरणरूपेण चानुस्यूतं सर्वभ्रमाधिष्ठानमकर्म अवेद्यं स्वप्रकाशचैतन्यं परमार्थदृष्ट्या यः पश्येत् तथा अकर्मणि च स्वप्रकाशे दृग्वस्तुनि कल्पितं कर्म दृश्यं मायामयं न परमार्थसत् दृग्दृश्ययोः संबन्धानुपपत्तेः ‘यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति सर्वभूतेषु चात्मानं ततोन विजुगुप्सत’इति श्रुतेः एवं परस्पराध्यासेपि शुद्धं वस्तु यः पश्यति मनुष्येषु मध्ये सएव बुद्धिमान्नान्यः अस्य परमार्थदर्शित्वादन्यस्य चापरमार्थदर्शित्वात् सच बुद्धिसाधनयोगयुक्तः अन्तःकरणशुध्या एकाग्रचित्तः अतः सएवान्तःकरणशुद्धिसाधनकृत्स्नकर्मकृदिति वास्तवधर्मैरेव स्तूयते यस्मादेवं तस्मात् त्वमपि परमार्थदर्शी भव तावतैव कृत्स्नकर्मकारित्वोपपत्तेरित्यभिप्रायः अतोयदुक्तं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभादिति यच्चोक्तं कर्मादीनां तत्त्वं बोद्धव्यमस्तीति सबुद्धिमानित्यादिस्तुतिश्च तत्सर्वं परमार्थदर्शने सङ्गच्छते अन्यज्ज्ञानादशुभात्संसारान्मोक्षानुपपत्तेः अतस्त्वं चान्यत् नबोद्धव्यं न वा तज्ज्ञाने बुद्धिमत्वमिति युक्तैव परमार्थदर्शिनां व्याख्यायत्तु व्याख्यानं कर्माणि नित्ये परमेश्वरार्थेऽनुष्ठीयमाने बन्धहेतुत्वाभावादकर्मेदमिति यः पश्येत् तथा अकर्माणि च नित्यकर्माकरणे प्रत्यवायहेतुत्वेन कर्मेदमिति यः पश्येत् सबुद्धिमानित्यादि तदसङ्गतमेव नित्यकर्मण्यकर्मेदमिति ज्ञानस्याशुभमोक्षहेतुत्वाभावात् मिथ्याज्ञानत्वेन तस्यैवाशुभत्वाच्च नचैतादृशं मिथ्याज्ञानं बोद्धव्यं तत्त्वं नाप्येतादृशज्ञाने बुद्धिमत्त्वादिस्तुत्युपपत्तिर्भ्रान्तत्वात् नित्यकर्मानुष्ठानं हि स्वरूपतोन्तःकरणशुद्धिद्वारोपयुज्यते न तत्राकर्मबुद्धिः कुत्राप्युपयुज्यते शास्त्रेण नामादिषु ब्रह्मदृष्टिवदविहितत्वात् नापीदमेव वाक्यं तद्विधायकमुपक्रमादिविरोधस्योक्तेः एवं नित्यकर्माकरणमपि स्वरूपतोनित्यकर्मविरुद्धकर्मलक्षतयोपयुज्यते नतु तत्र कर्मदृष्टिः क्वाप्युपयुज्यते नापि नित्यकर्माकरणात्प्रत्यवायः अभावाद्भावोत्पत्त्ययोगात् अन्यथा तदविशेषेण सर्वदा कार्योत्पत्तिप्रसङ्गात् भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रियाप्रतीयेतैषह्यर्थोविधीयतइति न्यायेन भावार्थस्यैवापूर्वजनकत्वात् ‘अतिरात्रे षोडशिनं न गृण्हातीत्यादावपि सङ्कल्पविशेषस्यैवापूर्वजनकत्वाभ्युपगमात् नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमित्यादि’ प्रजापतिव्रतवत् अतोनित्यकर्मानुष्ठानार्हे काले तद्विरुद्धतया यदुपवेशनादि कर्म तदेव नित्यकर्माकरणोपलक्षितं प्रत्यवायहेतुरिति वैदिकांना सिद्धान्तः अतएवाकुर्वन्विहितं कर्मेत्यत्र लक्षणार्थे शताः व्याख्याताः लक्षणहेत्वोः क्रियायाइत्यविशेषस्मरणेप्यत्र हेतुत्वानुपपत्तेः तस्मान्मिथ्यादर्शनापनोदे प्रस्तुते मिथ्यादर्शनव्याख्यानं न शोभतेतरां नापि नित्यानुष्ठानपरमेवैतद्वाक्यं नित्यानि

कुर्यादित्यर्थे कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादि तदबोधकं वाक्यं प्रयुंजानस्य भगवतः प्रतारकत्वापत्तेरित्यादि भाष्यएव विस्तरेण व्याख्यातमित्युपरम्यते ॥ १८ ॥ तदेतत्परमार्थदर्शिनः कर्तृत्वाभिमानाभावेन कर्मालिप्तत्वं प्रपञ्च्यते ब्रह्मकर्मसमाधि नेत्यन्तेन यस्य पूर्वोक्तपरमार्थदर्शिनः सर्वे यावन्तोवैदिकालौकिकावा समारम्भाः समारभ्यन्तइति व्युत्पत्त्या कर्माणि कामसङ्कल्पवर्जिताः कामः फलतृष्णासङ्कल्पोहं करोमीति कर्तृत्वाभिमानस्ताभ्यां वर्जिताः लोकसंग्रहार्थं वा जीवनमात्रार्थं वा प्रारब्धकर्मवेगाद्वृथाचेष्टारूपाभवन्ति तथा कर्मादावकर्मादिदर्शनं ज्ञानं तदेवाग्निस्तेन दग्धानि शुभाशुभलक्षणानि कर्माणि यस्य तदधिगमउत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौतद्व्यपदेशादिति न्यायात् ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तं बुधाः ब्रह्मविदः परमार्थतः पण्डितं आहुः सम्यग्दर्शी हि पण्डितउच्यते नतु भ्रान्तइत्यर्थः ॥ १९ ॥ भवतु ज्ञानाग्निना प्राक्तनानामप्रारब्धकर्मणां दाहः आगामिनांचानुत्पत्तिः ज्ञानोत्पत्तिकाले क्रियमाणं तु पूर्वोत्तरयोरनन्तर्भावात् फलाय भवेदिति भवेत्कस्यचि-

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः ॥ ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ १९ ॥ त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तोनिराश्रयः ॥ कर्मण्यभिप्रवृत्तोपि नैव किञ्चित्करोति सः ॥ २० ॥ निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ॥ शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ २१ ॥

दाशङ्का तामपनुदति कर्मणि फले चासङ्गं कर्तृत्वाभिमानं भोगाभिलाषंच त्यक्त्वा अकर्त्रभोक्त्रात्मसम्यग्दर्शनेन बाधितत्वान्नित्यतृप्तः परमानन्दस्वरूपलाभेन सर्वत्र निराकाङ्क्षः निराश्रयः आश्रयोदेहेन्द्रियादिरद्वैतदर्शनेन निर्गतोयस्मात् सनिराश्रयोदेहेन्द्रियाद्यभिमानशून्यः फलकामनायाः कर्तृत्वाभिमानस्य च निवृत्तौ हेतुगर्भं क्रमेण विशेषणद्वयं एवंभूतोजीवन्मुक्तोव्युत्थानदशायां कर्मणि वैदिके लौकिके वा अभिप्रवृत्तोपि प्रारब्धकर्मवशाल्लोकदृष्ट्याऽभितः साङ्गोपाङ्गानुष्ठानाय प्रवृत्तोपि स्वदृष्ट्या नैव किंचित् करोति सः निष्क्रियात्मदर्शनेन बाधितत्वादित्यर्थः ॥ २० ॥ यदात्यन्तविक्षेपहेतोरपि ज्योतिष्टोमादेः सम्यग्ज्ञानवशात् न तत्फलजनकत्वं तदा शरीरस्थितिमात्रहेतोरविक्षेपकस्य भिक्षाटनादेर्नास्त्येव बन्धहेतुत्वमिति कैमुत्यन्यायेनाह निराशीर्गततृष्णः यतचित्तात्मा चित्तमन्तःकरणं आत्मा बाह्योन्द्रियसहितोदेहस्तौ संयतौ प्रत्याहारेण निगृहीतौ येन सः यतोजितेन्द्रियोऽतोविगततृष्णत्वात् त्यक्तसर्वपरिग्रहः त्यक्ताः सर्वे परिग्रहार्भा-

गोपकरणानि येनः सः एतादृशोऽपि प्रारब्धकर्मवशात् शारीरं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं कौपीनाच्छादनादिग्रहणभिक्षाटनादिरूपं यतिंप्रति शास्त्राभ्यनुज्ञातं कर्म कायिकं वाचिकं मानसंच तदपि केवलं कर्तृत्वाभिमानशून्यं पराध्यारोपितकर्तृत्वेन कुर्वन्परमार्थतोकर्त्रात्मदर्शनान्नाप्नोति न प्राप्नोति किल्बिषं धर्माधर्मफलभूतमनिष्टं संसारं पापवत्पुण्यस्याप्यनिष्टफलत्वेन किल्बिषत्वात् ये तु शरीरनिर्वर्त्यं शारीरमिति व्याचक्षते तन्मते केवलं कर्म कुर्वन्नित्यतोऽधिकारार्थालाभाद्व्यावर्तकत्वेन शारीरपदस्य वैयर्थ्यं अथ वाचिकमानसिकव्यावर्तनार्थमिति ब्रूयात् तदा कर्मपदस्य विहितमात्रपरत्वे शारीरं विहितं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमित्यप्रसक्तप्रतिषेधोनर्थकः वाचिकं मानसं च विहितं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमिति च शास्त्रविरुद्धमुक्तं स्यात् विहितप्रतिषिद्धसाधारणपरत्वेप्येवमेव व्याघातइति भाष्यएव विस्तरः ॥ २१ ॥ त्यक्तसर्वपरिग्रहस्य यतेः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं कर्माभ्यनुज्ञातं तत्रान्नाच्छादनादिव्यतिरेकेण शरीरस्थितेरसम्भवाद्याच्ञादिनापि स्वप्रयत्नेनान्नादिकं सम्पाद्यमिति प्राप्ते नियमानाह शास्त्राननुमतप्रयत्नव्यतिरेकोयदृच्छा तयैव योलाभोन्नाच्छादनादेः शास्त्रानुमतस्य सयदृच्छालाभस्तेन संतुष्टस्तदधिकतृष्णारहितः तथा च शास्त्रं 'भैक्षं चरेदि' ति प्रकृत्य 'अयाचितमसंक्लृप्तमुपपन्नं यदृच्छे 'ति याच्ञासङ्क-

यदृच्छालाभसन्तुष्टोद्वन्द्वातीतोविमत्सरः ॥ समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते ॥ २२ ॥

ल्पादिप्रयत्नं वारयति मनुरपि 'नचोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचि दि' ति यतयोभिक्षार्थं ग्रामं विशन्तीत्यादिशास्त्रानुमतस्तु प्रयत्नः कर्तव्यएव एवं लब्धव्यमपि शास्त्रनियतमेव 'कौपीनयुगलं वासः कन्थां शीतनिवारिणीं पादुके चापि गृह्णीयात्कुर्यान्नान्यस्य संग्रहमि' त्यादि एवमन्यदपि विधिनिषेधरूपं शास्त्रमूह्यं ननु स्वप्रयत्नमन्तरेणालाभे शीतोष्णादिपीडितः कथं जीवेदतआह द्वन्द्वातीतः द्वन्द्वानि क्षुत्पिपासाशीतोष्णवर्षादीनि अतीतोतिक्रान्तः समाधिदशायां तेषां स्फुरणात् व्युत्थानदशायां स्फुरणेपि परमानन्दाद्वितीयाकर्त्रभोक्त्रात्मप्रत्ययेन बाधात् तैर्द्वन्द्वैरुपहन्यमानोप्यक्षुभितचित्तः अतएव परस्य लाभे स्वस्यालाभे च विमत्सरः परोत्कर्षासहनपूर्विका स्वोत्कर्षवांछा मत्सरस्तद्रहितः अद्वितीयात्मदर्शनेन निर्वैरबुद्धिः अतएव समस्तुल्योयदृच्छालाभस्य सिद्धावसिद्धौ च सिद्धौ न हृष्टः नाप्यसिद्धौ विषण्णः स्वानुभवेनाकर्तैव परैरारोपितकर्तृत्वः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं भिक्षाटनादिरूपं कर्म कृत्वापि न निबध्यते बन्धहेतोः सहेतुकस्य कर्मणो

ज्ञानाग्निना दग्धत्वादिति पूर्वोक्तानुवादः ॥ २१ ॥ त्यक्तसर्वपरिग्रहस्य यदृच्छालाभसन्तुष्टस्य यतेर्यच्छरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं भिक्षाटनादिरूपं कर्म तत्कृत्वा न निबध्यतइत्युक्तेर्गृहस्थस्य ब्रह्मविदोजनकादेर्यज्ञादिरूपं यत्कर्म तद्बन्धहेतुः स्यादिति भवेत्कस्यचिदाशङ्का तामपनेतुं त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गमित्यादिनोक्तं विवृणोति गतसङ्गस्य फलासङ्गशून्यस्य मुक्तस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यध्यासशून्यस्य ज्ञानावस्थितचेतसः निर्विकल्पकब्रह्मात्मैक्यबोधएव स्थितं चित्तं यस्य तस्य स्थितप्रज्ञस्येत्यर्थः उत्तरोत्तरविशेषणस्य पूर्वपूर्वहेतुत्वेनान्वयोद्रष्टव्यः गतसङ्गत्वं कुतः यतोध्यासहीनत्वं तत् कुतोयतः स्थितप्रज्ञत्वामिति इद्दशस्यापि प्रारब्धकर्मवशात् यज्ञाय यज्ञसंरक्षणार्थं ज्योतिष्टोमादियज्ञे श्रेष्ठाचारत्वेन लोकप्रवृत्त्यर्थं यज्ञाय विष्णवे तत्प्रीत्यर्थमिति वा आचरतःकर्म यज्ञदानादिकं समग्रं सहाग्रेण फलेन विद्यतइति समग्रं प्रविलीयते प्रकर्षेण कारणोच्छेदेन तत्त्वदर्शनाद्विलीयते विनश्यतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ ननु क्रियमाणं कर्म फलमजनयित्वैव कुतोनश्यति ब्रह्मबोधे तत्कारणोच्छेदादित्याह अनेककारकसाध्या हि यज्ञादिक्रिया भवति देवतोद्देशेन हि द्रव्यत्यागोयागः सएव त्यज्यमानद्रव्यस्याग्नौ प्रक्षेपाद्धोमइत्युच्यते तत्रोद्देश्या देवता संप्रदानं त्यजमानं द्रव्यं हविःशब्दवाच्यं साक्षाद्धात्वर्थं कर्म तत्फलंतु स्वर्गादिव्यवहितं

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ॥ यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥
ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतं ॥ ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्म समाधिना ॥ २४ ॥

भावनाकर्म एवं धारकत्वेन हविषोग्नौ प्रक्षेपे साधकतमतया जुह्वादिकरणं प्रकाशकतया मन्त्रादिकरणमपि कारकज्ञापकभेदेन द्विविधं एवं त्यागोग्नौ प्रक्षेपश्च द्वे क्रिये तत्राद्यायां यजमानः कर्ता प्रक्षेपे तु यजमानपरिक्रीतोध्वर्युः प्रक्षेपाधिकरणं चाग्निः एवं देशकालादिकमप्यधिकरणं सर्वक्रियासाधारणं द्रष्टव्यं तदेवं सर्वेषां क्रियाकारकादिव्यवहाराणां ब्रह्माज्ञानकल्पितानां रज्ज्वज्ञानकल्पितानां सर्पधारादण्डादीनां रज्जुतत्त्वज्ञानेनेव ब्रह्मतत्त्वज्ञानेन बाधे बाधितानुवृत्त्या क्रियाकारकादिव्यहाराभासोदृश्यमानोऽपि दग्धपटन्यायेन न फलाय कल्पतइत्यनेन श्लोकेन प्रतिपाद्यते ब्रह्मदृष्टिरेव च सर्वयज्ञात्मिकेति स्तूयते तथाहि अर्प्यते अनेनेति करणव्युत्पत्त्या अर्पणं जुह्वादि मन्त्रादि च एवमर्प्यतेस्माइति व्युत्पत्त्या अर्पणं देवतारूपं संप्रदानं एवमर्प्यते अस्मिन्निति व्युत्पत्त्याऽर्पणमधिकरणं देशकालादि तत्सर्वं ब्रह्मणि कल्पितत्वाद्ब्रह्मैव रज्जुकल्पितभुजङ्गवदधिष्ठानव्यतिरेकेणासादित्यर्थः एवं हविः त्यागप्रक्षेपक्रिययोःसाक्षात्कर्मकारकं तदपि ब्रह्मैव एवं यत्र प्रक्षिप्यतेऽग्नौ सोपि ब्रह्मैव ब्रह्माग्नाविति समस्तं पदं तथा येन कर्त्रा यजमानेनाध्वर्युणा च त्यज्यते

प्रक्षिप्यते च तदुभयमपि कर्तृ कारकं कर्तरि विहितया तृतीययानूद्य ब्रह्मेति विधीयते ब्रह्मणेति एवं हुतमिति हवनं त्यागक्रिया प्रक्षेपक्रिया च तदपि ब्रह्मैव तथा तेन हवनेन यद्गन्तव्यं स्वर्गादिव्यवहितं कर्म तदपि ब्रह्मैव अत्रत्यएवकारः सर्वत्र संबध्यते हुतमित्यत्रापि इतएव ब्रह्मेत्यनुषज्यते व्यवधानाभावात् साकाङ्क्षत्वाच्च 'चित्पतिस्त्वापुनात्वित्यादावच्छिद्रेणेत्यादिपरवाक्यशेषवत्' अनेन रूपेण कर्मणि समाधिः ब्रह्मज्ञानं यस्य सकर्मसमाधिस्तेन ब्रह्मविदा कर्मानुष्ठात्रापि ब्रह्म परमानन्दाद्वयं गन्तव्यमित्यनुषज्यते साकाङ्क्षत्वादव्यवधानाच्च 'या ते अग्नेयाशयरजाशयेत्यादौ तनुर्वर्षिष्ठेत्यादि' पूर्ववाक्यशेषवत् अथवा अर्प्यतेऽस्मैफलायेति व्युत्पत्त्याऽर्पणपदेनैव स्वर्गादिफलमपि ग्राह्यं तथा च ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिनेत्युत्तरार्द्धं ज्ञानफलकथनायैवेति समंजसं अस्मिन्पक्षे ब्रह्मकर्मसमाधिनेत्येकं वा पदं पूर्वं ब्रह्मपदं हुतमित्यनेन संबध्यते चरमं गतव्यपदेनेति भिन्नं वा पदं एवं च नानुषङ्गद्वयक्लेशइति द्रष्टव्यं ब्रह्मगन्तव्यमित्यभेदेनैव तत्प्राप्तिरुपचारात् अतएव न स्वर्गादि तुच्छफलं तेन गन्तव्यं विद्यया आविद्यककारकव्यवहारोच्छेदात् तदुक्तं

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ॥ ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥ २५ ॥

वार्तिककृद्भिः 'कारकव्यवहारे हि शुद्धं वस्तु न वीक्ष्यते शुद्धे वस्तुनि सिद्धे च कारकव्यापृतिः कुत'इति अर्पणादिकारकस्वरूपानुपमर्देनैव तत्र नामादाविव ब्रह्मदृष्टिः क्षिप्यते सम्पन्मात्रेण फलविशेषायेति केषाञ्चिद्व्याख्यानं भाष्यकृद्भिरेव निराकृतं उपक्रमादिविरोधाद्ब्रह्मविद्याप्रकरणे सम्पन्मात्रस्याप्रसक्तत्वादित्यादियुक्तिभिः ॥२४॥ अधुना सम्यग्दर्शनस्य यज्ञरूपत्वेन स्तावकतया ब्रह्मार्पणमन्त्रे स्थिते पुनरपि तस्य स्तुत्यर्थमितरान्यज्ञानुपन्यस्यति देवाइन्द्राग्न्यादयइज्यन्ते येन सदैवस्तमेव यज्ञं दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिरूपमपरे योगिनःकर्मिणःपर्युपासते सर्वदा कुर्वन्ति न ज्ञानयज्ञं एवं कर्मयज्ञमुक्त्वाऽन्तःकरणशुद्धिद्वारेण तत्फलभूतं ज्ञानयज्ञमाह ब्रह्माग्नौ सत्यज्ञानानन्तानन्दरूपं निरस्तसमस्तविशेषं ब्रह्म तत्पदार्थस्तस्मिन्नग्नौ यज्ञं प्रत्यगात्मानं त्वंपदार्थं यज्ञेनैव यज्ञशब्दआत्मनामसु यास्केन पठितः इत्थंभूतलक्षणे तृतीया एवकारोभेदाभेदव्यावृत्त्यर्थः त्वंपदार्थाभेदेनैव उपजुह्वति तत्स्वरूपतया पश्यन्तीत्यर्थः अपरे पूर्वविलक्षणास्तत्त्वदर्शननिष्ठाः संन्यासिनइत्यर्थः जीवब्रह्माभेददर्शनं यज्ञत्वेन सम्पाद्य तत्साधनयज्ञमध्ये पठ्यते श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञा

ज्ञानयज्ञइत्यादिना स्तोतुं॥२५॥तदनेन मुख्यगौणौ द्वौ यज्ञभेदौदर्शितो यावद्धि किञ्चिद्वैदिकं श्रेयःसाधनं तत्सर्वं यज्ञत्वेन सम्पाद्यते तत्र श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि तानि शब्दादिविषयेभ्यः प्रत्याहृत्य अन्ये प्रत्याहारपराः संयमाग्निषु धारणा ध्यानं समाधिरिति त्रयमेकविषयं संयमशब्देनोच्यते तथा चाह भगवान् पतञ्जलिः ‘त्रयमेकत्रसंयम’इति तत्र हृत्पुण्डरीकादौ मनसश्चिरकालस्थापनं धारणा एवमेकत्र धृतस्य चित्तस्य भगवदाकारवृत्तिप्रवाहोन्तरान्याकारप्रत्ययव्यवहितोध्यानं सर्वथा विजातीयप्रत्ययानन्तरितः सजातीयप्रत्ययप्रवाहः समाधिः सतु चित्तभूमिभेदेन द्विविधः संप्रज्ञातोऽसंप्रज्ञातश्च चित्तस्य हि पञ्चभूमयोभवन्ति क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तमेकाग्रं निरुद्धमिति तत्र रागद्वेषादिवशाद्विषयेष्वभिनिविष्टं क्षिप्तं तन्द्रादिग्रस्तं मूढं सर्वदा विषयासक्तमपि कदाचिद्ध्याननिष्ठं क्षिप्ताद्विशिष्टतया विक्षिप्तं तत्र क्षिप्तमूढयोः समाधिशङ्कैव नास्ति विक्षिप्ततु चेतसि कदाचित्कः समाधिर्विक्षेपप्राधान्याद्योगपक्षे न वर्तते किंतु तीव्रपवनविक्षिप्तप्रदीपवत्स्वयमेव नश्यति एकाग्रं तु एकविषयकधारावाहिकवृत्तिसमर्थं सत्त्वोद्रेकेण तमोगुणकृततन्द्रादिरूपलयाभावादात्माकारवृत्तिः साच

श्रोत्रादीनिन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति ॥ शब्दादीन्विषयानन्यइन्द्रियाग्निषु जुह्वति ॥ २६ ॥

रजोगुणकृतचाञ्चल्यरूपविक्षेपाभावादेकविषयैवेति शुद्धे सत्वे भवति चित्तमेकाग्रं अस्यां भूमौ संप्रज्ञातः समाधिः तत्र ध्येयाकारा वृत्तिरपि भासते तस्याअपि निरोधे विरुद्धं चित्तमसंप्रज्ञातसमाधिभूमिः तदुक्तं तस्याअपि निरोधे सर्ववृत्तिनिरोधान्निर्बीजः समाधिरिति अयमेव सर्वतोविरक्तस्य समाधिफलमपि सुखमनपेक्षमाणस्य योगिनोदृढभूमिः सन् धर्ममेघइत्युच्यते तदुक्तं प्रसङ्ख्यानेप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्याते धर्ममेघः समाधिः ततःक्लेशकर्मनिवृत्तिरिति अनेन रूपेण संयमानां भेदादग्निष्विति बहुवचनं तेषु इन्द्रियाणि जुह्वति धारणाध्यानसमाधिसिद्ध्यर्थं सर्वाणीन्द्रियाणि स्वस्वविषयेभ्यः प्रत्याहरन्तीत्यर्थः तदुक्तं स्वस्वविषयासंप्रयोगे चित्तरूपानुकरणमेवेन्द्रियाणां प्रत्याहारइति विषयेभ्योनिगृहीतानीन्द्रियाणि चित्तरूपाण्येव भवन्ति ततश्च विक्षेपाभावाच्चित्तधारणादिकं निर्वहतीत्यर्थः तदनेन प्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिरूपं योगाङ्गचतुष्टयमुक्तं तदेवं समाध्यवस्थायां सर्वेन्द्रियवृत्तिनिरोधोयज्ञत्वेनोक्तः इदानीं व्युत्थानावस्थायां रागद्वेषराहित्येन विषयोभोगोयः सोप्यपरोयज्ञइत्याह शब्दादीन्विषयानन्यइन्द्रियाग्निषु जुह्वति अन्ये व्युत्थितावस्थाः श्रोत्रादिभिरवि-

रुद्धविषयग्रहणं स्पृहाशून्यत्वेनान्यसाधारणं कुर्वन्ति स एव तेषां होमः ॥२६॥ तदेवं पातञ्जलमतानुसारेण लयपूर्वकसमाधिं ततोव्युत्थानंच यज्ञद्वयमुक्त्वा ब्रह्मवादिमतानुसारेण बाधपूर्वकं समाधिं कारणोच्छेदेन व्युत्थानशून्यं सर्वफलभूतं यज्ञान्तरमाह द्विविधोहि समाधिर्भवति लयपूर्वकोबाधपूर्वकश्च तत्र 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य' इति न्यायेन कारणव्यतिरेकेण कार्यस्यासत्वात् पंचीकृतपंचभूतकार्यं व्यष्टिरूपं समष्टिरूपविराट्कार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्ति तथा समष्टिरूपमपि पंचीकृतपंचभूतात्मकं कार्यमपंचीकृतपंचमहाभूतकार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्ति तत्रापि पृथिवी शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाख्यपंचगुणा गन्धेतरचतुर्गुणापकार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्ति ताश्चतुर्गुणाः आपोगन्धरसेतरत्रिगुणात्मकतेजःकार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण न सन्ति तदपि त्रिगुणात्मकं तेजो गन्धरसरूपेतरद्विगुणवायुकार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्ति सोपि द्विगुणात्मकोवायुः शब्दमात्रगुणाकाशकार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्ति स च शब्दगुणआकाशोबहुस्यामिति परमेश्वरसङ्कल्पात्मकाहङ्कारकार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्ति सोपि सङ्कल्पात्मकोहङ्कारोमायेक्षणरूपमहत्तत्त्वकार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्ति तदपि ईक्षणरूपं मह-

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ॥ आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥२७॥

त्तत्वं मायापरिणामत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्ति तदपि मायाख्यं कारणं जडत्वेन चैतन्येध्यस्तत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्तीत्यनुसन्धानेन विद्यमानेन कार्यकारणात्मके प्रपंचे चैतन्यमात्रगोचरो यः समाधिः स लयपूर्वक उच्यते तत्र तत्त्वमस्यादिवेदान्तमहावाक्यार्थज्ञानाभावेनाविद्यातत्कार्यस्याक्षीणत्वात् एवं चिन्तनेपि कारणसत्वेन पुनः कृत्स्नप्रपञ्चोत्थानादयं सुषुप्तिवत्सबीजः समाधिर्न मुख्यः मुख्यस्तु तत्त्वमस्यादिमहावाक्यार्थसाक्षात्कारेण विद्याया निवृत्तौ सर्गक्रमेण तत्कार्यनिवृत्तेरनाद्यविद्यायाश्च पुनरुत्थानाभावेन तत्कार्यस्यापि पुनरुत्थानाभावान्निर्बीजोबाधपूर्वकः समाधिः स एवानेन श्लोकेन प्रदर्श्यते तथाहि सर्वाणि निखिलानि स्थूलरूपाणि संस्काररूपाणि च इन्द्रियकर्माणि इन्द्रियाणां श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणाख्यानां पंचानां वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानां च पंचानां बाह्यानामिन्द्रियाणां आन्तरयोश्च मनोबुद्ध्योः कर्माणि शब्दश्रवणस्पर्शग्रहणरूपदर्शनरसग्रहणगन्धग्रहणानि वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाख्यानि च सङ्कल्पाध्यवसायौ च एवं प्राणकर्माणि च प्राणानां प्राणापानव्यानोदानसमानाख्यानां पंचानां कर्माणि बहिर्नयनं अधोनयनमाकुञ्चनप्रसारणादि अशितपीतसमनयनं ऊर्ध्वनयनमि-

त्यादीनि अनेन पंच ज्ञानेन्द्रियाणि पंच कर्मेन्द्रियाणि पंचप्राणा मनोबुद्धिश्चेति सप्तदशात्मकं लिङ्गमुक्तं तच्च सूक्ष्मभूतसमष्टिरूपं हिरण्यगर्भाख्यमिह विवक्षितमिति वदितुं सर्वाणीति विशेषणं । आत्मसंयमयोगाग्नौ आत्मविषयकः संयमो धारणाध्यानसम्प्रज्ञातसमाधिरूपस्तत्परिपाके सति योगो निरोधसमाधिः यं पतंजलिः सूत्रयामास 'व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधक्षणचित्तान्वयोनिरोधपरिणाम'इति व्युत्थानं क्षिप्तमूढविक्षिप्ताख्यं भूमित्रयं तत्संस्काराः समाधिविरोधिनस्ते योगिना प्रयत्नेन प्रतिदिनं प्रतिक्षणं चाभिभूयन्ते तद्विरोधिनश्च निरोधसंस्काराः प्रादुर्भवन्ति ततश्च निरोधमात्रक्षणेन चित्तान्वयोनिरोधपरिणामइति तस्य फलमाह ततः प्रशान्तवाहिता संस्कारादिति तमोरजसोः क्षयाल्लयविक्षेपशून्यत्वेन शुद्धसत्त्वस्वरूपं चित्तं प्रशान्तमित्युच्यते पूर्वपूर्वप्रशमसंस्कारपाटवेनतदाधिक्यं प्रशान्तवाहितेति तत्कारणं च सूत्रयामास 'विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोन्य'इति विरामो वृत्त्युपरमस्तस्य प्रत्ययः कारणं वृत्त्युपरमार्थः पुरुषप्रयत्नस्तस्याभ्यासः पौनःपुन्येन सम्पादनं तत्पूर्वकस्तज्जन्योन्यः सम्प्रज्ञाताद्विलक्षणोऽसम्प्रज्ञात इत्यर्थः एतादृ-

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञायोगयज्ञास्तथापरे ॥ स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः॥ २८ ॥

शोयआत्मसंयमयोगः स एवाग्निस्तस्मिन् ज्ञानदीपिते ज्ञानं वेदान्तवाक्यजन्यो ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारस्तेनाविद्यातत्कार्यनाशद्वारापे दीति अत्यन्तोज्ज्वलिते बाधपूर्वके समाधौ समष्टिलिङ्गशरीरमपरे जुव्हति प्रविलापयन्तीत्यर्थः अत्र च सर्वाणीति आत्मेति ज्ञानदीपितइति विशेषणैरग्नावित्येकवचनेन च पूर्ववैलक्षण्यं सूचितमिति न पौनरुक्त्यम्॥२७॥ एवं त्रिभिः श्लोकैः पंचयज्ञानुक्त्वाऽधुनैकेन श्लोकेन षड्यज्ञानाह द्रव्यत्याग एव यथाशास्त्रं यज्ञो येषां ते द्रव्ययज्ञाः पूर्तदत्ताख्यस्मार्तकर्मपराः तथा च स्मृतिः 'वापीकूपतडागादि देवतायतनानि च। अन्नप्रदानमारामः पूर्तमित्यभिधीयते॥ शरणागतसंत्राणं भूतानांचाप्यहिंसनं, बहिर्वेदि च यद्दानं दत्तमित्यभिधीयते' ॥ इति इष्टाख्यं श्रौत कर्म तु दैवमेवापरे यज्ञमित्यत्रोक्तं अन्तर्वेदिदानमपि तत्रैवान्तर्भूतं तथा कृच्छ्रचान्द्रायणादि तप एव यज्ञो येषां ते तपोयज्ञास्तपस्विनः तथा योगश्चित्तवृत्तिनिरोधोष्टाङ्गो यज्ञो येषां ते योगयज्ञाः यमनियमासनादियोगाङ्गानुष्ठानपराः यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यान-

समाधयो हि योगस्याष्टावङ्गानि तत्र प्रत्याहारः श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्यइत्यत्रोक्तः धारणाध्यानसमाधयआत्मसंयमयोगाग्नावित्यत्रोक्ताः प्राणायामोऽपाने जुह्वति प्राणमित्यनन्तरश्लोके वक्ष्यते यमनियमासनान्यत्रोच्यन्ते अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहायमाः पंच शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः पंच स्थिरसुखमासनं पद्मकस्वस्तिकाद्यनेकविधं अशास्त्रीयः प्राणिवधो हिंसा सा च कृतकारितानुमोदितभेदेन त्रिविधा एवमयथार्थभाषणमन्यहिंसानुबन्धि यथार्थभाषणं चानृतं स्तेयमशास्त्रीयमार्गेण परद्रव्यस्वीकरणं अशास्त्रीयः स्त्रीपुंसव्यतिकरो मैथुनं शास्त्रनिषिद्धमार्गेण देहयात्रानिर्वाहकाधिकभोगसाधनस्वीकारः परिग्रहः एतन्निवृत्तिलक्षणा उपरमा यमाः यमाः उपरमइति स्मरणात् तथा शौचं द्विविधं बाह्यमाभ्यन्तरंच मृज्जलादिभिः कायादिक्षालनं हितमितमेध्याशनादि च बाह्यं मैत्रीमुदितादिभिर्मदमानादिचित्तमलक्षालनमान्तरं सन्तोषोविद्यमानभोगोपकरणादधिकस्यानुपादित्सारूपा चित्तवृत्तिः तपः क्षुत्पिपासाशीतोष्णादिद्वन्द्वसहनं काष्ठमौनाकारमौनादिव्रतानि च इङ्गितेनापि स्वाभिप्रायाप्रकाशनं काष्ठमौनं अवचनमात्रमाकारमौनमिति भेदः स्वाध्यायोमोक्षशास्त्राणामध्ययनं प्रणवजपोवा ईश्वरप्रणिधानं सर्वकर्मणां तस्मिन्परमगुरौ फलनिरपेक्षतयाऽर्पणं एते विधिरूपा नियमाः पुराणेषु येधिकाउक्तास्तएष्वेव यमनियमेष्वन्तर्भाव्याः एतादृशयमनियमाद्यभ्यासपरायोगयज्ञाः स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यथाविधि वेदाभ्यासपराः स्वाध्याययज्ञाः न्यायेन वेदार्थनिश्चयपराज्ञानयज्ञाः यज्ञान्तरमाह यतयोयत्नशीलाः संशितव्रताः सम्यक् शितानि तीक्ष्णीकृतान्यतिदृढानि व्रतानि येषां ते संशितव्रतयज्ञाइत्यर्थः तथा च भगवान्पतञ्जलिः ‘तेजोतिदेशकालसमयानवाच्छिन्नाः सार्वभौमामहाव्रतमिति’ ये पूर्वमहिंसाद्याः पंच यमा उक्तास्तएव जात्याद्यनवच्छेदेन दृढभूमयोमहाव्रतशब्दवाच्याः तत्राहिंसा जात्यवच्छिन्ना यथा मृगयोर्मृगातिरिक्तान्न हनिष्यामीति देशावच्छिन्ना न तीर्थे हनिष्यामीति सैव कालावच्छिन्ना यथा न चतुर्दश्यां न पुण्येहनीति सैव प्रयोजनविशेषरूपसमयावच्छिन्ना यथा क्षत्रियस्य देवब्राह्मणप्रयोजनव्यतिरेकेण न हनिष्यामीति युद्धं विना न हानिष्यामीति च एवं विवाहादिप्रयोजनव्यतिरेकेणानृतं न वदिष्यामीति एवमापत्कालव्यतिरेकेण क्षुद्भयाद्यतिरिक्तः स्तेयं न करिष्यामीति च एवमृतुव्यतिरिक्तकाले पत्नीं न गमिष्यामीति एवं गुर्वादिप्रयोजनमन्तरेण न परिग्रहीष्यामीनि यथायोग्यमवच्छेदो द्रष्टव्यः एतादृगवच्छेदपरिहारेण यदा सर्वजातिसर्वदेशसर्वकालसर्वप्रयोजनेषु भवाः सार्वभौमाः अहिंसादयो भवन्ति महता प्रयत्नेन परिपाल्यमानत्वात् तदा ते महाव्रतशब्देनोच्यन्ते एवं काष्ठमौनादिव्रतमपि द्रष्टव्यं एतादृशव्रतदार्ढ्ये च कामक्रोधलोभमोहानां चतुर्णामपि नरकद्वारभूतानां निवृत्तिः तत्राहिंसया क्षमया क्रोधस्य ब्रह्मचर्येण वस्तुविचारेण कामस्य अस्तेयापरिग्रहरूपेण सन्तोषेण लोभस्य सत्येन यथार्थज्ञानरूपेण विवेकेन मोहस्य तन्मूलानांच सर्वेषां निवृत्तिरिति द्रष्टव्यं इतराणि च फलानि सकामानां योगशास्त्रे

कथितानि ॥ २८ ॥ प्राणायामयज्ञमाह सार्धेन अपाने अपानवृत्तौ जुह्वति प्रक्षिपन्ति प्राणवृत्तिं बाह्यवायोः शरीराभ्यन्तरप्रवेशेन पूरकाख्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः प्राणेऽपानं तथाऽपरे जुह्वति शारीरवायोर्बहिर्निर्गमनेन रेचकाख्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः पूरकरेचककथनेन च तदविनाभूतोद्विविधः कुम्भकोपि कथितएव यथाशक्तिवायुमापूर्यानन्तरं श्वासप्रश्वासानिरोधःक्रियमाणोन्तः कुम्भकः यथाशक्ति सर्ववायुं विरेच्यानन्तरं क्रियमाणोबहिःकुम्भकः एतत्प्राणायामत्रयानुवादपूर्वकं चतुर्थं कुम्भकमाह प्राणापानगती मुखनासिकाभ्यामान्तरस्य वायोर्बहिर्निर्गमः श्वासः प्राणस्य गतिः बहिर्निर्गतस्यान्तःप्रवेशः प्रश्वासोऽपानस्यगतिः तत्र पूरके प्राणगतिनिरोधः रेचकेऽपानगतिनिरोधः कुम्भकेतूभयगतिनिरोधइति क्रमेण युगपच्च श्वासप्रश्वासाख्ये प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः सन्तोपरे पूर्वविलक्षणाः नियताहाराः आहारनियमादियोगसाधनविशिष्टाः प्राणेषु बाह्याभ्यन्तरकुम्भकाभ्यासनिगृहीतेषु प्राणान् ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रि-

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथाऽपरे ॥ प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः॥२९॥
अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति ॥ सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥
यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ॥ नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥३१॥

यरूपान् जुह्वति चतुर्थकुम्भकाभ्यासेन विलापयन्तीत्यर्थः तदेतत्सर्वं भगवता पतञ्जलिना सन्क्षेपविस्ताराभ्यां सूत्रितं तत्र संक्षेपसूत्रं ‘तस्मिन्सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदलक्षणः प्राणायाम’इति तस्मिन्नासने स्थिरे सति प्राणायामोनुष्ठेयः कीदृशः श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदलक्षणः श्वासप्रश्वासयोः प्राणापानधर्मयोर्या गतिः पुरुषप्रयत्नमन्तरेण स्वाभाविकप्रवहणं क्रमेण युगपच्च पुरुषप्रयत्नविशेषेण तस्याविच्छेदोनिरोधएव लक्षणं स्वरूपं यस्य स तथेति एतदेव विवृणोति ‘बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसङ्ख्याभिः परिदृष्टोदीर्घसूक्ष्म’ इति बाह्यगतिनिरोधरूपत्वाद्बाह्यवृत्तिः पूरकः आन्तरगतिनिरोधरूपत्वादान्तरवृत्ती रेचकः कैश्चित्तु बाह्यशब्देन रेचकः आन्तरशब्देन च पूरकोव्याख्यातः युगपदुभयगतिनिरोधस्तम्भस्तद्वृत्तिः कुम्भकः तदुक्तं यत्रोभयोः श्वासप्रश्वासयोः सकृदेव विधारकात्प्रयत्नादभावोभवति न पुनः पूर्ववदापूरणप्रयत्नौघविधारणं नापि रेचनप्रयत्नौघविधारणं किंतु यथा तप्तउपले निहितं जलं परिशुष्यत्सर्वतः संकोचमाप-

द्यते एवमयमपि मारुतोवहनशीलोबलवद्विधारकप्रयत्नावरुद्धक्रियः शरीरएव सूक्ष्मभूतोवतिष्ठते नतु पूरयति येन पूरकः नतु रेचयति येन रेचकइति त्रिविधोऽयं प्राणायामोदेशेन कालेन सङ्ख्यया च परीक्षितोदीर्घसूक्ष्मसंज्ञोभवति यथा घनीभूतस्तूलपिण्डः प्रसार्यमाणोविरलतया दीर्घः सूक्ष्मश्च भवति तथा प्राणोपि देशकालसंख्याधिक्येनाभ्यस्यमानोदीर्घोदुर्लक्ष्यतया सूक्ष्मोपि संपद्यते तथाहि हृदयान्निर्गत्य नासाग्रसम्मुखे द्वादशाङ्गुलपर्यन्ते देशे श्वासःसमाप्यते ततएव च परावृत्त्य हृदयपर्यन्तं प्रविशतीति स्वाभाविकी प्राणापानयोर्गतिःअभ्यासेन तु क्रमेण नाभेराधारद्वारा निर्गच्छति नासान्तश्चतुर्विंशत्यङ्गुलपर्यन्ते षट्त्रिंशदङ्गुलपर्यन्ते वा देशे समाप्यते एवं प्रवेशोपि तावानवगन्तव्यःतत्र बाह्यदेशव्याप्तिर्निवाते देशे इषीकादिसूक्ष्मतूलक्रिययाऽनुमातव्या अन्तरपि पिपीलिकास्पर्शसदृशेन स्पर्शेनानुमातव्या सेयं देशपरीक्षा तथा निमेषक्रियावच्छिन्नस्यकालस्य चतुर्थोभागःक्षणस्तेषामियत्ताऽवधारणीया स्वजानुमण्डलं पाणिनात्रिःपरामृश्य छोटिकावच्छिन्नः कालोमात्रा ताभिःषट्त्रिंशन्मात्राभिः प्रथमउद्धातोमन्दः सएव द्विगुणीकृतोद्वितीयोमध्यः सएव त्रिगुणीकृतस्तृतीयस्तीव्रइति नाभिमूलात्प्रेरितस्य वायोर्विरिच्यमानस्य शिरस्याभिहननमुद्धातइत्युच्यते सेयं कालपरीक्षा सङ्ख्यापरीक्षा च प्रणवजपावृत्तिभेदेन वा सङ्ख्यापरीक्षा श्वासप्रवेशगणनया वा कालसङ्ख्ययोःकथंचिद्भेदविवक्षया पृथगुपन्यासः यद्यपि कुम्भके देशव्याप्तिर्नावगम्यते तथापि कालसङ्ख्याव्याप्तिरवगम्यतएव सखल्वयं प्रत्यहमभ्यस्तोदिवसपक्षमासादिक्रमेण देशकालप्रचयव्यापितया दीर्घः परमनैपुण्यसमधिगमनीयतया च सूक्ष्मइति निरूपितस्त्रिविधः प्राणायामःचतुर्थं फलभूतं सूत्रयतिस्म 'बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थ'इति बाह्यविषयः श्वासोरेचकः अभ्यन्तरविषयः प्रश्वासः पूरकः वैपरीत्यं तावुभावपेक्ष्य सकृद्बलवद्विधारकप्रयत्नवशाद्भवति बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विविधस्तृतीयः कुम्भकः तावुभावनपेक्ष्यैव केवलकुम्भकाभ्यासपाटवेनासकृत्तत्तत्प्रयत्नवशाद्भवति चतुर्थः कुम्भकः तथाच बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपीति तदनपेक्षइत्यर्थः अन्या व्याख्या बाह्योविषयोद्वादशान्तादिराभ्यन्तरोविषयोहृदयनाभिचक्रादिः तौ द्वौ विषयावाक्षिप्य पर्यालोच्य यः स्तम्भरूपोगतिविच्छेदः सचतुर्थः प्राणायामइति तृतीयस्तु बाह्याभ्यन्तरौ विषयावपर्यालोच्यैव सहसा भवतीति विशेषः एतादृशश्चतुर्विधः प्राणायामः अपाने जुह्वति प्राणमित्यादिना सार्धेन श्लोकेन दर्शितः ॥ तदेवमुक्तानां द्वादशधा यज्ञविदां फलमाह यज्ञान्विदन्ति जानन्ति विन्दन्ति लभन्तेवेति यज्ञविदो यज्ञानां ज्ञातारः कर्तारश्च यज्ञैः पूर्वोक्तैः क्षपितं नाशितं कल्मषं पापं येषां ते यज्ञक्षपितकल्मषाः यज्ञान् कृत्वाऽवशिष्टे कालेऽन्नममृतशब्दवाच्यं भुञ्जतइति यज्ञशिष्टामृतभुजः ते सर्वेपि सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण यान्ति ब्रह्म सनातनं नित्यं संसारान्मुच्यन्तइत्यर्थः ॥ एवमन्वये गुणमुक्त्वा व्यतिरेके दोषमाहार्धेन उक्तानां यज्ञानां मध्येऽन्यतमोपि यज्ञोस्य नास्तिसोऽयज्ञस्तस्य अयमल्पसुखोपि मनुष्यलोकोनास्ति सर्वनिन्द्यत्वात् कुतोन्योविशिष्टसाधनसाध्यः परलोकः हे कुरुसत्तम ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

किं त्वया स्वोत्प्रेक्षामात्रेणैवमुच्यते नहि वदएवात्र प्रमाणमित्याह एवं यथोक्ताः बहुविधाः बहुप्रकारायज्ञाः सर्ववैदिकश्रेयःसाधनरूपा. वितताः विस्तृताः ब्रह्मणोवेदस्य मुखे द्वारे वेदद्वारेणैव तेऽवगताइत्यर्थः वेदवाक्यानि तु प्रत्येकं विस्तरभयान्नोदाह्रियन्ते कर्मजान् कायिकवाचिकमानसकर्मोद्भवान्विद्धि जानीहि तान्सर्वान्यज्ञानात्मजान् निर्व्यापारोह्यात्मा न तद्व्यापारा एते किन्तु निर्व्यापारोहमुदासीन इत्येवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसेऽस्मात्संसारबन्धनादिति शेषः ॥ ३२ ॥ सर्वेषां तु तुल्यवन्निर्देशात्कर्मज्ञानयोः साम्यप्राप्तावाह श्रेयान्प्रशस्यतरः साक्षान्मोक्षफलत्वात् द्रव्यमयात्तदुपलक्षितात् ज्ञानशून्यात्सर्वस्मादपि यज्ञात्संसारफलात् ज्ञानयज्ञ एकएव हे परन्तप कस्मादेवं यस्मात् सर्वं कर्म इष्टिपशुसोमचयनरूपं श्रौतं अखिलं निरवशेषं स्मार्तमुपासनादिरूपं च यत्कर्म तत् ज्ञाने ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारे समाप्यते प्रतिबन्धक्षयद्वारेण पर्यवस्यति ‘ तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणाविविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनेति धर्मेण पापमप-

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ॥ कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥ श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परन्तप ॥ सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३ ॥ तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ॥ उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥

नुदति’ इति च श्रुतेः सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववदिति न्यायाच्चेत्यर्थः ॥३३॥ एतादृशज्ञानप्राप्तौ कोतिप्रत्यासन्नउपायइति उच्यते तत्सर्वकर्मफलभूतं ज्ञानं विद्धि लभस्व आचार्यानभिगम्य तेषां प्रणिपातेन प्रकर्षेण नीचैः पतनं प्रणिपातोदीर्घनमस्कारस्तेन कोहं कथं बद्धोस्मि केनोपायेन मुच्येयमित्यादिपरिप्रश्नेन बहुविषयेण प्रश्नेन सेवया सर्वभावेन तदनुकूलकारितया एवं भक्तिश्रद्धातिशयपूर्वकेणावनतिविशेषेणाभिमुखाः सन्तः उपदेक्ष्यन्ति उपदेशेन सम्पादयिष्यन्ति ते तुभ्यं ज्ञानं परमात्मविषयं साक्षान्मोक्षफलज्ञानिनः पदवाक्यन्यायादिमाननिपुणाः तत्त्वदर्शिनः कृतसाक्षात्काराः साक्षात्कारवद्भिरुपदिष्टमेव ज्ञानं फलपर्यवसायि नतु तद्रहितैः पदवाक्यमाननिपुणैरपीति भगवतो मतं तद्विज्ञानार्थं ‘ स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमिति ’ श्रुतिसंवादि तत्रापि श्रोत्रियमधीतवेदं ब्रह्मनिष्ठं कृतब्रह्मसाक्षात्कारमिति व्याख्यानात् बहुवचनं चेदमाचार्यविषयमेकस्मिन्नपि गौरवातिशयार्थं नतु बहुत्वविवक्षया एकस्मादेव तत्त्वसाक्षात्कारवत आ-

चार्यात्तत्त्वज्ञानोदये सत्याचार्यान्तरगमनस्य तदर्थमयोगादिति द्रष्टव्यम् ॥ ३४ ॥ एवमीतिनिर्बन्धेन ज्ञानोत्पादने किं स्यादतआह यत्पूर्वोक्तं ज्ञानमाचार्यैरुपदिष्टं ज्ञात्वा प्राप्य ओदनपाकं पचतीतिवत्तस्यैव धातोः सामान्यविवक्षया प्रयोगः न पुनर्मोहमेवं बन्धुवधादिनिमित्तं भ्रमं यास्यसि हे पाण्डव कस्मादेवं यस्मात् येन ज्ञानेन भूतानि पितृपुत्रादीनि अशेषेण ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि स्वाविद्याविजृम्भितानि आत्मनि त्वयि त्वम्पदार्थे अथो अपि मयि भगवति वासुदेवे तत्पदार्थे परमार्थतोभेदरहिते अधिष्ठानभूते द्रक्ष्यस्यभेदेनैव अधिष्ठानातिरेकेण कल्पितस्याभावात् मां भगवन्तं वासुदेवमात्मत्वेन साक्षात्कृत्य सर्वाज्ञाननाशेन तत्कार्याणि भूतानि न स्थास्यन्तीतिभावः ॥ ३५ ॥ किंच शृणु ज्ञानस्य माहात्म्यं अपिचेदित्यसंभाविताभ्युपगमप्रदर्शनार्थौ निपातौ यद्यप्ययमर्थो न संभवत्येव तथापि ज्ञानफलकथनायाभ्युपेत्योच्यते यद्यपि त्वं पापकारिभ्यः सर्वेभ्योऽप्यतिशयेन पापकारी पापकृत्तमः स्यास्तथापि सर्वं वृजिनं पापं अतिदुस्त-

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ॥ येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५ ॥ अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ॥ सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि ॥ ३६ ॥ यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ॥ ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ३७ ॥

रत्वेनार्णवसदृशं ज्ञानप्लवेनैव नान्येन ज्ञानमेव प्लवं पोतं कृत्वा संतरिष्यसि सम्यगनायासेन पुनरावृत्तिवर्जितत्वेन च तरिष्यसि अतिक्रमिष्यसि वृजिनशब्देनात्र धर्माधर्मरूपं कर्म संसारफलमभिप्रेतं मुमुक्षोः पापवत्पुण्यस्याप्यनिष्टत्वात् ॥ ३६ ॥ ननु समुद्रवत्तरणे कर्मणां नाशो न स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्तान्तरमाह यथा एधांसि काष्ठानि समिद्धः प्रज्वलितोऽग्निर्भस्मसात्कुरुते भस्मीभावं नयति हे अर्जुन ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि पापानि पुण्यानि चाविशेषेण प्रारब्धफलभिन्नानि भस्मसात्कुरुते तथा तत्कारणाज्ञानविनाशेन विनाशयतीत्यर्थः तथा च श्रुतिः 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे' इति 'तदधिगमउत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पातेत्विति' च सूत्रे अनारब्धे पुण्यपापे नश्यत एवेत्यत्र सूत्रं 'अनारब्धकार्ये एवतु पूर्वे तदवधेरिति' ज्ञानोत्पादकदेहारम्भकाणां तु तद्देहान्तएव विनाशः तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येथ सम्पत्स्यइति-

श्रुतेः भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यतइति सूत्राच्च आधिकारिकाणां तु यान्येव ज्ञानोत्पादकदेहारम्भकाणि तान्येव देहान्तरारम्भकाण्यपि यथा वसिष्ठापान्तरतमःप्रभृतीनां तथा च सूत्रं 'यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणामिति' अधिकारोनेकदेहारम्भकं बलवत्प्रारब्धफलं कर्म तच्चोपासकानामेव नान्येषां अनारब्धफलानि नश्यन्ति आरब्धफलानि तु यावद्भोगसमाप्ति तिष्ठन्ति भोगश्चैकेन देहेनानेकेन वेति न विशेषः विस्तरस्त्वाकरे द्रष्टव्यः ॥ ३७ ॥ यस्मादेवं तस्मात् न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रं पावनं शुद्धिकरमन्यदिह वेदे लोकव्यवहारे वा विद्यते ज्ञानभिन्नस्याज्ञानान्निवर्तकत्वेन समूलपापनिवर्तकत्वाभावात् कारणसद्भावेन पुनः पापोदयाच्च ज्ञानेन त्वज्ञाननिवृत्त्या समूलपापनिवृत्तिरिति तत्सममन्यन्न विद्यते तदात्मविषयं ज्ञानं सर्वेषां किमिति झटिति नोत्पद्यते तत्राह तत्तु ज्ञानं कालेन महता योगसंसिद्धः योगेन पूर्वोक्तकर्मयोगेन संसिद्धः संस्कृतोयोग्यतामापन्नः स्वयमात्मन्यन्तःकरणे बिन्दति लभते नतु

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ॥ तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥ ३८ ॥ श्रद्धावान्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ॥ ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥

योग्यतामापन्नोन्यदत्तं स्वनिष्ठतया न वा परनिष्ठं स्वीयतया विन्दतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ येनैकान्तेन ज्ञानप्राप्तिर्भवति सउपायः पूर्वोक्तप्रणिपाताद्यपेक्षयाप्यासन्नतरउच्यते गुरुवेदान्तवाक्येष्विदमित्थमेवेति प्रमारूपास्तिक्यबुद्धिः श्रद्धा तद्वान् पुरुषो लभते ज्ञानं एतादृशोपि कश्चिदलसः स्यात्तत्राह तत्परः गुरूपासनादौ ज्ञानोपायेऽत्यन्ताभियुक्तः श्रद्धावांस्तत्परोपि कश्चिदजितेन्द्रियः स्यादतआह संयतानि विषयेभ्योनिवर्तितानीन्द्रियाणि येन स संयतेन्द्रियः यएवं विशेषणत्रययुक्तः सोवश्यं ज्ञानं लभते प्रणिपातादिस्तु बाह्योमायावित्वादिसंभवादनैकान्तिकोपि श्रद्धावत्वादिस्त्वैकान्तिकउपायइत्यर्थः ईदृशेनोपायेन ज्ञानं लब्ध्वा परां चरमां शान्तिमविद्यातत्कार्यनिवृत्तिरूपां मुक्तिमचिरेण तदव्यवधानेनैवाधिगच्छति लभते यथाहि दीपः स्वोत्पत्तिमात्रेणेवान्धकारनिवृत्तिं करोति नतु कंचित्सहकारिणमपेक्षते तथा ज्ञानमपि स्वोत्पत्तिमात्रेणैवाज्ञाननिवृत्तिं करोति नतु किंचित्प्रसङ्ख्यानादिकमपेक्षतइति भावः ॥ ३९ ॥

अत्र च संशयोन कर्तव्यः कस्मात् अज्ञोऽनधीतशास्त्रत्वेनात्मज्ञानशून्यः गुरुवेदान्तवाक्यार्थे इदमेवं न भवत्येवेति विपर्ययरूपा नास्तिक्यबुद्धिरश्रद्धा तद्वानश्रद्धधानः इदमेवं भवति नवेति सर्वत्र संशयाक्रान्तचित्तः संशयात्मा विनश्यति स्वार्थाद्भ्रष्टोभवति अज्ञश्चाश्रद्धधानश्च विनश्यतीति संशयात्मापेक्षया न्यूनत्वकथनार्थं चकाराभ्यां तयोः प्रयोगः उक्तः कुतः संशयात्मा हि सर्वतः पापीयान् यतोनायं मनुष्यलोकोस्ति वित्तार्जनाद्यभावात् न परलोकः स्वर्गमोक्षादिः धर्मज्ञानाद्यभावात् न सुखं भोजनादिकृतं संशयात्मनः सर्वत्र सन्देहाक्रान्तचित्तस्य अज्ञस्याश्रद्दधानस्य च परोलोकोनास्ति मनुष्यलोके भोजनादिसुखं च वर्तते संशयात्मा तु त्रितयहीनत्वेन सर्वतः पापीयानित्यर्थः ॥ ४० ॥ एतादृशस्य सर्वानर्थमूलस्य संशयस्य निराकरणायात्मनिश्चयमुपायं वदन्नध्यायद्वयोक्तां पूर्वापरभूमिकाभेदेन कर्मज्ञानमयीं द्विविधां ब्रह्म-

अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति ॥ नायं लोकोस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः॥४०॥

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ॥ आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ॥४१॥

निष्ठामुपसंहरति योगेन भगवदाराधनलक्षणसमत्वबुद्धिरूपेण संन्यस्तानि भगवति समर्पितानि कर्माणि येन यद्वा परमार्थदर्शनलक्षणेन योगेन सन्यस्तानि त्यक्तानि कर्माणि येन तं योगसंन्यस्तकर्माणं संशये सति कथं योगसंन्यस्तकर्मत्वमतआह ज्ञानसंच्छिन्नसंशयं ज्ञानेनात्मानिश्चयलक्षणेन छिन्नः संशयो येन तं विषयपरवशत्वरूपप्रमादे सति कुतोज्ञानोत्पत्तिरित्यतआह आत्मवन्तं अप्रमादिनं सर्वदा सावधानं एतादृशमप्रमादित्वेन ज्ञानवन्तं ज्ञानसंच्छिन्नसंशयत्वेन योगसंन्यस्तकर्माणं कर्माणि लोकसंग्रहार्थानि वृथाचेष्टारूपाणि वा न निबध्नन्ति अनिष्टमिष्टं मिश्रं वा शरीरं नारभन्ते हे धनंजय ॥ ४१ ॥ यस्मादेवं अज्ञानादविवेकात्संभूतमुत्पन्नं हृत्स्थं हृदि बुद्धौ स्थितं कारणस्याश्रयस्य च ज्ञाने शत्रुः सुखेन हन्तुं शक्यतइत्युभयोपन्यासः एनं सर्वानर्थमूलभूतं संशय आत्मनोज्ञानासिना आत्म-

विषयकनिश्चयखड्गेन छित्वा योगं सम्यक्दर्शनोपायं निष्कामकर्म आतिष्ठ कुरु अतइदानीमुत्तिष्ठ युद्धाय हे भारत भरतवंशे जातस्य युद्धोद्यमो न निष्फलइति भावः ॥ ४२ ॥ स्वस्यानीशत्वबाधेन भक्तिश्रद्धे दृढीकृते ॥ धीहेतुः कर्मनिष्ठा च हरिणेहोपसंहृता ॥ इति-

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ॥ छित्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥४२॥
इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ब्रह्मार्पणयोगो-नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीपादशिष्यश्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीमद्भगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां ब्रह्मार्पणयोगोनाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ श्रीकृष्णाय गीतामृतदुहेनमः ॥ अध्यायाभ्यां कृतोद्वाभ्यां निर्णयः कर्मबोधयोः । कर्मतत्त्यागयोर्द्वाभ्यां निर्णयः क्रियतेऽधुना ॥ तृतीयेऽध्याये ज्यायसीचेत्कर्मणस्तइत्यादिनाऽर्जुनेन पृष्टोभगवान्ज्ञानकर्मणोविकल्पसमुच्चयासंभवेनाधिकारिभेदव्यवस्थया लोकेस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयेत्यादिना निर्णयं कृतवान् तथा चाज्ञाधिकारिकं कर्म न ज्ञानेन सह समुच्चीयते तेजस्तिमिरयोरिव युगपदसंभवात् कर्माधिकारहेतुभेदबुद्ध्यपनोदकत्वेन ज्ञानस्य तद्विरोधित्वात् नापि विकल्प्यते एकार्थत्वाभावात् ज्ञानकार्यस्याज्ञाननाशस्य कर्मणा कर्तुमशक्यत्वात 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्थाविद्यतेऽयनायेति' श्रुतेः ज्ञाने जाते तु कर्म कार्यं नापेक्ष्यतएवेत्युक्तं यावानर्थउदपानइत्यत्र तथाच ज्ञानिनः कर्मानधिकारे निश्चिते प्रारब्धकर्मवशाद्वृथाचेष्टारूपेण तदनुष्ठानं वा सर्वकर्मसंन्यासोवेति निर्विवादं चतुर्थे निर्णीतं अज्ञेन त्वन्तःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञानोत्पत्तये कर्माण्यनुष्ठेयानि 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणाविविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेति' श्रुतेः सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यतइति भगवद्वचनाच्च एवं सर्वकर्माणि ज्ञानार्थानि तथा सर्वकर्मसंन्यासोपि ज्ञानार्थः श्रूयते 'एतमेव प्रव्राजिनोलोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति शान्तोदान्तउपरतस्तितिक्षुः समाहितोभूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत् त्यजतैव हितत्ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यक् परं पदं सत्यानृते सुखदुःखे वेदानिमं लोकममुंच परित्यज्यात्मानमन्विच्छेदित्यादौ' तत्र कर्मतत्त्यागयोराराडुपकारकसन्निपत्योपकारकयोः प्रयाजावघातयोरिव न समुच्चयः संभवति विरुद्धत्वेन यौगपद्याभावात् नापि कर्मतत्त्यागयोरात्मज्ञानमात्रफलत्वे नैकार्थत्वादतिरात्रयोः षोडशिग्रहणाग्रहणयोरिव विकल्पः स्यात् द्वारभेदेनैकार्थत्वाभावात् कर्मणोहि पापक्षयरूपमदृष्टमेव द्वारं संन्यासस्य तु सर्वनिक्षेपाभावेन विचारावसरदानरूपं दृष्टमेव द्वारं नियमापूर्वंतु दृष्टसमवायित्वादवघातादाविव न प्रयोजकं तथा चादृष्टार्थदृष्टार्थयोरारादुपकारकसन्निपत्योपकारकयोरेकप्रधानार्थत्वेपि विकल्पोनास्त्यवे प्रयाजावघातादीनामपि तत्प्रसाङ्गात् तस्मात् क्रमेणोभयमप्यनुष्ठेयं तत्रापि संन्यासानन्तरं कर्मानुष्ठानं चेत्तदा परित्यक्तपूर्वाश्रमस्वीकारेणारूढपतितत्वात् कर्मानधिकारित्वं प्राक्तनसंन्यासवैयर्थ्यंच तस्माददृष्टार्थत्वाभावात् प्रथमकृतसंन्यासेनैव ज्ञानाधिकारलाभे तदुत्तरकाले कर्मानुष्ठानवैयर्थ्यंच तस्मादादौ भगवदर्पणबुद्ध्या निष्कामकर्मानुष्ठानादन्तःकरणशुद्धौ तीव्रेण वैराग्येण विविदिषायां दृढायां सर्वकर्मसंन्यासः श्रावणमननादिरूपवेदान्तवाक्यविचाराय कर्तव्यइति भगवतोमतं तथा चोक्तं न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोश्नुतइति वक्ष्यते च आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्मकारणमुच्यते योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यतइति योगोत्र तीव्रवैराग्यपूर्विका विविदिषा तदुक्तं वार्तिककारैः 'प्रत्यग्विविदिषासिद्ध्यै वेदानुवचनादयः ब्रह्मावाप्त्यैतु तत्त्यागमीप्सन्तीति श्रुतेर्बलादिति' स्मृतिश्च 'कषायपङ्क्तिः कर्मभ्यः ज्ञानं तु परमा गतिः कषाये कर्मभिः पक्वे ततोज्ञानं प्रवर्ततइति' मोक्षधर्मे च 'कषायं पाचयित्वा च श्रेणीस्थानेषु च त्रिषु प्रव्रजेच्च परं स्थानं पारिव्राज्यमनुत्तमं भावितैः करणै-

ध्यायं बहुसंसारयोनिषु आसादयति शुद्धात्मा मोक्षं वै प्रथमाश्रमे तमासाद्य तु मुक्तस्य दृष्टार्थस्य विपश्चितः त्रिष्वाश्रमेषु कोन्वर्थोभवे-त्परमभीप्सितइति' मोक्षं वैराग्यं एतन क्रमाक्रमसंन्यासौ द्वावपि दर्शितौ तथा च श्रुतिः 'ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत्गृहाद्वनी-भूत्वा प्रव्रजेद्यदिवेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदिति' तस्मादज्ञस्याविरक्ततादशायां कर्मानुष्ठानमेव तस्यैव विरक्ततादशायां संन्यासः श्रवणाद्यवसरदानेन ज्ञानार्थइति दशाभेदेनाज्ञमधिकृत्यैव कर्मतत्त्यागौ व्याख्यातुं पञ्चमषष्ठावध्यायावारभ्येते विद्वत्संन्यासस्तु ज्ञानबलादर्थसिद्धएवेति सन्देहाभावान्नात्रविचार्यते तत्रैकमेव जिज्ञासुमज्ञं प्रति ज्ञानार्थत्वेन कर्मतत्त्यागयोर्विधानात्तयोश्च विरुद्धयोर्युगपदनुष्ठानासंभवान्मया जिज्ञासुना किमिदानीमनुष्ठेयमिति सन्दिहानः हे कृष्ण सदा-नन्दरूप भक्तदुःखकर्षणेति वा कर्मणां यावज्जीवादिश्रुतिविहितानां नित्यानां नैमित्तिकानांच संन्यासं त्यागं जिज्ञासुमज्ञं प्रति

॥ अर्जुनउवाच ॥ संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ॥ यच्छ्रेयएतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ॥ तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २ ॥

कथयसि वेदमुखेन पुनस्तद्विरुद्धं योगं च कर्मानुष्ठानरूपं शंससि 'एतमेव प्रव्रजिनोलोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति तमेतं वेदानु-वचनेन ब्राह्मणाविविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादिवाक्यद्वयेन निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषं छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारतेति गीतावाक्यद्वयेन वा तत्रैकमज्ञं प्रति कर्मतत्त्यागयोर्विधानाद्युगपदुभयानुष्ठानासम्भवात् एतयोः कर्मतत्त्यागयोर्मध्ये यदेकं श्रेयः प्रशस्यतरं मन्यसे कर्म वा तत्त्यागं वा तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितं तव मतमनुष्ठानाय ॥ १ ॥ एव-मर्जुनस्य प्रश्ने तदुत्तरं श्रीभगवानुवाच निःश्रेयसकरौ ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन मोक्षोपयोगिनौ तयोस्तु कर्मसंन्यासादनधिकारिकृता-त्कर्मयोगोविशिष्यते श्रेयानधिकारसंपादकत्वेन ॥ २ ॥ तमेव कर्मयोगं स्तौति त्रिभिः सकर्मणि प्रवृत्तोपि नित्यं संन्यासीति ज्ञेयः कोसौ योन द्वेष्टि भगवदर्पणबुद्ध्या क्रियमाणं कर्म निष्फलत्वशङ्कया न काङ्क्षति स्वर्गादिकं निर्द्वन्द्वोरागद्वेषरहितोहि यस्मात् सुखमनायासेन

हे महाबाहो बन्धादन्तःकरणाशुद्धिरूपाज्ज्ञानप्रतिबन्धात्प्रमुच्यते नित्यानित्यवस्तुविवेकादिप्रकर्षेण मुक्तो भवति ॥ ३ ॥ ननु यः कर्माणि प्रवृत्तः सकथं संन्यासीति ज्ञातव्यः कर्मतत्त्यागयोः स्वरूपविरोधात् फलैक्यात्तथेति चेत् न स्वरूपतोविरुद्धयोः फलेपि विरोधस्यौचित्यात् तथाच निःश्रेयसकरावुभावित्यनुपपन्नमित्याशङ्क्याह सङ्ख्या सम्यगात्मबुद्धिस्तां वहतीति ज्ञानान्तरङ्गसाधनतया साङ्ख्यः संन्यासः योगः पूर्वोक्तः कर्मयोगः तौ पृथग्विरुद्धफलौ बालाः शास्त्रार्थविवेकज्ञानशून्याः प्रवदन्ति न पण्डिताः किं तर्हि पण्डितानां मतं उच्यते एकमपि संन्यासकर्मणोर्मध्ये सम्यगास्थितः स्वाधिकारानुरूपेण सम्यक् यथाशास्त्रं कृतवान्सन्नुभयोर्विन्दते फलं ज्ञानोत्पत्तिद्वारेण निःश्रेयसमेकमेव ॥ ४ ॥ एकस्यानुष्ठनात्कथमुभयोः फलं विन्दते तत्राह साङ्ख्यैः ज्ञाननिष्ठैःसंन्यासिभिरैहिककर्मनुष्ठानशून्यत्वेपि प्राग्भवीयकर्मभिरेव संस्कृतान्तःकरणैः श्रवणादिपूर्विकया ज्ञाननिष्ठया यत्प्रसिद्धं स्थानं तिष्ठत्येवास्मिन्नतु कदापि च्यवत इति व्युत्पत्त्या मोक्षाख्यं प्राप्यते

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ॥ निर्द्वन्द्वोहि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥३॥ सांख्य योगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ॥ एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् ॥ ४ ॥ यत्साङ्ख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ॥ एकं साङ्ख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५ ॥

आवरणाभावमात्रेण लभ्यतइव नित्यप्राप्तत्वात् योगैरपि भगवदर्पणबुद्ध्या फलाभिसन्धिराहित्येन कृतानि कर्माणि शास्त्रीयाणि योगास्ते येषां सन्ति तेपि योगाः अर्शआदित्वान्मत्वर्थीयोअच्प्रत्ययः तैर्योगिभिरपि सत्वशुद्ध्या संन्यासपूर्वकश्रवणादिपुरस्सरया ज्ञाननिष्ठया वर्तमाने भविष्यति वा जन्मनि सम्पत्स्यमानया तत्स्थानं गम्यते अतएकफलत्वात् एकं सांख्यंच योगंच यः पश्यति सएव सम्यक् पश्यति नान्यः अयं भावः येषां संन्यासपूर्विका ज्ञाननिष्ठा दृश्यते तेषां तयैव लिङ्गेन प्राग्जन्मसु भगवदर्पितकर्मनिष्ठाऽनुमीयते कारणमन्तरेण कार्योत्पत्त्ययोगात् तदुक्तं 'यान्हतोऽन्यानि जन्मानि तेषु नूनं कृतं भवेत् सत्कृत्यं पुरुषेणेह नान्यथा ब्रह्मणि स्थितिरिति' एवं येषां भगवदर्पितकर्मनिष्ठा दृश्यते तेषां तयैव लिङ्गेन भाविनी संन्यासपूर्वकज्ञाननिष्ठाऽनुमीयते सामग्र्याः कार्याव्यभिचारित्वात् तस्मादन्तेन मुमुक्षुणान्तःकरणशुद्धये प्रथमं कर्मयोगोनुष्ठेयोन तु संन्यासः सतु वैराग्यतीव्रतायां स्वयमेव भविष्यतीति ॥ ६ ॥ अशुद्धान्तःकरणे-

नापि संन्यासएव प्रथमं कुतोन क्रियते ज्ञाननिष्ठाहेतुत्वेन तस्यावश्यकत्वादिति चेत्तत्राह अयोगतः योगमन्तःकरणशोधकं शास्त्रीयं कर्मान्तरेण हठादेव यः कृतः संन्यासः सतु दुःखमाप्तुमेव भवति अशुद्धान्तःकरणत्वेन तत्फलस्य ज्ञाननिष्ठायाअसंभवात् शोधकत्वेच कर्मण्यनधिकारात् कर्मब्रह्मोभयभ्रष्टत्वेन परमसङ्कटापत्तेः कर्मयोगयुक्तस्तु शुद्धान्तःकरणात्वान्मुनिर्मननशीलः संन्यासी भूत्वा ब्रह्म सत्यज्ञानादिलक्षणमात्मानं न चिरेण शीघ्रमेवाधिगच्छति साक्षात्करोति प्रतिबन्धकाभावात् एतच्चोक्तं प्रागेव 'न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोश्नुते नच संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छतीति' अतएकफलत्वेपि कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते इति यत्प्रागुक्तं तदुपपन्नम् ॥ ६ ॥ ननु कर्मणोबन्धहेतुत्वाद्योगयुक्तोमुनिर्ब्रह्माधिगच्छतीत्युनुपपन्नमित्यतआह भगवदर्पणफलाभिसन्धिराहित्यादिगुणयुक्तं शास्त्रीयं कर्म योगइत्युच्यते तेन योगेन युक्तः पुरुषः प्रथमं विशुद्धात्मा विशुद्धोरजस्तमोभ्यामकलुषितआत्मान्तःकरणरूपं सत्त्वं यस्य

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ॥ योगयुक्तोमुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥
योगयुक्तोविशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ॥ सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७ ॥

सतथा निर्मलान्तःकरणः सन् विजितात्मा स्ववशीकृतदेहस्ततोजितेन्द्रियः स्ववशीकृतसर्वबाह्येन्द्रियः एतेन मनूक्तस्त्रिदण्डी कथितः 'वाग्दण्डोथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च यस्यैते नियतादण्डाः सत्रिदण्डीति कथ्यतइति' वागिति बाह्येन्द्रियोपलक्षणं एतादृशस्य तत्त्वज्ञानमवश्यं भवतीत्याह सर्वभूतात्मभूतात्मा सर्वभूतआत्मभूतश्चात्मा स्वरूपं यस्य स तथा जडाऽजडात्मकं सर्वमात्ममात्रं पश्यन्नित्यर्थः सर्वेषां भूतानामात्मभूतआत्मायस्येति व्याख्याने तु सर्वभूतात्मेत्येतावतैवार्थलाभादात्मभूतेत्यधिकं स्यात् सर्वात्मपदयोर्जडाजडपरत्वेतु समञ्जसं एतादृशः परमार्थदर्शी कुर्वन्नपि कर्माणि परदृष्ट्या न लिप्यते तैः कर्मभिः स्वदृष्ट्या तदभावादित्यर्थः ॥ ७ ॥ एतदेव विवृणोति द्वाभ्यां चक्षुरादिज्ञानेन्द्रियैर्वागादिकर्मेन्द्रियैः प्राणादिवायुभेदैरन्तःकरणचतुष्टयेन च तत्तच्चेष्टासु क्रियमाणासु इन्द्रियाणि इन्द्रियादीन्येव इन्द्रियार्थेषु स्वस्वविषयेषु वर्तन्ते प्रवर्तन्ते नत्वहमिति धारयन्नवधारयन् नैव किंचित्करोमीति मन्येत मन्यते तत्त्ववित् परमार्थदर्शी युक्तः स-

माहितचित्तः अथवा आदौ युक्तः कर्मयोगेन पश्चादन्तःकरणशुद्धिद्वारेण तत्त्वविद्भूत्वा नैव किंचित्करोमीति मन्यतइति संबंधः ॥ ८ ॥ तत्र दर्शनश्रवणस्पर्शनघ्राणाशनानि चक्षुःश्रोत्रत्वग्घ्राणरसनानां पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणां व्यापाराः पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन्नश्नन्नित्युक्ताः गतिः पादयोः प्रलापोवाचः विसर्गः पायूपस्थयोः ग्रहणं हस्तयोरिति पञ्च कर्मेन्द्रियव्यापाराः गच्छन् प्रलपन्विसृजन् गृह्णन्नित्युक्ताः श्वसन्निति प्राणादिपञ्चकस्य व्यापारोपलक्षणं उन्मिषन्निमिषन्निति नागकूर्मादिपञ्चकस्य स्वपन्नित्यन्तःकरणचतुष्टयस्य अर्थक्रमवशात् पाठक्रमं भङ्क्त्वा व्याख्यातोयं श्लोकः यस्मात्सर्वव्यापारेष्वप्यात्मनोऽकर्तृत्वमेव पश्यति अतः कुर्वन्नपि न लिप्यतइति युक्तमेवोक्तमितिभावः ॥९॥

नैव किञ्चित्करोमीति युक्तोमन्येत तत्त्ववित् ॥ पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन्नश्नन् गच्छन्स्वपन् श्वसन् ॥ ८ ॥ प्रलपन्विसृजन् गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ॥ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्तइति धारयन् ॥ ९ ॥ ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ॥ लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ १० ॥ कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ॥ योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥ ११ ॥

तर्ह्यविद्वान्कर्तृत्वाभिमानाल्लिप्येतैव तथाच कथं तस्य संन्यासपूर्विका ज्ञाननिष्ठा स्यादिति तत्राह ब्रह्मणि परमेश्वरे आधाय समर्प्य सङ्गं फलाभिलाषं त्यक्त्वा ईश्वरार्थं भृत्यइव स्वाम्यर्थं स्वफलनिरपेक्षतया करोमीत्यभिप्रायेण कर्माणि लौकिकानि वैदिकानि च करोति यः लिप्यते न सपापेन पापपुण्यात्मकेन कर्मणेति यावत् यथा पद्मपत्रमुपरि प्रक्षिप्तेनाम्भसा न लिप्यते तद्वत् भगवदर्पणबुद्ध्याऽनुष्ठितं कर्म बुद्धिशुद्धिफलमेव स्यात् ॥ १० ॥ तदेव विवृणोति कायेन मनसा बुद्ध्येन्द्रियैरपि योगिनः कर्मिणः फलसङ्गं त्यक्त्वा कर्म कुर्वन्ति कायादीनां सर्वेषां विशेषणं केवलैरिति ईश्वरायैव करोमि नमम फलायेति ममताशून्यैरित्यर्थः आत्मशुद्धये चित्तसत्त्वशुद्ध्यर्थम् ॥ ११ ॥ कर्तृत्वाभिमानसाम्येपि तेनैव कर्मणा कश्चिन्मुच्यते कश्चित्तु बध्यतइति वैषम्ये कोहेतुरिति तत्राह युक्तः ईश्वरायैवैतानि कर्माणि न मम फला-

येत्येवमभिप्रायवान् कर्मफलं त्यक्त्वा कर्माणि कुर्वन् शान्तिं मोक्षाख्यामाप्नोति नैष्ठिकीं सत्त्वशुद्धिनित्यानित्यवस्तुविवेकसंन्यासज्ञाननिष्ठाक्रमेण जातामिति यावत् यस्तु पुनरयुक्तः ईश्वरायैवैतानि कर्माणि न मम फलायेत्यभिप्रायशून्यः सकामकारेण कामतः प्रवृत्त्या मम फलायैवेदं कर्म करोमीति फले सक्तोनिबध्यते कर्मभिर्नितरां संसारबन्धं प्राप्नोति यस्मादेवं तस्मात्त्वमपि युक्तः सन् कर्माणि कुर्विति वाक्यशेषः ॥ १२ ॥ अशुद्धचित्तस्य केवलात्संन्यासात्कर्मयोगः श्रेयानिति पूर्वोक्तं प्रपञ्च्याधुना शुद्धचित्तस्य सर्वकर्मसंन्यासएव श्रेयानित्याह नित्यं नैमित्तिकं काम्यं प्रतिषिद्धं चेति सर्वाणि कर्माणि मनसा कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यत्रोक्तेनाकर्त्रात्मस्वरूपसम्यग्दर्शनेन संन्यस्य परित्यज्य प्रारब्धकर्मवशादास्ते तिष्ठत्येव किं दुःखेन नेत्याह सुखं अनायासेन आयासहेतुकायवाङ्मनोव्यापारशून्यत्वात् कायवाङ्मनांसि स्वच्छन्दानि कुतोन व्याप्रियन्ते तत्राह वशी स्ववशीकृतकार्यकरणसंघातः क्वास्ते नवद्वारे द्वे

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीं ॥ अयुक्तः कामकारेण फले सक्तोनिबध्यते ॥ १२ ॥ सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ॥ नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३ ॥

श्रोत्रे द्वे चक्षुषी द्वे नासिके वागेकेति शिरसि सप्त द्वे पायूपस्थाख्ये अधइति नवद्वारविशिष्टे देहे देही देहभिन्नात्मदर्शी प्रवासीव परगेहे तत्पूजापरिभवादिभिरप्रहृष्यन्न विषीदन्नहङ्कारममकारशून्यस्तिष्ठति अज्ञोहि देहतादात्म्याभिमानाद्देहएव नतु देही सच देहाधिकरणमेवात्मनोधिकरणं मन्यमानोगृहे भूमावासने वाहमासइत्यभिमन्यते नतु देहेऽहमासइति भेददर्शनाभावात् संघातव्यतिरिक्तात्मदर्शी तु सर्वकर्मसंन्यासी भेददर्शनाद्देहेऽहमासइति प्रतिपद्यते अतएव देहादिव्यापाराणामविद्ययात्मन्यक्रिये समारोपितानां विद्यया बाधएव सर्वकर्मसंन्यासइत्युच्यते एतस्मादेवाज्ञवैलक्षण्यादुक्तं विशेषणं नवद्वारे पुरआस्तइति ननु देहादिव्यापाराणामात्मन्यारोपितानां नौव्यापाराणां तीरस्थवृक्षइव विद्यया बाधेपि स्वव्यापारेणात्मनः कर्तृत्वं देहादिव्यापारेषु कारयितृत्वं च स्यादिति नेत्याह नैव कुर्वन्नकारयन् आस्तइति संबन्धः ॥ १३ ॥ देवदत्तस्य स्वगतैव गतिर्यथा स्थितौ सत्यां न भवति एवमात्मनोपि कर्तृत्वं कारयितृत्वंच स्वगत-

मेव सरसन्यासे सति न भवति अथवा नभसि तलमलिनतादिवद्वस्तुवृत्त्या तत्र नास्त्येवेति सन्देहापोहायाह लोकस्य देहादेः कर्तृत्वं प्रभुरात्मा स्वामी न सृजति त्वं कुर्विति नियोगेन तस्य कारयिता न भवतीत्यर्थः नापि लोकस्य कर्माणीप्सिततमानि घटादीनि स्वयं सृजति कर्तापि न भवतीत्यर्थः नापि लोकस्य कर्मकृतवतस्तत्फलसंबन्धं सृजति भोजयितापि भोक्तापि न भवतीत्यर्थः 'समानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरति ध्यायतीव लेलायतीव सधीरित्यादि' श्रुतेः अत्रापि शरीरस्थोपि कौन्तेय न करोति न लिप्यतइत्युक्तेः यदि किंचिदपि स्वतोन कारयति न करोति चात्मा कस्तर्हि कारयन्कुर्वंश्च प्रवर्ततइति तत्राह स्वभावस्तु अज्ञानात्मिका दैवी माया प्रकृतिः प्रवर्तते ॥ १४ ॥ नन्वीश्वरः कारयिता जीवः कर्ता तथा च श्रुतिः 'एषउह्येव साधु कर्म कारयति तं यमुन्निनीषते एष उवा ऽसाधु कर्म कारयति तं यमधोनिनीषत' इत्यादिः स्मृतिश्च 'अज्ञोजन्तुरनीशोयमात्मन.

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ॥ न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४ ॥ नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ॥ अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ १५ ॥

सुखदुःखयोः ईश्वरप्रेरितोगच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वेति' तथा च जीवेश्वरयोः कर्तृत्वकारयितृत्वाभ्यां भोक्तृत्वभोजयितृत्वाभ्यांच पापपुण्यलेपसंभवात्कथमुक्तं स्वभावस्तु प्रवर्ततइति तत्राह परमार्थतः विभुः परमेश्वरः कस्यचिज्जीवस्य पापं सुकृतंच नैवादत्ते परमार्थतोजीवस्य कर्तृत्वाभावात् परमेश्वरस्य च कारयितृत्वाभावात् कथं तर्हि श्रुतिः स्मृतिर्लोकव्यवहारश्च तत्राह अज्ञानेनावरणविक्षेपशक्तिमता मायाख्येनानृतेन तमसावृतमाच्छादितं ज्ञानं जीवेश्वरजगद्भेदभ्रमाधिष्ठानभूतं नित्यं स्वप्रकाशं सच्चिदानन्दरूपमद्वितीयं परमार्थसत्यं तेन स्वरूपावरणेन मुह्यन्ति प्रमातृप्रमेयप्रमाणकर्तृकर्मकरणभोक्तृभोग्यभोगाख्यनवविधसंसाररूपं मोहमतस्मिंस्तदवभासरूपं विक्षेपं गच्छन्ति जन्तवोजननशीलाः संसारिणोवस्तुस्वरूपादर्शिनः अकर्त्रभोक्तृपरमानन्दाद्वितीयात्मस्वरूपादर्शननिबन्धनोजीवेश्वरजगद्भेदभ्रमः प्रतीयमानोवर्तते मूढानां तस्यां चावस्थायां मूढप्रत्ययानुवादिन्यावेते श्रुतिस्मृती वास्तवाद्वैतबोधिवाक्यशेषभूते इति न दोषः ॥ १५ ॥

तर्हि सर्वेषामनाद्यज्ञानावृतत्वात्कथं संसारनिवृत्तिः स्यादत आह तदावरणविक्षेपशक्तिमदनाद्यनिर्वाच्यमनृतमनर्थव्रातमूलमज्ञानमात्माश्रयविषयमविद्यामायादिशब्दवाच्यं आत्मनोज्ञानेन गुरूपदिष्टवेदान्तमहावाक्यजन्येन श्रवणमनननिदिध्यासनपरिपाकनिर्मलान्तःकरणवृत्तिरूपेण निर्विकल्पकसाक्षात्कारेण शोधिततत्त्वंपदार्थाभेदरूपशुद्धसच्चिदानन्दाखण्डैकरसवस्तुमात्रविषयेण नाशितं बाधितं कालत्रयेप्यसदेवासत्तयाऽज्ञानमधिष्ठानचैतन्यमात्रतां प्रापितं शुक्ताविव रजतं शुक्तिज्ञानेन येषां श्रवणमननादिसाधनसम्पन्नानां भगवदनुगृहीतानां मुमुक्षूणां तेषां तज्ज्ञानं कर्तृ आदित्यवत् यथादित्यः स्वोदयमात्रेणैव तमोनिरवशेषं निवर्तयति नतु कंचित्सहायमपेक्षते तथा ब्रह्मज्ञानमपि शुद्धसत्त्वपरिणामत्वाद्व्यापकप्रकाशरूपं स्वोत्पत्तिमात्रेणैव सहकार्यन्तरनिरपेक्षतया सकार्यमज्ञानं निवर्तयत्परं सत्यज्ञानानन्तानन्दरूपमेकमेवाद्वितीयं परमात्मतत्त्वं प्रकाशयति प्रतिच्छायाग्रहणमात्रेणैव कर्मान्तरेणाभिव्यनक्ति अत्राज्ञानेनावृतं ज्ञानेन नाशितमित्यज्ञानस्यावरणत्वज्ञाननाश्यत्वाभ्यां ज्ञानाभावरूपत्वं व्यावर्तितं नह्यभावः किंचिदावृणोति न वाज्ञानाभावोज्ञानेन नाश्यते स्वभावनाशरूपत्वात्तस्य तस्मादहमज्ञोमामन्यंच

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ॥ तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥१६॥

नजानामीत्यादिसाक्षिप्रत्यक्षसिद्धं भावरूपमेवाज्ञानमिति भगवत्तोमतं विस्तरस्त्वद्वैतसिद्धौ द्रष्टव्यः येषामिति बहुवचनेनानियमो दर्शितः तथाच श्रुतिः 'तद्योयोदेवानां प्रत्यबुद्ध्यत सएव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणां तदिदमप्येतर्हि यएवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति सइदं सर्वं भवतीत्यादि' यद्विषयं यदाश्रयमज्ञानं तद्विषयतदाश्रयप्रमाणज्ञानात्तन्निवृत्तिरिति न्यायप्राप्तनियमं दर्शयति तत्राज्ञानगतमावरणं द्विविधं एकं सतोप्यसत्त्वापादकं अन्यत्तु भातोप्यभानापादकं तत्राद्यं परोक्षापरोक्षसाधारणप्रमाणज्ञानमात्रान्निवर्तते अनुमितेपि वन्ह्यादौ पर्वते वन्हिर्नास्तीत्यादिभ्रमादर्शनात् तथा 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मास्तीति' वाक्यात्परोक्षनिश्चयेपि ब्रह्म नास्तीति भ्रमोनिवर्ततएव अस्त्येव ब्रह्म किन्तु मम न भातीत्येकं भ्रमजनकं द्वितीयमभानावरणं साक्षात्कारादेव निवर्तते सच साक्षात्कारोवेदान्तवाक्येनैव जन्यते निर्विकल्पकइत्याद्यद्वैतसिद्धावनुसन्धेयम् ॥ १६ ॥ ज्ञानेन परमात्मतत्त्वप्रकाशे सति तस्मिन् ज्ञानप्रकाशिते परमात्मतत्त्वे सच्चिदानन्दघनएव बाह्यसर्वविषयपरित्यागेन साधनपरिपाकात्पर्यवसिता बुद्धिरन्तःकरणवृत्तिः साक्षात्कारलक्षणा येषां ते तद्बुद्धयः सर्वदा निर्बीजसमाधिभाजइत्यर्थः तत्किंबोद्धारोजीवाबोद्धव्यं ब्रह्मतत्त्वमिति बोध्दृबोद्धव्यलक्षणभेदोस्ति नेत्याह तदात्मानः तदेव परं ब्रह्मात्मा येषां ते तथा बोध्दृबोद्धव्यभा-

वोहि मायाविजृम्भितोन वास्तवाभेदविरोधीति भावः ननु तदात्मानइति विशेषणं द्व्यर्थं अविद्वद्व्यावर्तकं हि विद्वाद्विशेषणं अज्ञाअपि हि वस्तुगत्या तदात्मानइति कथं तद्व्यावृत्तिरिति चेत् न इतरात्मत्वव्यावृत्तौ तात्पर्यात् अज्ञाहि अनात्मभूते देहादावात्माभिमानिनइति न तदात्मानइति व्यपदिश्यन्ते विज्ञास्तु निवृत्तदेहाद्यभिमानाइति विरोधिनिवृत्त्या तदात्मानइति व्यपदिश्यन्तइति युक्तं विशेषणं ननु कर्मानुष्ठानविक्षेपे सति कथं देहाद्यभिमाननिवृत्तिरिति तत्राह तन्निष्ठाः तस्मिन्नेव ब्रह्मणि सर्वकर्मानुष्ठानाविक्षेपनिवृत्त्या निष्ठा स्थितिर्येषां ते तन्निष्ठाः सर्वकर्मसंन्यासेन तदेकविचारपराइत्यर्थः फलरागे सति कथं तत्साधनभूतकर्मत्यागइति तत्राह तत्परायणाः तदेव परमयनं प्राप्तव्यं येषां ते तत्परायणाः सर्वतोविरक्ताइत्यर्थः अत्र तद्बुद्धयइत्येनन साक्षात्कारउक्तः तदात्मानइत्यनात्माभिमानरूपविपरीतभावनानिवृत्तिफलकोनिदिध्यासनपरिपाकः तन्निष्ठाइत्यनेन सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकः प्रमाणप्रमेयगतासम्भावनानिवृत्तिफलकोवेदान्तविचारः श्रवणमननपरिपाकरूपः तत्परायणाइत्यनेन वैराग्यप्रकर्षइत्युत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वहेतुत्वं द्रष्टव्यं उक्तविशेषणायतयोगच्छन्त्यपुनरावृत्तिं पुनर्दे-

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ॥ गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥१७॥

विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ॥ शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥

हसंबन्धाभावरूपां मुक्तिं प्राप्नुवन्ति सकृन्मुक्तानामपि पुनर्देहसंबन्धः कुतोन स्यादिति तत्राह ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ज्ञानेन निर्धूतं समूलमुन्मूलितं पुनर्देहसंबन्धकारणं कल्मषं पुण्यपापात्मकं कर्म येषां ते तथा ज्ञानेनाऽनाद्यज्ञाननिवृत्त्या तत्कार्यकर्मक्षये तन्मूलकं पुनर्देहग्रहणं कथं भवेदिति भावः ॥ १७ ॥ देहपातादूर्ध्वं विदेहकैवल्यरूपं ज्ञानफलमुक्त्वा प्रारब्धकर्मवशात्सत्यपि देहे जीवन्मुक्तिरूपं तत्फलमाह विद्या वेदार्थपरिज्ञानं ब्रह्मविद्या वा विनयोनिरहङ्कारत्वमनौद्धत्यमिति यावत् ताभ्यां सम्पन्ने ब्रह्मविदि विनीते च ब्राह्मणे सात्विके सर्वोत्तमे तथा गवि संस्कारहीनायां राजस्यां मध्यमायां तथा हस्तिनि शुनि श्वपाके चात्यन्ततामसे सर्वाधमेपि सत्त्वादिगुणैस्तज्जैश्च संस्कारैरस्पृष्टमेव समं ब्रह्म द्रष्टुं शीलं येषां ते समदर्शिनः पण्डिताज्ञानिनः यथा गङ्गातोये तडागे सुरायां मूत्रेवा प्रतिबिम्बितस्यादित्यस्य न तद्गुणदोषसंबन्धस्तथा ब्रह्मणोपि चिदाभासद्वारा प्रतिबिम्बितस्य नोपाधिगतगुणदोषसंबन्धइति प्रतिसन्दधानाः सर्वत्र समदृष्ट्यैव रागद्वेषराहित्येन परमानन्दस्फूर्त्या जीवन्मुक्तिमनुभवन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

ननु सात्त्विकराजसतामसेषु स्वभावविषमेषु प्राणिषु समत्वदर्शनं धर्मशास्त्रनिषिद्धं तथाच तस्यान्नमभोज्यमित्युपक्रम्य गौतमः स्मरति 'समासमाभ्यां विषमसमे पूजात'इति समासमाभ्यामिति चतुर्थीद्विवचनं विषमसमइति द्वन्द्वैकवद्भावेन सप्तम्येकवचनं चतुर्वेदपारगाणामत्यन्तसदाचाराणां यादृशोवस्त्रालङ्कारान्नादिदानपुरस्सरः पूजाविशेषः क्रियते तत्समायैवान्यस्मै चतुर्वेदपारगाय सदाचाराय विषमे तदपेक्षया न्यूने पूजाप्रकारे कृते तथाल्पवेदानां हीनाचाराणां यादृशोहीनसाधनः पूजाप्रकारः क्रियते तादृशायैवासमाय पूर्वोक्तवेदपारगसदाचारब्राह्मणापेक्षया हीनाय तादृशहीनाय तादृशहीनपूजाधिके मुख्यपूजासमे पूजाप्रकारे कृते उत्तमस्य हीनतया हीनस्योत्तमतया पूजातोहेतोस्तस्य पूजयितुरन्नमभोज्यं भवतीत्यर्थः पूजयिता प्रतिपत्तिविशेषमकुर्वन्धनाद्धर्माच्च हीयतइति च दोषान्तरं यद्यपि यतीनां निष्परिग्रहाणां पाकाभावाद्धनाभावाच्चाभोज्यान्नत्वंच धनहीनत्वंच स्वतएव विद्यते तथापि धर्महानिर्दोषोभवत्येव अभोज्यान्नत्वं चाशुचित्वेन पापोत्पत्त्युपलक्षणं तपोधनानांच तपएवधनमिति तद्धानिरपि दूषणं भवत्येवेति कथं समदर्शिनः पण्डिताजीवन्मुक्ताइति

इहैव तैर्जितः सर्गोयेषां साम्ये स्थितं मनः ॥ निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ १९ ॥

प्राप्ते परिहरति तैः समदर्शिभिः पण्डितैरिहैव जीवनदशायामेव जितोतिक्रान्तः सर्गः सृज्यतइति व्युत्पत्त्या द्वैतप्रपञ्चः देहपातादूर्ध्वमतिक्रमितव्यइति किमु वक्तव्यं कैः येषां साम्ये सर्वभूतेषु विषमेष्वपि वर्तमानस्य ब्रह्मणः समभावे स्थितं निश्चलं मनः हि यस्मान्निर्दोषं समं सर्वविकारशून्यं कूटस्थनित्यमेकंच ब्रह्म तस्मात्ते समदर्शिनोब्रह्मण्येव स्थिताः अयं भावः दुष्टत्वं हि द्वेधा भवति अदुष्टस्यापि दुष्टसंबन्धाद्वा यथा गङ्गोदकस्य मूत्रगर्तपातात् स्वतएव वा यथा मूत्रादेः तत्र दोषवत्सु श्वपाकादिषु स्थितं तद्दोषैर्दुष्यति ब्रह्मेति मूढैर्विभाव्यमानमपि सर्वदोषासंसृष्टमेव ब्रह्म व्योमवदसङ्गत्वात् 'असङ्गोह्ययं पुरुषः सूर्योयथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य'इति श्रुतेः नापि कामादिधर्मवत्तया स्वतएव कलुषितं कामादेरन्तःकरणधर्मत्वस्य श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात् तस्मन्निर्दोषब्रह्मरूपायतयोजीवन्मुक्ताअभोज्यान्नादिदोषदुष्टाश्चेति व्याहतं स्मृतिस्त्वविद्वद्गृहस्थवि-

यथैव तस्यान्नमभोज्यमित्युपक्रमात् पूजातइति मध्ये निर्देशात् धनाद्धर्माच्च हीयतइत्युपसंहाराच्चेति द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥ यस्मान्निर्दोषं समं ब्रह्म तस्मात्तद्रूपमात्मानं साक्षात्कुर्वन् दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहइत्यत्र व्याख्यातं पूर्वोक्तं जीवन्मुक्तानां स्वाभाविकं चरितमेव मुमुक्षुभिः प्रयत्नपूर्वकमनुष्ठेयमिति वदितुं लिङ्गत्रयमाह अद्वितीयात्मदर्शनशीलस्य व्यतिरिक्तप्रियाप्रियप्राप्त्ययोगान्न तन्निमित्तौ हर्षविषादावित्यर्थः अद्वितीयात्मदर्शनमेव विवृणोति स्थिरबुद्धिः स्थिरा निश्चला संन्यासपूर्वकवेदान्तवाक्यविचारपरिपाकेण सर्वसंशयशून्यत्वेन निर्विचिकित्सा निश्चिता ब्रह्मणि बुद्धिर्यस्य स तथा लब्धश्रवणमननफलइति यावत् एतादृशस्य सर्वासंभावनाशून्यत्वेपि विपरीतभावनाप्रतिबन्धात्साक्षात्कारोनोदेतीति निदिध्यासनमाह असंमूढः निदिध्यासनस्य विजातीयप्रत्ययानन्तरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहस्य परिपाकेण विपरीतभावनाख्यसंमोहरहितः ततः सर्वप्रतिबन्धापगमात् ब्रह्मवित् ब्रह्मसाक्षात्कारवान् ततश्च समाधिपरिपाकेण निर्दोषे

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ॥ स्थिरबुद्धिरसंमूढोब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ २० ॥ बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् ॥ स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षय्यमश्नुते ॥२१॥

समे ब्रह्मण्येव स्थितोजीवन्मुक्तः स्थितप्रज्ञइत्यर्थः एतादृशस्य द्वैतदर्शनाभावात्प्रहर्षोद्वेगौ न भवतइत्युचितमेव साधकेन तु द्वैतदर्शने विद्यमानेपि विषयदोषदर्शनादिना प्रहर्षविषादौ त्याज्यावित्यभिप्रायः ॥ २० ॥ ननु बाह्यविषयप्रीतेरनेकजन्मानुभूतत्वेनातिप्रबलत्वात्तदासक्तचित्तस्य कथमलौकिके ब्रह्मणि दृष्टसर्वसुखरहिते स्थितिः स्यात् परमानन्दरूपत्वादिति चेत् न तदानन्दस्याननुभूतचरत्वेन चित्तस्थितिहेतुत्वाभावात् तदुक्तं वार्तिके 'अप्यानन्दः श्रुतः साक्षान्मानेनाविषयीकृतः दृष्टानन्दाभिलाषं सन मन्दीकर्तुमप्यलमि'ति तत्राह इन्द्रियैः स्पृशन्तइति स्पर्शाः शब्दादयः तेच बाह्याअनात्मधर्मत्वात् तेष्वसक्तात्मा अनासक्तचित्तस्तृष्णाशून्यतया विरक्तः सन् आत्मनि अन्तःकरणएव बाह्यविषयनिरपेक्षं यदुपशमात्मकं सुखं तद्विन्दति लभते निर्मलसत्त्ववृत्त्या तदुक्तं भारते 'यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखं तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलामि'ति अथवा प्रत्यगात्मनि त्वंपदार्थे यत्सुखं स्वरूपभूतं सुषुप्तावनुभूयमानं बाह्यविषयासक्तिप्रति-

बन्धादलभ्यमानं तदेव तदभावाल्लभते न केवलं त्वंपदार्थसुखमेव लभते किन्तु तत्पदार्थैक्यानुभवेन पूर्णसुखमपीत्याह स तृष्णाशून्यः ब्रह्मणि परमात्मनि योगः समाधिस्तेन युक्तस्तस्मिन्व्यापृतआत्मान्तःकरणं यस्य सब्रह्मयोगयुक्तात्मा अथवा ब्रह्मणि तत्पदार्थे योगेन वाक्यार्थानुभवरूपेण समाधिना युक्तऐक्यं प्राप्तआत्मा त्वंपदार्थस्वरूपं यस्य स तथा सुखमक्षय्यमनन्तं स्वस्वरूपभूतमश्नुते व्याप्नोति सुखानुभवरूपएव सर्वदा भवतीत्यर्थः नित्येपि वस्तुन्यविद्यानिवृत्त्यभिप्रायेण धात्वर्थयोगः औपचारिकः तस्मादात्मन्यक्षयसुखानुभवार्थी सन्बाह्यविषयप्रीतेः क्षणिकायामहानरकानुबन्धिन्याः सकाशादिन्द्रियाणि निवर्तयेत्तावतैव च ब्रह्मणि स्थितिर्भवतीत्यभिप्रायः ॥ २१ ॥ ननु बाह्यविषयप्रीतिनिवृत्तावात्मन्यक्षयसुखानुभवस्तस्मिंश्च सति तत्प्रसादादेव बाह्यविषयप्रीतिनिवृत्तिरितीतरेतराश्रयत्वशान्नैकमपि सिध्येदित्याशङ्क्य विषयदोषदर्शनाभ्यासेनैव तत्प्रीतिनिवृत्तिर्भवतीति परिहारमाह हि यस्मात् ये संस्पर्शजाविषयेन्द्रियसंबन्धजाः भोगाः क्षुद्रसुखलवानुभवाः इह वा परत्र वा रागद्वेषादिव्याप्तत्वेन दुःखयोनयएव ते ते सर्वेपि ब्रह्मलोकपर्यन्तं दुःखहेतवएव तदुक्तं विष्णुपुराणे ‘यावन्तः कुरुते जन्तुः संबन्धान्मनसः प्रियान् तावन्तोस्यनिखन्यन्ते हृदये शोकशङ्कव’इति एतादृशाअपि न स्थिराः किंतु आद्यन्तवन्तः आदिर्विषयेन्द्रियसंयोगोऽन्तश्च तद्वियोगएव तौ विद्येते येषां ते पूर्वापरयोरसत्त्वान्मध्ये स्वप्नवदाविर्भूताः क्षणिकामिथ्याभूताः तदुक्तं गौडपादाचार्यैः ‘आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेपि तत्तथे’ति यस्मादेवं तस्मात्तेषु बुधोविवेकी न रमते प्रतिकूलवेदनीयत्वान्न प्रीतिमनुभवति तदुक्तं भगवता पतञ्जलिना ‘परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिन’इति सर्वमपि विषयसुखं दृष्टमानुश्रविकं च दुःखमेव प्रतिकूलवेदनीयत्वात् विवेकिनः परिज्ञातक्लेशादिस्वरूपस्य न त्वविवेकिनः अक्षिपात्रकल्पोहि विद्वानत्यल्पदुःखलेशेनाप्युद्विजते यथोर्णातन्तुरतिसुकुमारोप्यक्षिपात्रे न्यस्तः स्पर्शेन दुःखयति नेतरेष्वङ्गेषु तद्वद्विवेकिनएव मधुविषसंपृक्तान्नभोजनवत्सर्वमपि भोगसाधनं कालत्रयेपि क्लेशानुविद्धत्वाद्दुःखं न मूढस्य बहुविधदुःखसहिष्णोरित्यर्थः तत्र परिणामतापसंस्कारदुःखैरिति भूतवर्तमानभविष्यत्कालेपि दुःखानुविद्धत्वादौपाधिकं दुःखत्वं विषयसुखस्योक्तं गुणवृत्तिविरोधाच्चेत्यनेन स्वरूपतोपि दुःखत्वं तत्र परिणामश्च तापश्च संस्कारश्च तएव दुःखानि तैरित्यर्थः इत्थं भूतलक्षणे तृतीया तथाहि रागानुविद्धएव सर्वोपि सुखानुभवः न हि तत्र न रज्यति तेन सुखी चेति संभवति रागएव च पूर्वमुद्भूतः सन्विषयप्राप्त्यासुखरूपेण परिणमते तस्य च प्रतिक्षणं वर्धमानत्वेन स्वविषयाप्राप्तिनिबन्धनदुःखस्यापरिहार्यत्वाद्दुःखरूपतैव याहि भोगेष्वेन्द्रियाणामुपशान्तिः परितृप्तत्वात् तत्सुखं या लौल्यादनुपशान्तिस्तद्दुःखं न चेन्द्रियाणां भोगाभ्यासेन वैतृष्ण्यं कर्तुं शक्यं यतोभोगाभ्यासमनुविवर्धन्ते रागाः कौशलानि चेन्द्रियाणां स्मृतिश्च न जातुकामइत्यादि तस्माद्दुःखात्मकरागपरिणामत्वाद्विषयसुखमपि दुःखमेव कार्यकारणयोरभेदादिति परिणामदुःखत्वं तथा सुखानुभवकाले तत्प्रतिकूलानि दुःख-

साधनानि द्वेष्टि नानुपहत्य भूतान्युपभोगः संभवतीति भूतानि च हिनस्ति द्वेषश्च सर्वाणि दुःखसाधनानि मे माभूवन्निति सङ्कल्पविशेषः न च तानि सर्वाणि कश्चिदपि परिहर्तुं शक्नोति अतः सुखानुभवकालेपि तत्परिपन्थिनं प्रति द्वेषस्य सर्वदैवावस्थितत्वात्तापदुःखं दुष्परिहरमेव तापोहि द्वेषः एवं च दुःखसाधनानि परिहर्तुमशक्तोमुह्यतिचेति मोहदुःखतापि व्याख्येया तथाचोक्तं योगभाष्यकारैः सर्वस्य द्वेषानुविद्धश्चेतनाचेतनसाधनाधीनस्तापानुभवइति तत्रास्ति द्वेषजः कर्माशयः सुखसाधनानि च प्रार्थयमानः कायेन वाचा मनसा च परिस्पन्दते ततः परमनुगृह्णात्युपहन्ति चेति परानुग्रहपीडाभ्यां धर्माधर्मावुपचिनोति सकर्माशयोलोभान्मोहाच्च भवतीत्येषातापदुःखतोच्यते यथा वर्तमानः सुखानुभवः स्वविनाशकाले संस्कारमाधत्ते सच सुखस्मरणं तच्च रागं सच मनःकायवचनचेष्टां साच पुण्यापुण्यकर्माशयौ तौ च जन्मादीनि संस्कारदुःखता एवं तापमोहयोरपि संस्कारौ व्याख्येयौ एवं कालत्रयेपि दुःखानुवेधाद्विषयसुखं दुःखमेवेत्युक्त्वा स्वरूपतोपि दुःखतामाह गुणवृत्तिविरोधाच्च गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि सुखदुःखमोहात्मकाः परस्परविरुद्धस्वभावाअपि तैलवर्त्यग्नयइव दीपं पुरुषभोगप्रयुक्त-

ये हि संस्पर्शजाभोगादुःखयोनयएव ते ॥ आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥२२॥

त्वेन त्र्यात्मकमेकं कार्यमारभन्ते तत्रैकस्य प्राधान्ये द्वयोर्गुणभावात्प्रधानमात्रव्यपदेशेन सात्त्विकं राजसं तामसमिति त्रिगुणमपि कार्यमेकेन गुणेन व्यपदिश्यते तत्र सुखोपभोगरूपोपि प्रत्ययउद्भूतसत्त्वकार्यत्वेप्यनुद्भूतरजस्तमःकार्यत्वात्त्रिगुणात्मकएव तथा च सुखात्मकत्ववद्दुःखात्मकत्वं विषादात्मकत्वंच तस्य ध्रुवमिति दुःखमेव सर्वं विवेकिनः न चैतादृशोपि प्रत्ययः स्थिरः यस्माच्चलंच गुणवृत्तमिति क्षिप्रपरिणामि चित्तमुक्तं नन्वेकः प्रत्ययः कथं परस्परविरुद्धसुखदुःखमोहत्वान्येकदा प्रतिपद्यतइति चेत् न उद्भूतानुद्भूतयोर्विरोधाभावात् समवृत्तिकानामेव हि गुणानां युगपद्विरोधः न विषमवृत्तिकानां यथा धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याणि लब्धवृत्तिकानि लब्धवृत्तिकैरेवाधर्मज्ञानावैराग्यानैश्वर्यैः सह विरुध्यन्ते न तु स्वरूपसद्भिः प्रधानस्य प्रधानेन सह विरोधो न तु दुर्बलेनेति हि न्यायः एवं सत्वरजस्तमांस्यपि परस्परं प्राधान्यमात्रं युगपन्न सहन्ते न तु सद्भावमपि एतेन परिणामतापसंस्कारदुःखेष्वपि रागद्वेषमोहानां युगपत्सद्भावोव्याख्यातः प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाररूपेण क्लेशानांचतुरवस्थत्वात् तथा हि अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः अविद्या-

क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणां अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतैवास्मिता
सुखानुशयी रागः दुःखानुशयी द्वेषः स्वरसवाही विदुषोपि तथा रूढोभिनिवेशः ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः
क्लेशमूलः कर्माशयोदृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः सतिमूले तद्विपाकोजात्यायुर्भोगाइति पातञ्जलानि सूत्राणि तत्रातास्मिंस्तद्बुद्धिर्विपर्ययोमिथ्या-
ज्ञानमविद्येति पर्यायाः तस्याः विशेषः संसारनिदानं तत्रानित्ये नित्यबुद्धिर्यथा ध्रुवा पृथिवी ध्रुवासचन्द्रतारकाद्यौरमृतादिवौकसइति
अशुचौ परमबीभत्से काये शुचिबुद्धिर्यथा नवेव शशांङ्कलेखाकमनीयेयं कन्या मध्वमृतावयवानिर्मितेव चंद्रं भित्त्वा निःसृतेव ज्ञायते
नीलोत्पलपत्रायताक्षीहावगर्भाभ्यां लोचनाभ्यां जीवलोकमाश्वासयतीवेति कस्य केन संबन्धः ‘स्थानाद्बीजादुपष्टम्भान्निष्पन्दान्निधनादपि
कायमाधेयशौचत्वात्पण्डिताह्यशुचिं विदुरिति’ च वैयासिकः श्लोकः एतेनापुण्ये पुण्यप्रत्ययोनर्थे चार्थप्रत्ययोऽव्याख्यातः दुःखे सुखख्यातिर-
रुदाहृता परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनइति अनात्मन्यात्मख्यातिर्यथा शरीरे मनुष्योहमित्यादिः इयं
चाविद्या सर्वक्लेशमूलभूता तमइत्युच्यते बुद्धिपुरुषयोरभेदाऽभिमानोऽस्मिता मोहः साधनरहितस्यापि सर्वं सुखजातीयं मे भूयादिति विपर्यय-
विशेषोरागः सएव महामोहः दुखसाधने विद्यमानेपि किमपि दुखं मे माभूदिति विपर्ययविशेषोद्वेषः सतामिस्रः आयुरभावेप्येतैः शरीरे-
न्द्रियादिभिरनित्यैरपि वियोगोमे माभूदित्यविद्वदङ्गनाबालः स्वाभाविकः सर्वप्राणिसाधारणोमरणत्रासरूपोविपर्ययविशेषोभिनिवेशः सोन्ध-
तामिस्रः तदुक्तं पुराणे ‘तमोमोहोमहामोहस्तामिस्रोह्यन्धसंज्ञितः अविद्या पञ्चपर्वैषा प्रादुर्भूता महात्मन’ इति एते च क्लेशाश्चतुरवस्था-
भवन्ति तत्रासतोनुत्पत्तेरनभिव्यक्तरूपेणावस्थानं सुप्तावस्था अभिव्यक्तस्यापि सहकार्यलाभभावात् कार्याजनकत्वं‡ तन्त्ववस्था अभिव्यक्त-
स्य जनितकार्यस्यापि केनचिद्बलवताभिभवोविच्छेदावस्था अभिव्यक्तस्य प्राप्तसहकारिसम्पत्तेरप्रतिबन्धेन स्वप्रकार्यकरत्वमुदारावस्था ए-
तादृगवस्थाचतुष्टयविशिष्टानामस्मितादीनां चतुर्णां विपर्ययरूपाणां क्लेशानामविद्यैव सामान्यरूपा क्षेत्रं प्रसवभूमिः सर्वेषामपि विपर्ययरू-
पत्वस्य दर्शितत्वात् तेनाविद्यानिवृत्त्यैव क्लेशानां निवृत्तिरित्यर्थः ते च क्लेशाः प्रसुप्तायथा प्रकृतिलीनानां तनवः प्रतिपक्षभावनया तनू-
कृता यथा योगिनां तउभयेपि सूक्ष्माः प्रतिप्रसवेन मनोनिरोधेनैव निर्बीजसमाधिना हेयाः येतु सूक्ष्मवृत्तयस्तत्कार्यभूताः स्थूलाविच्छिन्ना-
उदाराश्च विच्छिद्य विच्छिद्य तेन तेनात्मना पुनः प्रादुर्भवन्तीति विच्छिन्नाः यथा रागकाले क्रोधोविद्यमानोपि न प्रादुर्भूतइति विच्छि-
न्नउच्यते एवमेकस्यां स्त्रियां चैत्रोरक्तइति नान्यासु विरक्तः किन्त्वेकस्यां रागोलब्धवृत्तिरन्यासु च भविष्यद्वृत्तिरिति सतदा विच्छिन्न-

‡ जननं (घ)

उच्यते ये यदा विषयेषु लब्धवृत्तयस्ते तदा सर्वात्मना प्रादुर्भूता उदाराउच्यन्ते ततउभयेप्यतिस्थूलत्वाच्छुद्धसत्त्वमयेन भगवद्ध्यानेन हेयाः न मनोनिरोधमपेक्षन्ते निरोधहेयास्तु सूक्ष्माएव तथा च परिणामतापसंस्कारदुःखेषु प्रसुप्ततनुविच्छिन्नरूपेण सर्वे क्लेशाः सर्वदा सन्ति उदारता तु कदाचित्कस्य विशेषः एते च बाधना लक्षणं दुःखमुपजनयन्तः क्लेशशब्दवाच्याभवन्ति यतः कर्माशयोधर्माऽधर्माख्यः क्लेशमूलकएव सति च मूलभूते क्लेशे तस्य कर्माशयस्य विपाकः फलं जन्मायुर्भोगश्चेति सच कर्माशयइह परत्र च स्वविपाकारम्भकत्वेन दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः एवं क्लेशसन्तातिर्घटीयन्त्रवदनिशमावर्तते अतः समीचीनमुक्तं ये हि संस्पर्शजाभोगादुःखयोनयएव ते आद्यन्तवन्तइति दुःखयोनित्वं परिणामादिभिर्गुणवृत्तिविरोधाच्च आद्यान्तवत्वं गुणवृत्तस्य चलत्वादिनि योगमते व्याख्या औपनिषदानां तु अनादिभावरूपमज्ञानमविद्या अहङ्कारधर्मध्यासोऽस्मिता रागद्वेषाभिनिवेशास्तद्वृत्तिविशेषाइत्यविद्यामूलत्वात्सर्वेप्यविद्यात्मकत्वेन मिथ्याभूतारज्जुभुजङ्गाध्यासवन्मिथ्याभूतत्वेपि दुःखयोनयः स्वप्नादिवद्दृष्टिसृष्टिमात्रत्वेनाद्यन्तवन्तश्चेति बुधोधिष्ठानसाक्षात्कारेण निवृत्तभ्रमस्तेषु न रमते मृगतृष्णिकास्वरूपज्ञानवानिव तत्रोदकार्थी न प्रवर्तते न संसारे सुखस्य गन्धमात्रमप्यस्तीति बुध्द्वा ततः सर्वाणीन्द्रियाणि निवर्तयेदित्यर्थः॥२२॥

सर्वानर्थप्राप्तिहेतुर्दुर्निवारोऽयं श्रेयोमार्गप्रतिपक्षः कष्टतमोदोषोमहता यत्नेन मुमुक्षुणा निवारणीयइति यत्नाधिक्यविधानाय पुनराह आत्मनोनुकूलेषु सुखहेतुषु दृश्यमानेषु श्रूयमाणेषु स्मर्यमाणेषु वा तद्गुणानुसन्धानाभ्यासेन योरत्यात्मकोगर्द्धोभिलाषस्तृष्णालोभः सकामः स्त्रीपुंसयोः परस्परव्यतिकराभिलाषेत्वत्यन्तनिरूढः कामशब्दः एतदभिप्रायेण कामः क्रोधस्तथालोभइत्यत्र धनतृष्णा लोभः स्त्रीपुंसव्यतिकरस्तृष्णा कामइति कमलोभौ पृथगुक्तौ इह तु तृष्णासामान्याभिप्रायेण कामशब्दः प्रयुक्तइति लोभः पृथङ्नोक्तः एवमात्मनः प्रतिकूलेषु दुःखहेतुषु दृश्यमानेषु श्रूयमाणेषु स्मर्यमाणेषु वा तद्दोषानुसन्धानाभ्यासेन यः प्रज्वलनात्मकोद्वेषोमन्युः स क्रोधः तयोरुत्कटावस्था लोकवेदविरोधप्रतिसन्धानप्रतिबन्धकतया लोकवेदविरुद्धप्रवृत्त्युन्मुखत्वरूपा नदीवेगसाम्येन वेगइत्युच्यते यथा हि नद्यावेगोवर्षास्वतिप्रबलतया लोकवेदविरोधप्रतिसन्धानेनानिच्छन्तमपि गर्ते पातयित्वा मज्जयति चाधोनयति च तथा कामक्रोधयोरपि वेगोविषयाभिध्यानाभ्यासेन वर्षाकालस्थानीयेनातिप्रबलोलोकवेदविरोधप्रतिसंधानेनानिच्छन्तमपि विषयगर्ते पातयित्वा संसारसमुद्रे मज्जयति चाधोमहानरकान्नयति चेतिवेगपदप्रयोगेण सूचितं एतच्चाथ केन प्रयुक्तोऽयमित्यत्र विवृतं तमेतादृशं कामक्रोधोद्भवं वेगमन्तःकरणप्रक्षोभरूपं स्तंभस्वेदाद्यनेकबाह्यविकारलिङ्गं आशरीरविमोक्षणात् शरीरविमोक्षणपर्यन्तमनेकानिमित्तवशात्सर्वदा संभाव्यमानत्वेनाविस्रम्भणीयमन्तरुत्पन्नमात्रं इहैव बहिरिन्द्रियव्यापाररूपाद्गर्तपतनात्प्रागेव योयतिर्धीरस्तिमिङ्गिलइव नदीवेगविषयदोषदर्शनाभ्यासवशीकारसंज्ञकवैराग्येण सोढुं तदनुरूपकार्यसम्पादनेनानर्थकं कर्तुं शक्नोति समर्थोभवति सएव युक्तोयोगी सएव सुखी सएव

नरः पुमान् पुरुषार्थसम्पादनात् तदितरस्त्वाहारनिद्राभयमैथुनादिपशुधर्ममात्ररतत्वेन मनुष्याकारः पशुरेवेतिभावः आशरीरविमोक्षणादित्यत्रान्यद्व्याख्यानं यथा मरणादूर्ध्वं विलपन्तीभिर्युवतीभिरालिङ्ग्यमानोपि पुत्रादिभिर्दह्यमानोपि प्राणशून्यत्वात्कामक्रोधवेगं सहते तथा मरणात्प्रागपि जीवन्नेव यः सहते सयुक्तइत्यादि अत्र यदि मरणवज्जीवनेपि कामक्रोधानुत्पत्तिमात्रं ब्रूयात्तदैतद्युज्येत यथोक्तं वसिष्ठेन 'प्राणे गते यथा देहः सुखं दुःखं न विन्दति तथा चेत्प्राणयुक्तोपि स कैवल्याश्रमे वसेदिति' इह तूत्पन्नयोः कामक्रोधयोर्वेगसहने प्रस्तुते न तयोरनुत्पत्तिमात्रं न दृष्टान्तइति किमतिनिर्बन्धेन ॥ २३ ॥ कामक्रोधवेगसहनमात्रेणैव मुच्यतइति न किन्तु अन्तर्बाह्यविषयनिरपेक्षमेव स्वरूपभूतं सुखं यस्य सोन्तः सुखोबाह्यविषयजनितसुखशून्यइत्यर्थः कुतोबाह्यसुखाभावस्तत्राह अन्तः आत्मन्येव

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् ॥ कामक्रोधोद्भवं वेगं सयुक्तः स सुखी नरः ॥ २३ ॥ योन्तः सुखोन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः ॥ स योगी ब्रह्म निर्वाणं ब्रह्मभूतोधिगच्छति ॥ २४ ॥

व न तु स्त्र्यादिविषये बाह्यसुखसाधने आरामआरमणं क्रीडा यस्य सोन्तरारामस्त्यक्तसर्वपरिग्रहत्वेन बाह्यसुखसाधनशून्यइत्यर्थः ननु त्यक्तसर्वपरिग्रहस्यापि यतेर्यदृच्छोपनतैः कोकिलादिमधुरशब्दश्रवणमन्दपवनस्पर्शनचन्द्रोदयमयूरनृत्यादिदर्शनातिमधुरशीतलगङ्गोदकपानकेतकीकुसुमसौरभाद्यवघ्राणादिभिर्ग्राम्यैः सुखोत्पत्तिसंभवात्कथं बाह्यसुखतत्साधनशून्यत्वमिति तत्राह तथान्तर्ज्योतिरेव यः यथान्तरेव सुखं न बाह्यैर्विषयैस्तथान्तरेवात्मनि ज्योतिर्विज्ञानं न बाह्यैरिन्द्रियैर्यस्य सोन्तर्ज्योतिः श्रोत्रादिजन्यशब्दादिविषयविज्ञानरहितः एवकारोविशेषणत्रयेपि संबध्यते समाधिकाले शब्दादिप्रतिभासाभावात् व्युत्थानकाले तत्प्रतिभासेपि मिथ्यात्वनिश्चयान्न बाह्यविषयैस्तस्य सुखोत्पत्तिसंभवइत्यर्थः यएवं यथोक्तविशेषणसम्पन्नः सयोगी समाहितः ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मपरमानन्दरूपं कल्पित

॥६१॥

द्वैतोपशमरूपत्वेन निर्वाणं तदेव कल्पिताभावस्याधिष्ठानात्मकत्वात् अविद्यावरणनिवृत्त्याऽधिगच्छति नित्यप्राप्तमेव प्राप्नोति यतः सर्व-
दैव ब्रह्मभूतोनान्यः ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येतीति श्रुतेः अवस्थितेरिति काशकृत्स्नइति न्यायाच्च ॥ २४ ॥ मुक्तिहेतोर्ज्ञानस्य साधना-
न्तराणि विवृण्वन्नाह प्रथमं यज्ञादिभिः क्षीणकल्मषाः ततोन्तःकरणशुद्ध्या ऋषयः सूक्ष्मवस्तुविवेचनसमर्थाः संन्यासिनः ततः श्रवः
णादिपरिपाकेण छिन्नद्वैधाः निवृत्तसर्वसंशयाः ततोनिदिध्यासनपरिपाकेण संयतात्मानः परमात्मन्येवैकाग्रचित्ताः एतादृशाश्च द्वैता-
दर्शित्वेन सर्वभूतहिते रताः हिंसाशून्याः ब्रह्मविदोब्रह्मनिर्वाणं लभन्ते 'यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः। कोमोहस्तत्रः कः शोक-
एकत्वमनुपश्यतइति' श्रुतेः बहुवचनं तद्योयोदेवानामित्यादिश्रुत्युक्तनियमप्रदर्शनार्थम् ॥ २५ ॥ पूर्वं कामक्रोधयोरुत्पन्नयोरपि वेगः

लभन्ते ब्रह्म निर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ॥ छिन्नद्वैधायतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २५ ॥ कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ॥ अभितोब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥ २६ ॥

सोढव्यइत्युक्तमधुना त तयोरुत्पत्तिप्रतिबन्धएव कर्तव्यइत्याह कामक्रोधयोर्वियोगस्तदनुत्पत्तिरेव तद्युक्तानां कामक्रोधवियुक्तानां अतएव
यतचेतसां संयतचित्त नां यतीनां यत्नशीलानां संन्यासिनां विदितात्मनां साक्षात्कृतपरमात्मनां अभितउभयतोजीवतां मृतानां च तेष;
ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षोवर्तते नित्यत्वात् नतु भविष्यति साध्यत्वाभावात् ॥ २६ ॥ पुर्वमीश्वरार्पितसर्वभावात्य कर्मयोगेनान्तःकरणशुद्धिस्ततो
सर्व कर्मसंन्यासः ततः श्रवणादिपरस्य तत्त्वज्ञानं मोक्षसाधनमुदेतीत्युक्तं अधुना सयोगी ब्रह्मनिर्वाणमित्यत्र सूचितं ध्यानयोगं सम्यग्दर्श-
नस्यान्तरङ्गसाधनं विस्तरेण वक्तं सूत्रस्थानीयांस्त्रीन् श्लोकानाह भगवान् एतेषामेव वृत्तिस्थानीयः कृत्स्नः षष्ठोध्यायोभविष्यति तत्रापि
द्वाभ्यां संक्षेपेण योगउच्यते तृतीयेन तु तत्फलं परमात्मज्ञानमिति विवेकः स्पर्शान् शब्दादान् बाह्यान् बहिर्भवानपि श्रोत्रादिद्वारा

तत्तदाकारान्तःकरणवृत्तिभिरन्तः प्रविष्टान् पुनर्बहिरेव कृत्वा परवैराग्यवशेन तत्तदाकारां वृत्तिमनुत्पाद्येत्यर्थः यद्येते आन्तराभवेयुस्तदोपायसहस्रेणापि बहिर्न स्युः स्वभावभङ्गप्रसङ्गात् बाह्यानां तु रागवशादन्तःप्रविष्टानां वैराग्येण बहिर्गमनं संभवतीति वदितुं बाह्यानिति विशेषणं तदनेन वैराग्यमुक्त्वाऽभ्यासमाह चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः कृत्वेत्यनुषज्यते अत्यन्तनिमीलने हि निद्राख्या लयात्मिका वृत्तिरेका भवेत् प्रसारणे तु प्रमाणविपर्ययविकल्पस्मृतयश्चतस्रोविक्षेपात्मिकावृत्तयोभवेयुः पञ्चापि तु वृत्तयोनिरोद्धव्याइति अर्धनिमीलनेन भ्रूमध्ये चक्षुषोनिधानं तथा प्राणापानौ समौ तुल्यावूर्द्धाधोगतिविच्छेदेन नासाभ्यन्तरचारिणौ कुम्भकेन कृत्वा अनेनो-

स्पर्शान् कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः ॥ प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥ २७ ॥ यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ॥ विगतेच्छाभयक्रोधोयः सदा मुक्तएव सः ॥ २८ ॥

पायेन यताः संयताइन्द्रियमनोबुद्धयोयस्य सतथा मोक्षपरायणः सर्वविषयविरक्तोमुनिर्मननशीलोभवेत् विगतेच्छाभयक्रोधइति वीतरागभयक्रोधइत्यत्र व्याख्यातं एतादृशो यः संन्यासी सदा भवति मुक्तएव सः न तु मोक्षः तस्य कर्तव्योऽस्ति अथवा यएतादृशः ससदा जीवन्नपि मुक्तएव ॥ २७ ॥ २८ ॥ एवं योगयुक्तः किं ज्ञात्वा मुच्यतइति तदाह सर्वेषां यज्ञानां तपसांच कर्तृरूपेण देवतारूपेण च भोक्तारं भोगकर्तारं पालकमिति वा भुज् पालनाभ्यवहारयोरितिधातुः सर्वेषां लोकानां महान्तमीश्वरं हिरण्यगर्भादीनामपि नियन्तारं सर्वेषां प्राणिनां सुहृदं प्रत्युपकारनिरपेक्षतयोपकारिणं सर्वान्तर्यामिणं सर्वभासकं परिपूर्णसच्चिदानन्दैकरसं परमार्थसत्यं सर्वात्मानं नारा-

यणं मां ज्ञात्वा आत्मत्वेन साक्षात्कृत्य शान्तिं सर्वसंसारोपरतिं मुक्तिमृच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः त्वां पश्यन्नपि कथं नाहं मुक्तइत्याशङ्का-
निराकरणाय विशेषणानि उक्तरूपेणैव मम ज्ञानं मुक्तिकारणमितिभावः ॥ २९ ॥ अनेकसाधनाभ्यासनिष्पन्नं हरिणेरितं ॥ स्वस्वरूप-

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ॥ सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति॥२९॥
इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सन्यासयोगो-
नामपंचमोध्यायः ॥

परिज्ञानं सर्वेषां मुक्तिसाधनम् ॥ ॥ इति श्रीमत्परहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीयपादशिष्यमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां
श्रीभगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां स्वरूपपरिज्ञानं नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ श्रीकृष्णाय गीतामृतदुहे नमः ॥ योगसूत्रं त्रिभिः श्लोकैः पंचमान्ते यदीरितं । षष्ठस्त्वारभ्यतेऽध्यायस्तद्व्याख्यानाय विस्तरात् ॥ तत्र सर्वकर्मत्यागेन योगं विधास्यन् त्याज्यत्वेन हीनत्वमाशङ्क्य कर्मयोगं स्तौति द्वाभ्यां कर्मणां फलमनाश्रितोऽनपेक्षमाणः फलाभिसन्धिरहितः सन् कार्यं कर्तव्यतया शास्त्रेण विहितं नित्यमग्निहोत्रादि कर्म करोति यः सकर्म्यपि सन् संन्यासी योगी चेति स्तूयते संन्यासोहि त्यागः चित्तगतविक्षेपाभावश्च योगः तौ चास्य विद्येते फलत्यागात् फलतृष्णारूपचित्तविक्षेपाभावाच्च कर्मफलतृष्णात्यागएवात्र गौण्या वृत्त्या संन्यासयोगशब्दाभ्यामभिधीयते सकामानपेक्ष्य प्राशस्त्यकथनाय अवश्यं भाविनौ हि निष्कामकर्मानुष्ठातुर्मुख्यौ संन्यासयोगौ तस्मादयं यद्यपि न निरग्निः अग्निसाध्यश्रौतकर्मत्यागी न भवति न चाक्रियः अग्निनिरपेक्षस्मार्तक्रियात्यागी च न भवति तथापि संन्यासी योगी चेति मन्तव्यः अथवा न निरग्निर्न चाक्रियः संन्यासी योगीचेति मन्तव्यः किंतु साग्निः सक्रियश्च निष्कामकर्मानुष्ठायी संन्यासी योगी चेति मन्तव्यइति स्तूयते 'अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवोगो अश्वान् इत्यत्रैव प्रशंसालक्षणयानयान्वयोपपत्तिः अत्र

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ॥ ससंन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥ १ ॥

चाक्रियइत्यनेनैव सर्वकर्मसंन्यासीति लब्धे निरग्निरिति व्यर्थं स्यादित्यग्निशब्देन सर्वाणि कर्माण्युपलक्ष्य निरग्निरिति संन्यासीक्रियाशब्देन चित्तवृत्तीरुपलक्ष्याक्रियइति निरुद्धचित्तवृत्तिर्योगी च कथ्यते तेन न निरग्निः संन्यासी मन्तव्योन चाक्रियोयोगी मन्तव्यइति यथासंख्यमुभयव्यतिरेकोदर्शनीयः एवं सति नञ्द्वयमप्युपपन्नमिति द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥ असंन्यासेपि संन्यासपदप्रयोगे निमित्तभूतं गुणयोगं दर्शयितुमाह यं सर्वकर्मतत्फलपरित्यागं संन्यासमिति प्राहुः श्रुतयः संन्यासएवातिरेचयतीति ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्तीत्याद्याः योगं फलतृष्णाकर्तृत्वाभिमानयोः परित्यागेन विहितकर्मानुष्ठानं तं संन्यासं विद्धि हे पाण्डव अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्तमित्याह तं वयं मन्यामहे ब्रह्मदत्तसदृशोऽयमिति न्यायात्परशब्दः परत्र प्रयुज्यमानः सादृश्यं बोधयति गौण्या वृत्त्या तद्भावारोपेण वा प्रकृते तु किं सादृश्यमिति तदाह न हि यस्मात् असंन्यस्तसङ्कल्पः अत्यक्तफलसङ्कल्पः कश्चन कश्चिदपि योगी न भवति अपि तु सर्वयोगी त्यक्तफलसङ्कल्पएव भवतीति फलत्यागसाम्यात्तृष्णारूपचित्तवृत्तिनिरोधसाम्याच्च गौण्या वृत्त्या

कर्मैव संन्यासी च योगी च भवतीत्यर्थः तथा हि योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयइति वृत्तयः पञ्चविधाः तत्र प्रत्यक्षानुमानशास्त्रोपमानार्थापत्त्यभावाख्यानि प्रमाणानि षडिति वैदिकाः प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि त्रीणीति योगाः अन्तर्भावबहिर्भावाभ्यां सङ्कोचविकासौ द्रष्टव्यौ अतएव तार्किकादीनां मतभेदाः विपर्ययोमिथ्याज्ञानं तस्य पंचभेदाः अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः तएव च क्लेशाः शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्योविकल्पः प्रमाभ्रमविलक्षणोऽनदर्थव्यवहारः शशविषाणमसत्पुरुषस्य चैतन्यमित्यादिः अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा चतसृणां वृत्तीनामभावस्य प्रत्ययः कारणं तमोगुणस्तदालम्बना वृत्तिरेव निद्रा नतु ज्ञानाद्यभावमात्रमित्यर्थ- अनुभूतविषयासम्प्रमोषः प्रत्ययः स्मृतिः पूर्वानुभवसंस्कारजं ज्ञानमित्यर्थः सर्ववृत्तिजन्यत्वादन्ते कथनं लज्जादिवृत्तीनामपि पंचस्वेवान्तः

यं सन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव ॥ नह्यसंन्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २ ॥ आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ॥ योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥

र्भावोद्रष्टव्यः एतादृशां सर्वासां चित्तवृत्तीनां निरोधोयोगइति च समाधिरिति च कथ्यते फलसङ्कल्पस्तु रागाख्यस्तृतीयोविपर्ययभेदस्तन्निरोधमात्रमपि गौण्या वृत्त्या योगइति संन्यासइति चोच्यतइति न विरोधः ॥ २ ॥ तत् किं प्रशस्तत्वात् कर्मयोगएव यावज्जीवमनुष्ठेयइति नेत्याह योगमन्तःकरणशुद्धिरूपं वैराग्यमारुरुक्षोरारोढुमिच्छोर्न त्वारूढस्य मुनेर्भविष्यतः कर्मफलतृष्णात्यागिनः कर्म शास्त्रविहितमग्निहोत्रादि नित्यं भगवदर्पणबुद्ध्या कृतं कारणं योगारोहणे साधनमनुष्ठेयमुच्यते वेदमुखेन मया योगारूढस्य योगमन्तःकरणशुद्धिरूपं वैराग्यं प्राप्तवतस्तु तस्यैव पूर्वं कर्मिणोपि सतः शमः सर्वकर्मसंन्यासएव कारणमनुष्ठेयतया ज्ञानपरिपाकसाधनमुच्यते ॥३॥ कदा योगारूढोभवतीत्युच्यते यदा यस्मिन् चित्तसमाधानकाले इन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु कर्मसु च नित्यनैमित्तिककाम्यलौकिकप्रतिषिद्धेषु नानुषज्जते तेषां मिथ्यात्व-

दर्शनेनात्मनोऽकर्त्रभोक्तृपरमानन्दाद्वयस्वरूपदर्शनेन च प्रयोजनाभावबुद्ध्याऽहमेतेषां कर्ता ममैते भोग्याइत्यभिनिवेशरूपमनुषङ्गं करोति हि यस्मात् तस्मात्सर्वसङ्कल्पसंन्यासी सर्वेषां सङ्कल्पानामिदं मया कर्तव्यमेतत् फलं भोक्तव्यमित्येवंरूपाणां मनोवृत्तिविशेषाणां तद्विषयाणां च कामानां तत्साधनानां च कर्मणां त्यागशीलः तदा शब्दादिषु कर्मसु चानुषङ्गस्य तद्धेतोश्च सङ्कल्पस्य योगारोहणप्रतिबन्धकस्याभावात् योगं समाधिमारूढोयोगारूढइत्युच्यते ॥४॥ योयदैवं योगारूढोभवति तदा तेनात्मनैवात्मोध्दृतोभवति संसारानर्थव्रातादतः आत्मना विवेकयुक्तेन मनसा आत्मानं स्वं जीवं संसारसमुद्रे निमग्नं ततउद्धरेत् उत् ऊर्ध्वं हरेत् विषयासङ्गपरित्यागेन योगारूढतामा-

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते ॥ सर्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥
उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ॥ आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः॥ ५ ॥
बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ॥ अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥

पादयेदित्यर्थः नतु विषयासङ्गेनात्मानमवसादयेत् संसारसमुद्रे मज्जयेत् हि यस्मादात्मैवात्मनोबन्धुर्हितकारी संसारबन्धनान्मोचनहेतुः नान्यः कश्चिल्लौकिकस्यबन्धोरपि स्नेहानुबन्धेन बन्धहेतुत्वात् आत्मैव नान्यः कश्चित् रिपुः शत्रुरहितकारी विषयबन्धनागारप्रवेशात्कोशकारइवात्मनः स्वस्य बाह्यस्यापि रिपोरात्मप्रयुक्तत्वाद्युक्तमवधारणमात्मैव रिपुरात्मनइति ॥ ५ ॥ इदानीं किंलक्षणआत्मात्मनोबन्धुः किंलक्षणोवात्मनोरिपुरित्युच्यते आत्मा कार्यकरणसंघातोयेन जितः स्ववशीकृतः आत्मनैव विवेकयुक्तेन मनसैव न तु शस्त्रादिना तस्यात्मता स्वरूपमात्मनोबन्धुरुच्छृंखलस्वप्रवृत्त्यभावेन स्वहितकरणात् अनात्मनस्तु अजितात्मनइत्येतत् शत्रुत्वे शत्रुभावे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् बाह्यशत्रुरिवोच्छृंखलप्रवृत्त्या स्वस्य स्वेनानिष्टाचरणात् ॥ ६ ॥

जितात्मनः स्वबन्धुत्वं विवृणोति शीतोष्णसुखदुःखेषु चित्तविक्षेपकरेषु सत्स्वपि तथा मानापमानयोः पूजापरिभवयोश्चित्तविक्षेपहेत्वोः सतोरपि तेषु समत्वेनेति वा जितात्मनः प्रागुक्तस्य जितेन्द्रियस्य प्रशान्तस्य सर्वत्र समबुद्ध्या रागद्वेषशून्यस्य परमात्मा स्वप्रकाशज्ञानस्वभावः आत्मा समाहितः समाधिविषयोयोगारूढो भवति परमिति वा छेदः जितात्मनः प्रशान्तस्यैव परं केवलमात्मा समाहितोभवति नान्यस्य तस्माज्जितात्मा प्रशान्तश्च भवेदित्यर्थः ॥७॥ किंच ज्ञानं शास्त्रोक्तानां पदार्थानामौपदेशिकं ज्ञानं विज्ञानं तदप्रामाण्यशङ्कानिराकरणफलेन विचारेण तथैव तेषां स्वानुभवेनापरोक्षीकरणं ताभ्यां तृप्तः संजातालम्प्रत्यय आत्मा चित्तं यस्य स तथा कूटस्थोविषयसन्निधावपि विकारशून्यः अतएव विजितानि रागद्वेषपूर्वकाद्विषयग्रहणाद्व्यावर्तितानीन्द्रियाणि येन सः अतएव हेयोपादेयबुद्धिशून्यत्वेन

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ॥ शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥ ७ ॥ ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थोविजितेन्द्रियः ॥ युक्तइत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥८॥ सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ॥ साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥

समानि मृत्पिण्डपाषाणकाञ्चनानि यस्य सः योगी परमहंसपरिव्राजकः परवैराग्ययुक्तो योगारूढइत्युच्यते ॥ ८ ॥ सुहृन्मित्रादिषु समबुद्धिस्तु सर्वयोगिश्रेष्ठइत्याह सुहृत्प्रत्युपकारमनपेक्ष्य पूर्वस्नेहं संबन्धं च विनैवोपकर्ता मित्रं स्नेहेनोपकारकः अरिः स्वकृतापकारमनपेक्ष्य स्वभावक्रौर्येणापकर्ता उदासीनोविवदमानयोरुभयोरप्युपेक्षकः मध्यस्थोविवदमानयोरुभयोरपि हितैषी द्वेष्यः स्वकृतापकारमपेक्ष्यापकर्ता बन्धुः संबन्धेनोपकर्ता एतेषु साधुषु शास्त्रविहितकारिषु पापेषु शास्त्रप्रतिषिद्धकारिष्वपि चकारादन्येषु च सर्वेषु समबुद्धिः कः कीदृक्कर्मेत्यव्यापृतबुद्धिः सर्वत्र रागद्वेषशून्यः विशिष्यते सर्वतउत्कृष्टोभवति विमुच्यतइति वा पाठः ॥ ९ ॥ एवं योगारूढस्य लक्षणं फलं चोक्त्वा तस्य साङ्गं योगं विधत्ते योगीत्यादिभिः स योगी परमोमतइत्यन्तैस्त्रयोविंशत्या श्लोकैः तत्र एवमुत्तमफलप्राप्तये योगी योगा-

रूढः आत्मानं चित्तं सततं निरन्तरं युञ्जीत क्षिप्तमूढविक्षिप्तभूमिपरित्यागेनैकाग्रनिरोधभूमिभ्यां समाहितं कुर्यात् रहसि गिरिगुहादौ योगप्रतिबन्धकदुर्जनादिवर्जिते देशे स्थितः एकाकी त्यक्तसर्वगृहपरिजनः संन्यासी चित्तमन्तःकरणमात्मा देहश्च संयतौ योगप्रतिबन्धकव्यापारशून्यौ यस्य स यतचित्तात्मा यतोनिराशीर्वैराग्यदार्ढ्येन विगततृष्णः अतएव चापरिग्रहः शास्त्राभ्यनुज्ञातेनापि योगप्रतिबन्धकेन परिग्रहेण शून्यः ॥ १० ॥ तत्रासननियमं दर्शयन्नाह द्वाभ्यां शुचौ स्वभावतः संस्कारतो वा शुद्धे जनसमुदायरहिते निर्भये गङ्गातटगुहादौ देशे समे स्थाने प्रतिष्ठाप्य स्थिरं निश्चलं नात्युच्छ्रितं नात्युच्चं नाप्यतिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरं चैलं मृदुवस्त्रं अजिनं मृदुव्याघ्रादिचर्म ते कुशेभ्यउत्तरे उपरितने यस्मिन् तदास्यतेऽस्मिन्नित्यासनं कुशमयवृष्युपरि मृदुचर्म तदुपरि मृदुवस्त्ररूपामि-

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः॥एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः॥१०॥ शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ॥ नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ११ ॥ तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ॥ उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १२ ॥

त्यर्थः तथा चाह भगवान् पतञ्जलिः स्थिरसुखमासनमिति आत्मनइति परासनव्यावृत्यर्थं तस्यापि परेच्छानियमाभावेन योगविक्षेपकरत्वात् एवमासनं प्रतिष्ठाप्य किं कुर्यादिति तत्राह तत्र तस्मिन्नासने उपविश्यैव न तु शयानस्तिष्ठन्वा आसीनः संभवादिति न्यायात् यतः संयताउपरताश्चित्तस्येन्द्रियाणां च क्रियावृत्तयोयेन संयतचित्तेन्द्रियक्रियः सन् योगं समाधिं युञ्जीताभ्यसेत् किमर्थं आत्म विशुद्धये आत्मनोन्तःकरणस्य सर्वविक्षेपशून्यत्वेनातिसूक्ष्मतया ब्रह्मसाक्षात्कारयोग्यतायै 'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिरि'ति श्रुतेः किं कृत्वा योगमभ्यसेदिति तत्राह एकाग्रं राजसतामसव्युत्थानाख्यप्रागुक्तभूमित्रयपरित्यागेनैकविषयकधारावाहिकानेकवृत्तियुक्तमुद्रिक्तसत्त्वं मनः कृत्वा दृढभूमिकेन प्रयत्ने संपाद्य एकाग्रताविवृद्ध्यर्थं योगं संप्रज्ञातसमाधिमभ्यसेत् सच

ब्रह्माकारमनोवृत्तिप्रवाहएव निदिध्यासनाख्यः तदुक्तं ‘ब्रह्माकारमनोवृत्तिप्रवाहोऽहंकृतिं विना संप्रज्ञातसमाधिःस्याद्ध्यानाभ्यासप्रकर्षत’ इति एतदेवाभिप्रेत्य ध्यानाभ्यासप्रकर्षं विदधे भगवान् योगी युञ्जीत सततं युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये युक्तआसीत मत्परइत्यादि बहुकृत्वः ॥ ११ ॥ १२ ॥ तदर्थं बाह्यमानसमुक्त्वाऽधुना तत्र कथं शरीरधारणमित्युच्यते कायः शरीरमध्यं सच शिरश्च ग्रीवा च कायशिरोग्रीवं मूलाधारादारभ्य मूर्धान्तं पर्यन्तं सममवक्रं अचलमकम्पं धारयन्नेकतत्त्वाभ्यासेन विक्षेपसहभाव्यं गमेजयत्वाभावं संपादयन् स्थिरः दृढप्रयत्नोभूत्वा किंच स्वं स्वीयं नासिकाग्रं संप्रेक्ष्येव लयविक्षेपराहित्याय विषयप्रवृत्तिरहितोनिमीलितनेत्रइत्यर्थः दिशश्चानवलोकयन् अन्तरान्तरा दिशां चावलोकनमकुर्वन् योगप्रतिबन्धकत्वात्तस्य एवंभूतः सन्नासीतेत्युत्तरेण संबन्धः किंच निदाननिवृत्तिरूपेण प्रकर्षेण शान्तः रागादिदोषरहितआत्मान्तःकरणं यस्य स प्रशान्तात्मा शास्त्रीयनिश्चयदार्ढ्याद्विगतभीः सर्वकर्मपरित्यागेन युक्त-

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ॥ संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन्
॥ १३ ॥ प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ॥ मनः संयम्य मच्चित्तोयुक्तआसीत
मत्परः ॥ १४ ॥

त्वायुक्तत्वशङ्का यस्य स विगतभीः ब्रह्मचारिव्रते ब्रह्मचर्यगुरुशुश्रूषाभिक्षाभोजनादौ स्थितः सन् मनः संयम्य विषयाकारवृत्तिशून्यं कृत्वा मयि परमेश्वरे प्रत्यकूचिति सगुणे निर्गुणे वा चित्तं यस्य समचित्तोमद्विषयकधारावाहिकचित्तवृत्तिमान् पुत्रादौ प्रिये चिन्तनीये सति कथमेवं स्यादतआह मत्परः अहमेव परमानन्दरूपत्वात्परः पुरुषार्थः प्रियोयस्य सतथा ‘तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयोवित्तात्प्रेयोन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरोयदयमात्मे’ति श्रुतेः एवं विषयाकारसर्ववृत्तिनिरोधेन भगवदेकाकारचित्तवृत्तियुक्तः संप्रज्ञातसमाधिमानासीतोपविशेद्यथाशक्ति नतु स्वेच्छया व्युत्तिष्ठेदित्यर्थः भवति कश्चिद्रागी स्त्रीचित्तो न तु स्त्रियमेव परत्वेनाराध्यत्वेन गृह्णाति किं तर्हि राजानं वा देवं वा अयं तु मच्चित्तोमत्परश्च सर्वाराध्यत्वेन मामेव मन्यतइति भाष्यकृतां व्याख्यां व्याख्यातृत्वेऽपि मे नात्र गुञ्जकारेण तुल्यता गुञ्जायाः किं नु हेम्नैकतुलारोहेऽपि तुल्यता ॥ १३ ॥ १४ ॥

एवं संप्रज्ञातसमाधिनासीनस्य किं स्यादित्युच्यते एवं रहोवस्थानादिपूर्वोक्तनियमनात्मान मनोयुञ्जन् अभ्यासवैराग्याभ्यां समाहितं कुर्वन् योगी सदायोगाभ्यासपरोऽभ्यासातिशयेन नियतं निरुद्धं मानसं मनोयेन नियतानिरुद्धा मानसामनोवृत्तिविकारायेनेति वा नियतमानसः सन् शान्तिं सर्ववृत्त्युपरतिरूपां प्रशान्तवाहितां निर्वाणपरमां तत्त्वसाक्षात्कारोत्पत्तिद्वारेण सकार्याविद्यानिवृत्तिरूपमुक्तिपर्यवसायिनीं मत्संस्थां मत्स्वरूपपरमानन्दरूपां निष्ठामधिगच्छति नतु सांसारिकाण्यैश्वर्याणि अनात्मविषयसमाधिफलान्यधिगच्छति तेषामपवर्गोपयोगिसमाध्युपसर्गत्वात् तथा च तत्तत्समाधिफलान्युक्त्वाह भगवान् पतञ्जलिः 'ते समाधावुपसर्गाव्युत्थाने सिद्धय'इति स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्गस्मयाकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गादिति च स्थानिनोदेवाः तथाचोद्दालकोदेवैरामन्त्रितोपि तत्र सङ्गमादरं स्मयं गर्वं च कृत्वा देवानवज्ञाय पुनरनिष्टप्रसङ्गनिवारणाय निर्विकल्पकमेव समाधिमकरोदिति वसिष्ठेनोपाख्यायते मुमुक्षुभिर्हेयश्च समाधिः सूत्रितः पतञ्जलिना वितर्कविचारानन्दास्मितानुगमात्संप्रज्ञातः सम्यक् संशयविपर्ययानध्यवसायरहितत्वेन प्रज्ञायते प्रकर्षेण विशेषरूपेण ज्ञायते भाव्यस्वरूपं

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः ॥ शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५ ॥

येन स संप्रज्ञातः समाधिर्भावनाविशेषः भावना हि भाव्यस्य विषयान्तरपरिहारेण चेतसि पुनःपुनर्निवेशनं भाव्यं च त्रिविधं ग्राह्यग्रहणग्रहीतृभेदात् ग्राह्यमपि द्विविधं स्थूलसूक्ष्मभेदात् तदुक्तं क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु तत्स्थतदञ्जनतासमापत्तिः क्षीणा राजसतामसवृत्तयोयस्य तस्य चित्तस्य ग्रहीतृग्रहणग्राह्येष्वात्मेन्द्रियविषयेषु तत्स्थातत्रैवैकाग्रता तदञ्जनता तन्मयता न्यग्भूते चित्ते भाव्यमानस्यैवोत्कर्षइति यावत् तथाविधासमापत्तिस्तद्रूपः परिणामोभवति यथाभिजातस्य निर्मलस्य स्फटिकमणेस्तत्तदुपाश्रयवशात्तत्तद्रूपापत्तिरेवं निर्मलस्य चित्तस्य तत्तद्भावनीयवस्तूपरागत्तत्तद्रूपापत्तिः समापत्तिः समाधिरिति च पर्यायः यद्यपि ग्रहीतृग्रहणग्राह्येष्वित्युक्तं तथापि भूमिकाक्रमवशाद्ग्राह्यग्रहणग्रहीतृष्विति बोद्धव्यं यतः प्रथमं ग्राह्यनिष्ठएव समाधिर्भवति ततोग्रहणनिष्ठस्ततोग्रहीतृनिष्ठइति ग्रहीत्रादिक्रमोप्यग्रे व्याख्यास्यते तत्र यदा स्थूलं महाभूतेन्द्रियात्मकषोडशविकाररूपं विषयमादाय पूर्वापरानुसन्धानेन शब्दार्थोल्लेखेन च भावना क्रियते तदा सवितर्कः समाधिः अस्मिन्नेवालम्बने पूर्वापरानुसन्धानेन शब्दार्थोल्लेखशू-

न्यत्वे यदा भावना प्रवर्तते तदा निर्वितर्कः एतावुभावप्यत्र वितर्कशब्देनोक्तौ तत्रान्तःकरणलक्षणं सूक्ष्मं विषयमालम्ब्य तस्य
देशकालधर्मावच्छेदेन यदा भावना प्रवर्तते तदा सविचारः अस्मिन्नेव अवलम्बने देशकालधर्मावच्छेदं विना धर्मिमात्रावभासित्वेन यदा
भावना प्रवर्तते तदा निर्विचारः एतावुभावप्यत्र विचारशब्देनोक्तौ तथा च भाष्यं 'वितर्कश्चित्तस्य स्थूलआलम्बने आभोगः सूक्ष्मे
विचार'इति इयंग्राह्यसमापत्तिरिति व्यपदिश्यते यदा रजस्तमोलेशानुविद्धमन्तःकरणसत्त्वं भाव्यते तदा गुणभावाच्चिच्छक्तेः सुखप्रकाशम-
यस्य सत्त्वस्य भाव्यमानस्योद्रेकात्सानन्दः समाधिर्भवति अस्मिन्नेव समाधौ ये बद्धधृतयस्तत्त्वान्तरं प्रधानपुरुषरूपं न पश्यन्ति ते वि-
गतदेहाहङ्कारत्वाद्विदेहशब्देनोच्यन्ते इयं ग्रहणसमापत्तिः ततःपरं रजस्तमोलेशानभिभूतं शुद्धं सत्त्वमालम्बनीकृत्य या भावना प्रवर्तते तस्यां
ग्राह्यस्य सत्त्वस्य न्यग्भावाच्चितिशक्तेरुद्रेकात्सत्तामात्रावशेषत्वेन समाधिः सास्मितइत्युच्यते न चाहङ्कारास्मितयोरभेदः शङ्कनीयः
यतोयत्रान्तःकरणमहमित्युल्लेखेन विषयान् वेदयते सोहङ्कारः यत्र त्वन्तर्मुखतया प्रतिलोममपरिणामेन प्रकृतिलीने चेतसि सत्तामात्रमाव-
भाति सास्मिता अस्मिन्नेव समाधौ ये कृतपरितोषास्ते परं पुरुषमपश्यन्तश्चेतसः प्रकृतौ लीनत्वात्प्रकृतिलयाइत्युच्यन्ते सेयं ग्रहीतृसमा-
पत्तिरास्मितामात्ररूपग्रहीतृनिष्ठत्वात् येतु परं पुरुषं विविच्य भावनायां प्रवर्तन्ते तेषामपि केवलपुरुषविषया विवेकख्यातिर्ग्रहीतृसमापत्ति-
रपि न सास्मितः समाधिर्विवेकेनास्मितायास्त्यागात् तत्र ग्रहीतृभानपूर्वकमेव ग्रहणभानं तत्पूर्वकं च सूक्ष्मग्राह्यभानं तत्पूर्वकं च स्थूल-
ग्राह्यभानमिति स्थूलविषयोद्विविधोपि वितर्कश्चतुष्टयानुगतः द्वितीयोवितर्कविकलस्त्रितयानुगतः तृतीयोवितर्कविचाराभ्यां विकलोद्वितयानुगत-
श्चतुर्थोवितर्कविचारानन्दैर्विकलोऽस्मितामात्रइति चतुरवस्थोयं संप्रज्ञातइति एवं सवितर्कः सविचारः सानन्दः सास्मितश्च समाधिरन्तर्धानादि-
सिद्धिहेतुतया मुक्तिहेतुसमाधिविरोधित्वाद्धेयएव मुमुक्षुभिः ग्रहीतृग्रहणयोरपि चित्तवृत्तिविषयतादशायां ग्राह्यकोटौ निक्षेपाद्धेयोपादेय-
विभागकथनाय ग्राह्यसमापत्तिरेव विवृता सूत्रकारेण चतुर्विधा हि ग्राह्यसमापत्तिः स्थूलग्राह्यगोचरा द्विविधा सवितर्का निर्वितर्का च
सूक्ष्मग्राह्यगोचरापि द्विविधा सविचारा निर्विचारा च तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः सङ्कीर्णा सवितर्का शब्दार्थज्ञानविकल्पसंभिन्ना स्थूलार्थाव-
भासरूपा सवितर्का समापत्तिः स्थूलगोचरा सविकल्पकवृत्तिरित्यर्थः स्मृतिपरिशुद्धौ स्वस्वरूपशून्ये चार्थमात्रनिर्भासा निर्वितर्का तस्मिन्नेव
स्थूलआलम्बने शब्दार्थस्मृतिप्रविलये प्रत्युदितस्पष्टग्राह्याकारप्रतिभासितया न्यग्भूतज्ञानांशत्वेन स्वरूपशून्येव निर्वितर्का समापत्तिः स्थूल-
गोचरा निर्विकल्पकवृत्तिरित्यर्थः एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता सूक्ष्मस्तन्मात्रादिर्विषयोयस्याः सा सूक्ष्मविषया
समापत्तिर्द्विविधा सविचारा निर्विचारा च सविकल्पकनिर्विकल्पकभेदेन एतयैव सवितर्कया निर्वितर्कयाच स्थूलविषयया समापत्त्या
व्याख्याता शब्दार्थज्ञानविकल्पसहितत्वेन देशकालधर्माद्यवच्छिन्नः सूक्ष्मोर्थः प्रतिभाति यस्यां सा सविचारा शब्दार्थज्ञानविकल्परहितत्वेन

देशकालधर्माद्यनवच्छिन्नत्वेन च धर्मिमात्रतया सूक्ष्मोर्थः प्रतिभाति यस्यां सा निर्विचारा सविचारनिर्विचारयोः सूक्ष्मविषयत्वविशेषणात्सवितर्कनिर्वितर्कयोः स्थूलविषयत्वमर्थाद्व्याख्यातं सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यवसानं सविचारायानिर्विचारायाश्च समापत्तेर्यत्सूक्ष्मविषयत्वमुक्तं तदलिङ्गपर्यन्तं द्रष्टव्यं तेन सानन्दसास्मितयोर्ग्रहीतृग्रहणसमापत्त्योरपि ग्राह्यसमापत्तावेवान्तर्भावइत्यर्थः तथा हि पार्थिवस्याणोर्गन्धतन्मात्रं सूक्ष्मोविषयः आप्यस्यापि रसतन्मात्रं तैजसस्य रूपतन्मात्रं वायवीयस्य स्पर्शन्तमात्रं नभसः शब्दतन्मात्रं तेषामहङ्कारः तस्य लिङ्गमात्रं महत्तत्त्वं तस्याप्यलिङ्गं प्रधानं सूक्ष्मोविषयः सप्तानामपि प्रकृतीनां प्रधानएव सूक्ष्मता विश्रान्तेस्तत्पर्यन्तमेव सूक्ष्मविषयत्वमुक्तं यद्यपि प्रधानादपि पुरुषः सूक्ष्मोस्ति तथाप्यन्वयिकारणत्वाभावात्तस्य सर्वान्वयिकारणे प्रधानएव निरतिशयं सौक्ष्म्यं व्याख्यातं पुरुषस्तु निमित्तकारणं सदपि नान्वयिकारणत्वेन सूक्ष्मतामर्हति अन्वयिकारणत्वाविवक्षायां तु पुरुषोपि सूक्ष्मो भवत्येवेति द्रष्टव्यं ताएव सबीजः समाधिः ताश्चतस्रः समापत्तयोग्राह्येण बीजेन सहवर्तन्तइति सबीजः समाधिर्वितर्कविचारानन्दास्मितानुगमात्संप्रज्ञातइति प्रागुक्तः स्थूलेर्थे सवितर्कोनिर्वितर्कः सूक्ष्मेर्थे सविचारोनिर्विचारइति तत्रान्तिमस्य फलमुच्यते निर्विचारवैशारद्येध्यात्मप्रसादः स्थूलविषयत्वे तुल्येपि सवितर्कं शब्दार्थज्ञानविकल्पसङ्कीर्णमपेक्ष्य तद्रहितस्य निर्विकल्परूपस्य निर्वितर्कस्य प्राधान्यं ततः सूक्ष्मविषयस्य सविकल्पकप्रतिभासरूपस्य सविचारस्य ततोपि सूक्ष्मविषयस्य निर्विकल्पकप्रतिभासरूपस्य निर्विचारस्य प्राधान्यं तत्र पूर्वेषां त्रयाणां निर्विचारार्थत्वान्निर्विचारफलेनैव फलवत्त्वं निर्विचारस्य तु प्रकृष्टाभ्यासबलाद्वैशारद्ये रजस्तमोनभिभूतसत्त्वोद्रेके सत्यध्यात्मप्रसादः क्लेशवासनारहितस्य चित्तस्य भूतार्थविषयः क्रमाननुरोधी स्फुटः प्रज्ञालोकः प्रादुर्भवति तथा च भाष्यं 'प्रज्ञाप्रसादमारुह्य अशोच्यः शोचतोजनान् भूमिष्ठानिव शैलस्थः सर्वान्प्राज्ञोनुपश्यतीति' ऋतंभरा तत्र प्रज्ञा तत्र तस्मिन् प्रज्ञाप्रसादे सति समाहितचित्तस्य योगिनो या प्रज्ञा जायते सा ऋतंभरा ऋतं सत्यमेव बिभर्ति न तत्र विपर्यासगन्धोप्यस्तीति यौगिक्येवेयं समाख्या सा चोत्तमोयोगः तथा च भाष्यं 'आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगमुत्तममिति' सातु श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वात् श्रुतमागमविज्ञानं तत्सामान्यविषयमेव न हि विशेषेण सह कस्यचिच्छब्दस्य सङ्गतिर्ग्रहीतुं शक्यते तथानुमानं सामान्यविषयमेव न हि विशेषेण सह कस्यचिद्व्याप्तिर्ग्रहीतुं शक्यते तस्माच्छ्रुतानुमानविषयोन विशेषः कश्चिदस्ति न चास्य सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टस्य वस्तुनोलोकप्रत्यक्षेण ग्रहणमस्ति किन्तु समाधिप्रज्ञानिर्ग्राह्यएव च सविशेषोभवति भूतसूक्ष्मगतोवा पुरुषगतोवा तस्मान्निर्विचारवैशारद्यसमुद्भवायां श्रुतानुमानविलक्षणायां सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टसर्वविशेषविषयायामृतंभरायामेव प्रज्ञायां योगिना महान् प्रयत्नआस्थेयइत्यर्थः ननु क्षिप्तमूढविक्षिप्तरूपव्युत्थानसंस्काराणामेकाग्रतायामपि सवितर्कनिर्वितर्कसविचारजानां संस्काराणां सद्भावात्तैश्चाल्यमानस्य चित्तस्य

कथं निर्विचारवैशारद्यपूर्वकाध्यात्मप्रसादलभ्या ऋतंभरा प्रज्ञा प्रतिष्ठिता स्यादत आह तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी तया ऋतंभरया प्रज्ञया जनितोयः संस्कारः स तत्त्वविषयया प्रज्ञया जनितत्वेन बलवत्त्वादन्यान् व्युत्थानजान् समाधिजांश्च संस्कारान् तत्त्वविषयप्रज्ञाजनितत्वेन दुर्बलान् प्रतिबध्नाति स्वकार्याक्षमान् करोति नाशयतीति वा तेषां संस्काराणामभिभवात्तत्प्रभवाः प्रत्यया न भवन्ति ततः समाधिरुपतिष्ठते ततः समाधिजा प्रज्ञा ततः प्रज्ञाकृताः संस्काराइति नवोनवः संस्काराशयोवर्धते ततश्च प्रज्ञा ततश्च संस्काराइति ननु भवतु व्युत्थानसंस्काराणामतत्त्वविषयप्रज्ञाजनितानां तत्त्वमात्रविषयसंप्रज्ञातसमाधिप्रज्ञाप्रभवैः संस्कारैः प्रतिबन्धस्तेषां तु संस्काराणां प्रतिबन्धकाभावादेकाग्रभूमावेव सबीजः समाधिः स्यान्न तु निर्बीजोनिरोधभूमाविति तत्राह तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्बीजः समाधिः तस्य संप्रज्ञातस्य समाधेरेकाग्रभूमिजस्य अपिशब्दात् क्षिप्तमूढविक्षिप्तानामपि निरोधे योगिप्रयत्नविशेषेण विलये सति सर्वनिरोधात्समाधेः समाधिजस्य संस्कारस्यापि निरोधान्निर्बीजोनिरालम्बनोऽसंप्रज्ञातसमाधिर्भवति सच सोपायः प्राक्सूत्रितोविरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोन्यइति विरम्यतेनेनेति विरामोवितर्कविचारानन्दास्मितादिरूपचिन्तात्यागः तस्य प्रत्ययः कारणं परं वैराग्यमिति यावत् विरामश्चासौप्रत्ययश्चित्तवृत्तिविशेषइति वा तस्याभ्यासः पौनःपुन्येन चेतसि निवेशनं तदेव पूर्वं कारणं यस्य सतथा संस्कारमात्रशेषः सर्वथा निर्वृत्तिकोन्यः पूर्वोक्तात्सबीजाद्विलक्षणोनिर्बीजोऽसंप्रज्ञातसमाधिरित्यर्थः संप्रज्ञातस्य हि समाधेर्द्वावुपायावुक्तावभ्यासोवैराग्यं च तत्र सालम्बनत्वादभ्यासस्य न निरालम्बनसमाधिहेतुत्वं घटतइति निरालम्बनं परं वैराग्यमेव हेतुत्वेनोच्यते अभ्यासस्तु संप्रज्ञातसमाधिद्वारा प्रणाड्योपयुज्यते तदुक्तं ‘त्रयमन्तरङ्गं पूर्वेभ्यः’ धारणाध्यानसमाधिरूपं साधनत्रयं यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहाररूपसाधनपञ्चकापेक्षया सबीजस्य समाधेरन्तरङ्गं साधनं साधनकोटौ च समाधिशब्देनाभ्यासएवोच्यते मुख्यस्य समाधेः साध्यत्वात् तदपि बहिरङ्गं निर्बीजस्यानिर्बीजस्य तु समाधेस्तदपि त्रयं बहिरङ्गं परंपरयोपकारितस्य तु परं वैराग्यमेवान्तरङ्गमित्यर्थः अयमपि द्विविधोभवप्रत्ययउपायप्रत्ययश्च भवप्रत्ययोविदेहप्रकृतिलयानां विदेहानां सानन्दानां प्रकृतिलयानां च सास्मितानां देवानां प्राग्व्याख्यातानां जन्मविशेषादौषधिविशेषान्मन्त्रविशेषात्तपोविशेषाद्वा यः समाधिः सभवप्रत्ययः भवः संसारः आत्मानात्मविवेकाभावरूपः प्रत्ययः कारणं यस्य सतथा जन्ममात्रहेतुकोवा पक्षिणामाकाशगमनवत् पुनः संसारहेतुत्वान्मुमुक्षुभिर्हेयइत्यर्थः श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वकइतरेषां जन्मौषधिमन्त्रतपःसिद्धव्यतिरिक्तानामात्मानात्मविवेकदर्शिनां तु यः समाधिः सश्रद्धादिपूर्वकः श्रद्धादयः पूर्वे उपायायस्य सतथा उपायप्रत्ययइत्यर्थः तेषु श्रद्धायोगविषये चेतसः प्रसादः सा हि जननीव योगिनं पाति ततःश्रद्दधानस्य विवेकार्थिनोवीर्यमुत्साहउपजायते समुपजातवीर्यस्य पाश्चात्यासु भूमिषु स्मृतिरुत्पद्यते तत्स्मरणाच्च चित्तमनाकुलं

सत्समाधीयते समाधिरत्रैकाग्रता समाहितचित्तस्य प्रज्ञा भाव्यगोचरा विवेकेन जायते तदभ्यासात्पराच्च वैराग्याद्भवत्यसंप्रज्ञातः समाधिर्मुमुक्षूणामित्यर्थः प्रतिक्षणपरिणामिनोहिं भावाऋते चितिशक्तेरिति न्यायेन तस्यामपि सर्ववृत्तिनिरोधावस्थायां चित्तपरिणामप्रवाहः तज्जन्यसंस्कारप्रवाहश्च भवत्येवेत्यभिप्रेत्य संस्कारशेषइत्युक्तं तस्य च संस्कारस्य प्रयोजनमुक्तं ततः प्रशान्तवाहिता संस्कारादिनि प्रशान्तवाहितानामावृत्तिकस्य चित्तस्य निरिन्धनाग्निवत्प्रतिलोमपरिणामेनोपशमः यथा समिदाज्याद्याहुतिप्रक्षेपे वन्हिरुत्तरोत्तरवृद्ध्या प्रज्वलति समिदादिक्षये तु प्रथमक्षणे किञ्चिच्छाम्यति उत्तरोत्तरक्षणेषु त्वधिकमधिकं शाम्यतीति क्रमेण शान्तिर्वर्धते तथा निरुद्धचित्तस्योत्तरोत्तराधिकः प्रशमः प्रवहति तत्र पूर्वप्रशमजनितः संस्कारएवोत्तरोत्तरप्रशमस्य कारणं तदा च निरिन्धनाग्निवच्चित्तं क्रमेणोपशाम्यद्व्युत्थानसमाधिनिरोधसंस्कारैः सह स्वस्यां प्रकृतौ लीयते तदा च समाधिपरिपाकप्रभवेन वेदान्तवाक्यजेन सम्यग्दर्शनेनाविद्यायां निवृत्तायां तद्धेतुकदृग्दृश्यसंयोगाभावाद्वृत्तौ पञ्चविधायामपि निवृत्तायां स्वरूपप्रतिष्ठः पुरुषः शुद्धः केवलोमुक्तइत्युच्यते तदुक्तं 'तदा द्रष्टुः स्वरूपेणावस्थानमिति' तदा सर्ववृत्तिनिरोधे वृत्तिदशायां तु नित्यापरिणामिचैतन्यरूपत्वेन तस्य सर्वदा शुद्धत्वेप्यनादिना दृश्यसंयोगेनाविवेकेनान्तःकरणतादात्म्याध्यासादन्तःकरणवृत्तिसारूप्यं प्राप्नुवन्नभोक्तापि भोक्तेव दुःखानां भवति तदुक्तं 'वृत्तिसारूप्यमितरत्र' इतरत्र वृत्तिप्रादुर्भावे एतदेव विवृतं द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थं चित्तमेव द्रष्टृदृश्योपरक्तं विषयिविषयनिर्भासं चेतनाचेतनस्वरूपापन्नं विषयात्मकमप्यविषयात्मकमिवाचेतनमपि चेतनमिव स्फटिकमणिकल्पं सर्वार्थमित्युच्यते तदनेन चित्तसारूप्येण भ्रान्ताः केचित्तदेव चेतनमित्याहुः तदसंख्येयवासनाभिश्चित्रमपि परार्थं संहत्यकारित्वात् यस्य भोगापवर्गार्थं तत्सएव परश्चेतनोऽसंहतः पुरुषोन तु घटादिवत् संहत्यकारि चित्तं चेतनमित्यर्थः एवं च विशेषदर्शिनआत्मभावभावनानिवृत्तिः एवं योन्तःकरणपुरुषयोर्विशेषदर्शी तस्य याऽन्तःकरणे प्रागविवेकवशादात्मभावनासीत्सा निवर्तते भेददर्शने सत्यभेदभ्रमानुपपत्तेः सत्त्वपुरुषयोर्विशेषदर्शनं च भगवदर्पितनिष्कामकर्मसाध्यं तल्लिङ्गं च योगभाष्ये दर्शितं यथा प्रावृषि तृणाङ्कुरस्योद्भेदेन तद्बीजसत्तानुमीयते तथा मोक्षमार्गश्रवणेन सिद्धान्तरुचिवशात् यस्य लोमहर्षाश्रुपातौ दृश्येते तत्राप्यस्ति विशेषदर्शनबीजमपवर्गभागी यं कर्माभिनिर्वर्तितमित्यनुमीयते यस्य तु तादृशं कर्मबीजं नास्ति तस्य मोक्षमार्गश्रवणे पूर्वपक्षयुक्तिषु रुचिर्भवतिअरुचिश्चसिद्धान्तयुक्तिषु तस्य कोहमासं कथमहमासमित्यादिरात्मभावभावना स्वाभाविकी प्रवर्तते सा तु विशेषदर्शिनोनिवर्ततइति एवं सति किं स्यादिति तदाह तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तं निम्नं जलप्रवहणयोग्योनीचदेशः प्राग्भारस्तदयोग्योच्चप्रदेशः ॥१८॥
चित्तं च सर्वदा प्रवर्तमानवृत्तिप्रवाहेण प्रवहज्जलतुल्यं तत्प्रागात्मानात्माविवेकरूपविमार्गवाहिविषयभोगपर्यन्तमस्यासीत् अधुना त्वात्मानात्मविवेकमार्गवाहि कैवल्यपर्यन्तं संपद्यतइति अस्मिंश्च विवेकवाहिनि चित्ते येन्तरायास्ते सहेतुकानिवर्तनीयाइत्याह सूत्राभ्यां 'तच्छिद्रेषु प्रत्य-

यान्तराणि संस्कारेभ्यः हानमेषां क्लेशवदुक्तं' तस्मिन्विवेकवाहिनि चित्ते छिद्रेष्वन्तरालेषु प्रत्ययान्तराणि व्युत्थानरूपाण्यहं ममेत्येवंरूपाणि व्युत्थानानुभवजेभ्यः संस्कारेभ्यः क्षीयमाणेभ्योपि प्रादुर्भवन्ति एषां च संस्काराणां क्लेशानामिव हानमुक्तं यथा क्लेशा अविद्यादयो ज्ञानाग्निना दग्धबीजभावा न पुनश्चित्तभूमौ प्ररोहं प्राप्नुवन्ति तथा ज्ञानाग्निना दग्धबीजभावाः संस्काराः प्रत्ययान्तराणि न प्ररोढुमर्हन्ति ज्ञानाग्निसंस्कारास्तु यावच्चित्तमनुशेरत इति एवं च प्रत्ययान्तरानुदयेन विवेकवाहिनि चित्ते स्थिरीभूते सति प्रसङ्ख्यानेप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः प्रसङ्ख्यानं सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिः शुद्धात्मज्ञानमिति यावत् तत्र बुद्धेः सात्त्विके परिणामे कृतसंयमस्य सर्वेषां गुणपरिणामानां स्वामिवदाक्रमणं सर्वाधिष्ठातृत्वं तेषामेव च शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मित्वेन स्थितानां यथावद्विवेकज्ञानं सर्वज्ञातृत्वं च विशोका नाम सिद्धिः फलं तद्वैराग्याच्च कैवल्यमुक्तं सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यमिति सूत्राभ्यां तदेतदुच्यते तस्मिन् प्रसङ्ख्याने सत्यप्यकुसीदस्य फलमलिप्सोः प्रत्ययान्तराणामनुदये सर्वप्रकारं विवेकख्यातेः परिपो-

नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः ॥ न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥ १६ ॥

षाद्धर्ममेघः समाधिर्भवति 'इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणां। अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनमिति' स्मृतेर्धर्मं प्रत्यग्ब्रह्मैक्यसाक्षात्कारं मेहति सिञ्चतीति धर्ममेघस्तत्त्वसाक्षात्कारहेतुरित्यर्थः ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः ततो धर्ममेघात्समाधेर्धर्माद्वा क्लेशानां पञ्चविधानामविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशानां कर्मणां च रक्तकृष्णशुक्लभेदेन त्रिविधानामविद्यामूलानामविद्याक्षये बीजक्षयादात्यन्तिकी निवृत्तिः कैवल्यं भवति कारणनिवृत्त्या कार्यनिवृत्तेरात्यन्तिक्या उचितत्वादित्यर्थः एवं स्थिते युञ्जन्नेवं सदात्मानमित्यनेन संप्रज्ञातः समाधिरेकाग्रभूमावुक्तः नियतमानस इत्यनेन तत्फलभूतोऽसंप्रज्ञातसमाधिर्निरोधभूमावन्तः शान्तिमिति निरोधसमाधिजसंस्कारफलभूता प्रशान्तवाहिता निर्वाणपरमामिति धर्ममेघस्य समाधेस्तत्त्वज्ञानद्वारा कैवल्यहेतुत्वं मत्संस्थामित्यनेनौपनिषदाभिमतं कैवल्यं दर्शितं यस्मादेवं महाफलो योगस्तस्मात्तं महता प्रयत्नेन संपादयेदित्यभिप्रायः ॥ १९ ॥ एवं योगाभ्यासनिष्ठस्याहारादिनियममाह द्वाभ्यां यद्भुक्तं सज्जीर्यति शरीरस्य च कार्यक्षमतां संपादयति तदात्मसम्मितमन्नं तदतिक्रम्य लोभेनाधिकमश्नतो न योगोऽस्ति अजीर्णदोषेण व्याधिपीडितत्वात् न चैकान्तमनश्नतो योगोऽस्ति

अनाहारादत्यल्पाहाराद्वा रसपोषणाभावेन शरीरस्य कार्याक्षमत्वात् 'यदुवा आत्मसम्मितमन्नं तदवति तन्न हिनस्ति यद्भूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयो न भवतीति शतपथश्रुतेः' तस्माद्योगी नात्मसम्मितादन्नादधिकं न्यूनं वाऽश्नीयादित्यर्थः अथवा 'पूरयेदशनेनार्धं तृतीयमुदकेन तु। वायोः सञ्चरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेदित्यादि' योगशास्त्रोक्तपरिमाणादधिकं न्यूनं वाऽश्नतो योगो न संपद्यत इत्यर्थः तथाऽतिनिद्राशीलस्यातिजाग्रतश्च योगो नैवास्ति हे अर्जुन सावधानो भवेत्यभिप्रायः एकश्चकार उक्ताहारातिक्रमसमुच्चयार्थः अपरोऽत्रानुक्तदोषसमुच्चयार्थः यथा मार्कण्डेयपुराणे 'नाध्मातः क्षुधितः श्रान्तो न च व्याकुलचेतनः। युञ्जीत योगं राजेन्द्र योगी सिद्ध्यर्थमात्मनः॥ नातिशीते न चैवोष्णे न द्वन्द्वे नानिलान्विते। कालेष्वेतेषु युञ्जीत न योगं ध्यानतत्परः इत्यादि' ॥ १६ ॥ एवमाहारादिनियमविरहिणो योगव्यतिरेकमुक्त्वा तन्नियमवतो योगान्वयमाह आह्रियत इत्याहारोऽन्नं विहरणं विहारः पादश्रमः तौ युक्तौ नियतपरिमाणौ यस्य तथा अन्येष्वपि प्रणवजपोपनिषदावर्तनादिषु कर्मसु युक्ता नियतकाला चेष्टा यस्य तथा स्वप्नो निद्रा अवबोधो जागरणं तौ युक्तौ नियतकालौ यस्य तस्य योगो भवति

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ॥ युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥१७॥
यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ॥ निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा॥१८॥

साधनपाटवात्समाधिः सिध्यति नान्यस्य एवं प्रयत्नविशेषेण संपादितो योगः किंफल इति तत्राह दुःखहेति सर्वसंसारदुःखकारणाविद्योन्मूलनहेतुब्रह्मविद्योत्पादकत्वात्समूलसर्वदुःखनिवृत्तिहेतुरित्यर्थः अत्राहारस्य नियतत्वं अर्धमशनस्य सव्यञ्जनस्य तृतीयमुदकस्य तु वायोः सञ्चारणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेदित्यादि प्रागुक्तं विहारस्य नियतत्वं योजनान्नपरं गच्छेदित्यादि कर्मसु चेष्टाया नियतत्वं वागादिचापलपरित्यागः रात्रेर्विभागत्रयं कृत्वा प्रथमान्त्ययोर्जागरणं मध्ये स्वपनमिति स्वप्नावबोधयोर्नियतकालत्वं एवमन्येऽपि योगशास्त्रोक्ता नियमा द्रष्टव्याः ॥१७॥ एवमेकाग्रभूमौ संप्रज्ञातं समाधिमभिधाय निरोधभूमावसंप्रज्ञातं समाधिं वक्तुमुपक्रमते यदा यस्मिन् काले परवैराग्यवशाद्विनियतं विशेषेण नियतं सर्वशून्यतामापादितं चित्तं विगतरजस्तमस्कमन्तःकरणसत्त्वं स्वच्छत्वात्सर्वविषयाकारग्रहणसमर्थमपि सर्वतो निरुद्धवृत्तिकत्वादात्मन्येव प्रत्यक्चिति अनात्मानुपरक्ते वृत्तिराहित्येऽपि स्वतःसिद्धस्यात्माकारस्य वारयितुमशक्यत्वात्तेनैव प्राधान्यात् न्यग्भूतं सदवतिष्ठते निश्चलं भवति तदा तस्मिन्सर्ववृत्तिनिरोधकाले युक्तः समाहित इत्युच्यते कः यः सर्वकामेभ्यो निःस्पृहः निर्गता दोष-

दर्शनेन सर्वेभ्यो दृष्टादृष्टविषयेभ्यः कामेभ्यः स्पृहा तृष्णा यस्येति परं वैराग्यमसंप्रज्ञातसमाधेरन्तरङ्गं साधनमुक्तं तथा च व्याख्यातं प्राक् ॥ १८ ॥ समाधौ निर्वृत्तिकस्य चित्तस्योपमानमाह दीपचलनहेतुना वातेन रहिते देशे स्थितो दीपो यथा चलनहेत्वभावान्नेङ्गते न चलति सोपमा स्मृता सदृष्टान्तश्चिन्तितो योगज्ञैः कस्य योगिन एकाग्रभूमौ संप्रज्ञातसमाधिमतोभ्यासपाटवात् यतचित्तस्य निरुद्धसर्वचित्तवृत्तेरसंप्रज्ञातसमाधिरूपं योगं निरोधभूमौ युञ्जतोनुतिष्ठतो य आत्मान्तःकरणं तस्य निश्चलस्य सत्त्वोद्रेकेण प्रकाशकतया च निश्चलो दीपो दृष्टान्त इत्यर्थः आत्मनो योगं युञ्जत इति व्याख्याने दार्ष्टान्तिकालाभः सर्वावस्थस्यापि चित्तस्य सर्वदाऽत्माकारतयाऽत्मपदवैयर्थ्यं च न हि योगेनात्माकारता चित्तस्य संपाद्यते किन्तु स्वतएवात्माकारस्य सतोनात्माकारता निवर्त्यत इति तस्माद्दार्ष्टान्तिकप्रतिपादनार्थमेवात्मपदं यतचित्तस्येति वा भावपरो निर्देशः कर्मधारयो वा यतस्य चित्तस्येत्यर्थः ॥ १९ ॥ एवं सामान्येन समाधिमुक्त्वा निरोधसमाधिं विस्तरेण विवरितुमारभते यत्र यस्मिन् परिणामविशेषे योगसेवया योगाभ्यासपाटवेन जाते सति चित्तं निरुद्धं एकविषयकवृत्तिप्रवाहरूपामेकाग्रतां त्यक्त्वा निरिन्धनाग्निवदुपशाम्यन्निर्वृत्तिकतया सर्ववृत्तिनिरोधरूपेण परिणतं भवति यत्र च यस्मिंश्च परिणामे सति आत्मना रजस्तमोऽनभिभूतशुद्धसत्त्वमात्रेणान्तःकरणेनात्मानं प्रत्यक्चैतन्यं परमात्माभिन्नं सच्चिदानन्दघनमनन्तमद्वितीयं पश्यन् वेदान्तप्रमाणजया वृत्त्या साक्षात्कुर्वन्नात्मन्येव परमानन्दघने तुष्यति न देहेन्द्रियसङ्घाते न वा तद्भोग्येऽन्यत्र परमात्मदर्शने सत्यतुष्टिहेत्वभावात्तुष्यत्येवेति वा तमन्तःकरणपरिणामं सर्वचित्तवृत्तिनिरोधरूपं योगं विद्यादिति परेणान्वयः यत्र काले इति तु व्याख्यानमसाधु तच्छब्दाऽनन्वयात् ॥ २० ॥ आत्मन्येव तोषे हेतुमाह यत्र यस्मिन्नवस्थाविशेषे आत्यन्तिकमनन्तं निरतिशयं ब्रह्मस्वरूपं अतीन्द्रियं विषयेन्द्रियसंप्रयोगानभिव्यङ्ग्यं

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ॥ योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥ १९ ॥ यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ॥ यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ २० ॥